Шагренева шкіра

Оноре де Бальзак

Переклав Юрій Лісняк

Шагренева шкіра

Панові Саварі1, членові Академії наук

Стерн, "Трістрам Шенді", ф. CCCXXII.

I. Талісман

Під кінець жовтня минулого року до Пале-Руаяля, в ту хвилину, коли, згідно з законом, що захищає оподатковувану пристрасть, відчиняються гральні заклади, увійшов якийсь юнак. Не вагавшись довго, він піднявся сходами до гральної зали казино № 36.

— Будьте ласкаві, ваш капелюх! — гукнув йому сухим, сердитим голосом блідий дідок, що тулився в темному кутку за бар'єром, а тепер підвівся, виставивши на світло свою бридку пику.

Коли ви входите до казино, закон насамперед вимагає, щоб ви скинули капелюха. Чи це щось на зразок євангельського символу, попередження з неба? Чи, може, спосіб укласти з вами диявольську угоду, взявши щось у заставу? Чи це для того, щоб примусити вас ставитись шанобливо до тих, хто хоче виграти у вас гроші? Чи, може, поліція, що залазить до всіх гнойовищ суспільства, хоче знати прізвище вашого капелюшника чи ваше, якщо ви написали його на підкладці капелюха? Чи це робиться, щоб узяти мірку з вашого черепа й вивести повчальні статистичні висновки щодо розумових здібностей гравців?

Щодо цього адміністрація дотримує цілковитої мовчанки. Та знайте: ледве ви ступите крок до зеленого стола, як ваш капелюх уже не належатиме вам, а так само й ви самі не належатимете собі: ви під владою гри — і сам, і ваше багатство, і ваша чуприна, і ваш ціпок та плащ. На виході Гра покаже вам жорстокою уречевленою епіграмою, що не все забрала у вас. А коли до того ж ваш капелюх новий, це буде вам дорога наука, ви дізнаєтесь на гіркому досвіді, що гравцеві треба мати спеціальне вбрання для гри.

Подив на обличчі юнака, коли він отримав жетончик з номером замість свого капелюха, криси якого, на щастя, вже були трохи витерті, свідчив, що він тут іще новачок; та й дідок, що, напевне, вже змолоду погруз у кипучих насолодах азарту, зиркнув на нього знудженим, байдужим поглядом, у якому філософ прочитав би страждання хворих у лікарні, поневіряння банкрутів, протоколи про смерті цілої юрби самогубців, отруєних світильним газом, довічну каторгу, злигодні колоністів у Гуасакоалько2. Цей чоловік, чиє довгобразе біле обличчя наче свідчило, що він живиться самими желатиновими бульйонами Дарсе3, являв собою блідий образ пристрасті, зведеної до найпростіших форм. І зморшки на його виду були відбитком давніх мук; він, певне, програвав свій убогий заробіток того ж дня, коли й отримував. Немов шкап, на яких уже не діють удари батога, так і його ніщо вже не вкинуло б у дрож — ні глухий стогін тих, хто виходив із зали, програвшись до решти, ні їхні безмовні прокльони, ні отупілі погляди. Він утратив чутливість. То було ніби втілення Гри. Якби наш юнак придивився до цього сумного цербера4, він, може, сказав би: "В цьому серці нема нічого, крім колоди карт". Та він не послухався цієї втіленої поради, вміщеної там, без сумніву, самим провидінням — адже воно надає чогось огидного входам до всіх брудних кубел. Він рішуче ввійшов до зали, де дзенькіт золота сковував своїми чарами серця, охоплені жадобою. Можливо, цього юнака штовхала туди найлогічніша з усіх красномовних фраз Жан Жака Руссо: "Так, я розумію, що людина може втягнутися в гру; але тільки тоді, коли між нею і смертю вона не бачить нічого, крім свого останнього екю".

Увечері поезія гральних закладів вульгарна, але її ефект нездоланний, як ефект кривавої драми. Зали повні глядачів і гравців, нужденних стариганів, що приплентались туди погрітися, і облич, збуджених оргією, що почалася з вина, а має неминуче скінчитись у Сені. Пристрасті там є донесхочу, але забагато дійових осіб заважають вам дивитись демонові гри просто в обличчя. Увечері це справжній концерт, де вся трупа горлає, а кожен інструмент оркестру виводить свою партію. Ви там побачите багато шанованих людей, що прийшли туди шукати розваги й платять за неї, як люди платять за цікаву виставу, ласу їжу, або ж тоді, коли йдуть до якоїсь мансарди, щоб дешево придбати ганебну хворобу й пекуче каяття на цілих три місяці. Але чи зрозумієте ви, який могутній і шалений азарт володіє людиною, що нетерпляче дожидає, коли відчиниться гральне кишло? Між вечірнім і вранішнім гравцями є така сама різниця, як між байдужим законним чоловіком і коханцем, що мліє під вікнами своєї красуні. Тільки вранці туди приходять трепетна пристрасть і нужда у всій їхній жахливій наготі. Ось коли ви можете захоплюватися справжнім гравцем, що не їсть, не п'є, не живе, не думає — так жорстоко мордує його бич програшу за програшем, такий він стражденний, змучений нетерплячкою: коли ж йому випаде нарешті виграш? У цю прокляту годину ви побачите очі, спокійний вираз яких жахає, обличчя, які вас заворожують, погляди, що ніби піднімають карти й пожирають їх.

До того ж гральні заклади такі грізно-принадні тільки зразу, коли починається гра. Як у Іспанії є кориди, а в Римі були гладіатори, отак само Париж пишається своїм Пале-Руаялем, азартні рулетки якого тішать вас видовищем, де кров рине потоком, але для глядачів у партері нема ризику послизнутися на ній. Спробуйте кинути побіжний погляд на цю арену, ввійдіть туди! Яке вбозтво! Шпалери на стінах заяложені до рівня людського зросту, ніщо там не може освіжити душу. В них нема навіть гвіздка, щоб повіситись. Паркет зачовганий, брудний. Центр зали займає один довгастий стіл. Сукно на ньому витерте золотими монетами, круг столу тісно стоять дешеві стільці з плетеними солом'яними сидіннями,— все виказує дивну байдужість до розкоші в цих людей, що приходять сюди на погибель заради багатства й тієї ж таки розкоші. Такі

суперечності виявляються в людині щоразу, коли душа сама роздирає себе надвоє. Закоханий прагне одягти свою кохану в шовк, угорнути в м'які тканини Сходу, а сам здебільшого лягає з нею на вбогу постіль. Честолюбець мріє про вершину могутності, а тим часом плазує в болоті лакейства. Торговець, нидіючи в сирій, нездоровій крамничці, споруджує величезну кам'яницю, з якої його сина, що дуже рано стане спадкоємцем, вижене рідний брат, вигравши в нього позов. Та врешті, чи існує щось невтішніше за доми втіхи? Дивна річ! Весь час борючись сама з собою, втрачаючи надію під гнітом лих, а від лих рятуючись сподіваннями на майбутнє, людина в усіх своїх учинках виявляє непослідовність і слабість. Тут, на землі, ніщо не буває повним, крім нещастя.

Коли юнак увійшов до зали, там уже було кілька гравців. Троє лисих стариганів недбало сиділи круг зеленого стола, їхні обличчя, схожі на гіпсові маски й незворушні, як у дипломатів, свідчили про байдужість душі, про серця, які давно вже забули про трепет, навіть коли ставився на карту недоторканний маєток дружини. Молодий чорночубий італієць з оливково-смаглявим обличчям спокійно спирався ліктями на край столу й неначе прислухався до отих таємних передчуттів, що невідступно волають гравцеві: "Виграш! Програш!" Це обличчя південця пашіло золотом і вогнем. Семеро чи восьмеро глядачів стояли рядком, наче на галереї, й чекали видовища, яке готували їм примхи талану, обличчя акторів, пересування грошей та лопатки круп'є. Ті нероби стояли там безмовні, нерухомі, захоплені видовищем, наче люди на Гревській площі, коли кат стинає комусь голову. Високий худий чоловік у витертому вбранні тримав в одній руці записника, а в другій — шпильку, щоб відзначати, коли випадає чорне або червоне. То був один із новітніх Танталів, що живуть окрай усіх розваг нашої доби, один із тих скнар без скарбу, що грають в уявну гру; різновид розумного навіженця, що втішає себе в злигоднях, плекаючи химери, і так поводиться з нечестям та небезпекою, як молоді священики зі святим причастям, коли правлять ранню месу. Навпроти гравця — кілька таких проноз, знавців шансів у грі, подібних до старих каторжників, яких уже не злякаєш галерами,— вони прийшли сюди, щоб ризикнути трьома ставками, а коли виграють — піти

геть; адже це єдине, з чого вони живуть. Двоє старих служників байдуже походжали по залі, схрестивши на грудях руки, й час від часу виглядали з вікон у сад, немовби для того, щоб замість вивіски показати перехожим свої пласкі обличчя. Касир і банківник щойно кинули на гравців убивчі погляди й промовили тоненькими голосами: "Робіть ставки!" Саме в цю мить наш юнак відчинив двері й увійшов. Тиша неначе ще поглибилась, і голови обернулись до новачка, що зайшов сюди з цікавості. Нечувана річ! Замшілі старигани, скам'янілі служники, всі глядачі, аж до фанатика-італійця — всі вони, побачивши незнайомця, сповнились якогось жахливого почуття. Треба бути дуже нещасливим, щоб викликати жаль, дуже слабким, щоб розбудити співчуття, або дуже похмурим на вигляд, щоб люди здригнулись у цій залі, де скорбота завжди німа, де горе веселе, а відчай — пристойний. Отож усе це було в юнакові, воно й зворушило ті закрижанілі серця, коли він увійшов. Але хіба й кати не плакали часом над дівчатами, чиї біляві голови вони мали стинати за наказом Революції?5

З першого погляду гравці прочитали на обличчі новачка якусь жахливу таємницю; його юні риси були позначені якоюсь сумною красою, його погляд виказував змарновані зусилля, тисячу ошуканих надій! Похмура незворушність самогубця надавала його, чолу матової, хворобливої блідості, гірка усмішка проклала неглибокі зморшки біля кутиків його уст, а обличчя виражало таку зневіру, що на нього боляче було дивитись. Якась прихована геніальність світилась у глибині цих очей, затуманених, можливо, втомою від насолод. Чи то гульня позначила своєю брудною печаттю це шляхетне обличчя, колись чисте й ясне, а тепер змізерніле? Лікарі, напевне, приписали б оті жовті кільця навколо зіниць і рум'янець на щоках розладові серця або легенів, тоді як поети воліли б розпізнати в цих знаках руйнівну дію науки, сліди ночей, проведених без сну над книжкою при тьмяному каганці. Але пристрасть більш убивча, ніж хвороба, недуга безжальніша, ніж розумова праця й геніальність, змінили юне обличчя, стягли ці живі м'язи, розтерзали це серце, що їх тільки зачепили оргії, праця та хвороба. Коли на каторгу прибуває знаменитий злочинець, інші в'язні зустрічають його шанобливо; отак само й ці люди-демони, випробувані в стражданнях, вітали нечувану

скорботу, глибоку рану, яку вони виміряли поглядами, і по виразі безмовної іронії, по вишуканій нужденності його вбрання, признавали в ньому одного з їхніх володарів. Наш юнак мав на собі добре пошитого фрака, але груди були так ретельно закриті жилетом та нашийною хусткою, що навряд чи під ними була сорочка. Його руки, ніжні, як у жінки, були не ідеально чисті, бо він уже два дні ходив без рукавичок! Коли й банківник, і навіть служники грального зали здригнулись, то це тому, що чарівність невинності ще переважала в цьому струнку тілі, у цих білявих кучерях рідкісного відтінку. Юнакові було всього років двадцять п'ять, і розбещення зачепило його, мабуть, тільки випадково. Свіжість молодості ще боролася в ньому з руйнівною потугою невгамованої хтивості. Темрява й світло, буття й небуття боролися в його єстві, породжуючи водночас чарівність і потворність. Юнак здавався заблудлим ангелом без німбу. Та й усі оті досвідчені наставники нечестя й ганьби, подібні до старої беззубої баби, охопленої жалем від вигляду юної прекрасної дівчини, ладної віддатись розпусті, мало не крикнули новачкові: "Йди звідси!" Але він ступнув прямо до столу, зупинився, нічого не вираховуючи, кинув золоту монету, яку мав у руці, й вона покотилась на чорне; потім, як усі сильні душі, що гидують хитрощами скнар, глянув на банківника виклично і спокійно водночас. Цей хід так зацікавив стариганів, що вони навіть не зробили ставки; але італієць з фанатичним запалом ухопився за ідею і з усмішкою посунув свою купку золота навпроти монети незнайомця. Касир забув навіть вимовити ті фрази, що з часом обернулись у нього в хрипкий, нерозбірливий крик: "Ставте! Ставку прийнято! Більше не приймаю!" Банківник розкрив карти; здавалось, навіть він, байдужий до виграшу автомат, розпорядник цієї похмурої розваги, бажав удачі новачкові. Кожен із глядачів ладен був побачити в долі цієї монети розв'язку драми, останню сцену шляхетного життя; їхні очі прикипіли до фатальних клаптиків картону, та попри всю увагу, з якою вони дивились то на юнака, то на карти, вони не могли помітити жодної ознаки хвилювання на його холодному, байдужому обличчі... "Червона, пара, пас",— офіційним тоном оголосив банківник.

З грудей італійця вирвався якийсь глухий крик, коли він побачив, як падають на сукно один на один складені банкноти, що їх кидав йому

касир. Що ж до юнака, то він не усвідомлював свого програшу, аж поки простяглась лопатка, щоб захопити його останній наполеондор. Слонова кістка глухо стукнулась об монету, і вона швидко, стрілою покотилась до купки золота перед касою. Невідомий повільно заплющив очі, губи в нього збіліли, але він зразу ж підняв повіки, уста зачервонілись, як корали, він став схожий на англійця, для якого життя не має таємниць, і вийшов, не захотівши благати співчуття одним із тих розпачливих поглядів, які досить часто кидають на глядачів гравці у відчаї. Скільки подій може втиснутись в одну секунду, і як багато важить один кидок гральних костей!

— Це, звісно, був його останній постріл,— мовив усміхаючись круп'є після хвилинної мовчанки, підняв двома пальцями монету й показав її присутнім.

— Шаленець! Мабуть, пішов топитись,— відповів один із завсідників, обвівши поглядом гравців круг себе, всі вони знали один одного.

— Хе! — гукнув служник, нюхнувши тютюну.

— От якби нам так, як йому! — сказав один з дідуганів, показуючи на італійця.

Всі озирнулись на щасливого гравця, що тремтячими руками перелічував купюри.

— Я почув,— озвався він,— голос, що гукнув мені на вухо: "Постав на свою розважність проти відчаю цього юнака".

— Хіба це гравець! — зауважив касир.— Гравець поділив би свої гроші на три частини, щоб мати більше шансів.

Юнак вийшов, не взявши капелюха, але старий цербер, помітивши, в якому він стані, мовчки подав йому капелюх. Юнак машинальним рухом

віддав жетон і спустився сходами, насвистуючи "Di tanti palpiti"* так тихо, що навряд чи й сам чув ті солодкі звуки.

* "Що за трепет" (іт.).— слова з опери Россіні "Танкрод".

Скоро він опинився під аркадами Пале-Руаяля, дійшов до вулиці Сент-Оноре, повернув до Тюїльрі й непевною ходою перейшов сад. Він ішов неначе посеред пустелі; його штовхали перехожі, та він їх не бачив і чув у вуличному гаморі тільки один голос — голос смерті, він був ніби скутий тупою задумою, схожою на ту, що сповнює голови злочинців, яких везуть від Палацу правосуддя на Гревську площу, на ешафот, червоний від річок пролитої від 1793 року крові.

В самогубстві є щось невимовно величне й жахливе. Багато людей падають безпечно, ніби діти, які стрибають з такої невеликої висоти, що не забиваються. Та коли розіб'ється велика людина, вона, певне, впала з дуже великої висоти, бо піднеслася до неба й угледіла недосяжний рай. Невблаганні, певне, ті бурі, що змушують шукати душевного спокою в дулі пістолета. Скільки молодих талантів, замкнувшись у мансарді, серед мільйона ближніх, на очах у жадібної до золота або знудженої юрби, в'януть і гинуть, бо не мають друга, жінки-утішниці. Подумаєш так — і самогубство набуває титанічних рис. Бозна-скільки розбитих задумів, недописаних поезій, здушеного розпачу й стогонів, марних спроб, недоношених шедеврів уміщується між добровільною смертю й живлющою надією, чий голос колись покликав юнака до Парижа. Кожне самогубство — це висока поема меланхолії. Де ви знайдете в океані літератури книжку, що могла б своєю геніальністю змагатися з таким газетним дописом:

"Учора о четвертій годині з мосту Мистецтв кинулась у Сену молода жінка".

Перед цим паризьким лаконізмом усе блідне, навіть така старовинна назва: "Плач славного короля Карнаванського, кинутого до в'язниці

власними дітьми" — єдиний фрагмент загубленої книги, над яким плакав Стерн, хоч сам покинув жінку й дітей.

Незнайомця обсідали тисячі таких думок, що уривками пролітали в голові, як ото в бою літають уривки знамен. Коли він на мить скидав тягар думок і спогадів та зупинявся перед якими-небудь квітками, що тихо погойдувалися від вітерця серед зелені, в ньому судомно трепетало життя, яке ще пручалося під гнітючою думкою про самогубство. Він зводив очі до неба, і тоді сірі хмари, смутне завивання вітру, важке повітря знов наводили його на думку про смерть. Він підійшов до Королівського мосту, думаючи про останні примхи своїх попередників. Усміхнувся, згадавши, як лорд Каслріф, перше ніж перерізати собі горлянку, задовольнив найнижчу з людських потреб і як академік Оже, збираючись умерти, пішов шукати свою табакерку, щоб нюхнути тютюну. Він аналізував ці химери й запитував сам себе, аж ось, коли він прихилився до парапету моста, щоб пропустити якогось носія з ринку і той забруднив йому рукава чимсь білим, він сам здивувався, що почав так ретельно обтрушуватись. Вийшовши на самий верх мосту, він похмуро втупився у воду.

— Погана година, щоб топитися,— сказала йому, сміючись, якась одягнена в лахміття бабуся.— Вода в Сені брудна й холодна!

Він відповів простосердною усмішкою, що виказувала божевільну рішучість, але враз здригнувся, побачивши вдалині, біля пристані Тюїльрі, барак, на якому величезними літерами було написано: "Рятувальний пост". Перед ним ураз постав пан Даше, озброєний своєю філантропією, — той, що змусив рухатись оті доброчесні весла, які розбивають голови потопельникам, коли ті, на своє нещастя, виринають; він побачив, як пан Даше збирає цікавих, розшукує лікаря, готує обкурювання; він читав вирази співчуття, нашкрябані газетярами поміж веселою гулянкою та товариством усміхненої танцівниці; він чув, як бряжчать гроші, виплачувані човнярам префектом Сени за його тіло. Мертвий, він коштуватиме п'ятдесят франків, а живий — він просто талановита людина без покровителів, без друзів, без солом'яного матраца, без даху

над головою — суспільний нуль, непотрібний державі, яка про нього й не дбає. Смерть серед білого дня здалась йому огидною, і він вирішив померти вночі, щоб лишити тому суспільству, яке не розгледіло в ньому велику людину, нерозпізнаний труп. Отож він ішов далі, прямуючи до набережної Вольтера лінивою ходою нероби, що хоче згаяти час. Коли він спустився східцями, якими закінчується тротуар на мосту, на край набережної, його увагу привернули розкладені на парапеті книжки; йому аж захотілося попитати ціну. Він усміхнувся, філософічно заклав руки в кишені й знову пішов своєю безтурботною ходою, ніби сповнений холодної зневаги; аж раптом із подивом намацав кілька монет, що якимось фантастичним чином завалялись на дні кишені. Усмішка надії осяяла його обличчя, ковзнула з губів на чоло, засвітила радістю очі й похмурі щоки. Цей проблиск щастя нагадав ті вогні, що біжать по рештках папірця, вже пожертого полум'ям; але обличчя спіткала доля чорного попелу, воно знов стало сумним, коли невідомий, вийнявши руку з кишені, побачив у ній три монети по два су.

— Ох добрий мій пане, la carita! La carita! Catarina!* Дайте хоч одне су на хліб!

* Милостині! Милостині! Ради святої Катерини! (іт.)

Хлопчак-сажотрус із чорним одутлим обличчям, бурий від сажі, обшарпаний, простяг руку до юнака, щоб випросити в нього останні мідяки.

За два кроки від маленького савояра6 старий жебрак, боязкий, хворобливий, стражденний, у жалюгідному дранті сказав глухим, хрипким голосом:

— Пане, подайте що-небудь, я молитиму Бога за вас...

Та коли юнак глянув на діда, той замовк і вже нічого не просив — мабуть, побачив на цьому похмурому лиці знак страждання ще тяжчого, ніж його власне.

— La carita! La carita!

Невідомий кинув свої гроші малому й старому жебракам і зійшов з тротуару набережної, щоб іти попід будинками: він не міг більше дивитись на страшну Сену.

— Хай вам Бог віку подовжить! — гукнули вслід йому обидва жебраки.

Підходячи до розкладки продавця естампів, цей напівмертвий юнак побачив жінку, що виходила з розкішного екіпажа. Він замилувався цією чарівною особою, чиє біле личко було прегарно облямоване атласом елегантного капелюшка. Його привабив стрункий стан, граційні рухи. Ступаючи з підніжки, жінка ледь підняла сукню, і він побачив ніжку, витончену форму якої чітко окреслювала туго натягнена біла панчоха. Молода жінка ввійшла до магазину й почала вибирати альбоми та збірки літографій; тоді заплатила кілька золотих монет, що блиснули й задзвеніли на прилавку. Юнак, що зупинився на порозі нібито щоб роздивитися гравюри, виставлені в вітрині, кинув на прекрасну незнайомку найпроникливіший погляд, який тільки здатен кинути чоловік, і вона відповіла безтурботним поглядом, просто як випадковому перехожому. З його боку це було прощання з коханням, з жінкою! Але цей останній, напружений заклик не зустрів розуміння, не зворушив серця легковажної красуні, не змусив її зашарітись і опустити очі. Що він означав для неї? Ще один захоплений із безлічі, ще одне жадання, збуджене нею, і ввечері вона зможе задоволено сказати: "Сьогодні я була гарненька!" Юнак швидко відійшов до іншої вітрини й не обернувся, коли незнайомка сідала в екіпаж. Коні рушили, і цей останній образ розкоші й краси зник з очей, як мало зникнути і його життя. Юнак млявою ходою пішов попід магазинами, дивлячись без великого інтересу на зразки товарів. Коли магазини скінчились, він почав розглядати Лувр,

Академію, вежі собору Богоматері, вежі Палацу правосуддя, міст Мистецтв. Ці споруди неначе набували сумного вигляду, відбиваючи сірі барви неба, рідкі просвіти між хмар, що надавали Парижу якогось грізного вигляду: адже це місто, неначе вродлива жінка, схильне до нез'ясовних примхливих перемін від бридоти й до краси. Отак сама природа ніби надумала кинути ладну вмерти людину в якийсь скорботний захват. Під владою тієї згубної сили, чия розкладальна дія знаходить засіб у флюїдах, що циркулюють по наших нервах, він відчув, як його організм непомітно стає немов текучим. Муки цієї агонії надали всьому якогось хвилястого руху, він бачив будівлі, людей наче крізь туман, у якому все хилиталось. Він захотів позбутись отого дратівливого впливу фізичного світу, а тому попрямував до крамниці старожитностей, аби дати поживу своїм чуттям чи, може, просто дочекатись ночі, розглядаючи предмети мистецтва. В цьому він, так би мовити, шукав відваги, покріплення, як ото злочинці, що їм бракує сили зійти на ешафот, а тому вони просять чогось хильнути; але свідомість близької смерті на мить повернула юнакові самовпевненість герцогині, що має двох коханців, і він увійшов до крамниці з безтурботним виглядом і з усмішкою на устах, застиглою, наче у п'яного. Та й чи не був він п'яний від життя чи, може, від смерті? Скоро йому знов запаморочилось у голові, і далі він сприймав усе в якихось дивних барвах, воно ніби ожило й ледь помітно ворушилось. Напевне, річ була в розладі кровообігу: кров то бурхала в жилах, то текла мляво, ніби стояча теплувата водичка. Він сказав, що хоче просто походити по магазину — чи не трапиться якоїсь дивовижі, що йому сподобається. Молодий рудоволосий продавець, пикатенький і рум'яний, у картузі з видри, доручив наглядати за крамницею старій, схожій на Калібана7 селянці, що саме чистила кахляну грубку, справжнє диво мистецтва, породжене генієм Бернара Паліссі8, а потім недбало сказав незнайомцеві:

— Дивіться, пане, дивіться! Тут у нас нема нічого цікавого, але звольте піднятись нагору, і я покажу вам прегарні каїрські мумії, кілька інкрустованих ваз, різьблене ебенове дерево, справжній Ренесанс, недавно одержали, все найвищої якості.

Незнайомець був у такому жахливому становищі, що ця балаканина торговця — чічероне, його дурні гендлярські слова дратували його, немов банальні причіпки, якими обмежені уми вбивають геній. Та наважившись нести свій хрест до кінця, він удавав, ніби слухає свого провідника, й відповідав йому жестами чи односкладовими словами; але помалу повернув собі право мовчати і без страху заглибився у свої останні жахливі думки. Він був поет, і його душа знайшла тут щедру поживу: ще за життя він мав побачити останки двох десятків світів.

На перший погляд зали крамниці являли собою безладну картину, в якій тислись усі творіння людські й божественні. Опудала крокодилів, мавп, удавів шкірились до церковних вітрин, ніби хотіли вкусити мармурові погруддя, погнатися за лаковими шкатулками або видертись на люстри. Севрська ваза, на якій пані Жакото намалювала Наполеона, стояла поруч сфінкса, присвяченого Сезострісу9. Події часів створення світу й учорашнього дня сусідили тут у гротескній згоді. Кухонний рожен лежав на ковчежці для мощей, шабля часів Республіки — на середньовічному аркебузі. Пані Дюбаррі10 з пастельного портрету роботи Латура11, з зіркою на голові, оповита замість одягу хмарою, жадібно дивилась на індійський кальян, намагаючись розгадати призначення трубок, що звивались, тягнучись до неї. Знаряддя смерті: кинджали, химерні пістолети, шпаги-ціпки — були перемішані зі знаряддями життя: порцеляновими супницями, саксонськими тарілками, напівпрозорими китайськими чашками, античними солянками, середньовічними цукерницями. Кораблик зі слонової кістки на всіх вітрилах плив по спині нерухомої черепахи. Якась пневматична машина увіткнулась у саме око імператорові Августу, велично незворушному. Кілька портретів французьких синдиків, голландських бургомістрів, так само байдужих, як і за життя, підносились над цим хаосом старожитностей, і очі їхні були холодні й безбарвні. Здавалося, наче всі краї землі прислали сюди якісь уламки своїх наук, зразки мистецтв. То було своєрідне філософське звалище, де не бракувало нічого — ні "люльки миру" дикуна, ні зеленої з золотом пантофлі з сералю, ні маврського ятагана, ні татарського ідола. Були там і солдатські капшуки з тютюном, і церковні дароносиці, і пишні пір'їни з оздоб чийогось трону.

Ця потворна картина була ще оживлена примхливим освітленням, химерними рефлексами, в яких змішувалися всі відтінки, різким контрастом світла й тіні. Слух неначе вловлював уривані крики, розум — незакінчені драми, зір — не зовсім згаслі вогні. А на додачу на всі ці предмети наклала свій легкий покров пилюга, і всі їхні розмаїті вигини та ребра справляли незвичайно мальовничий ефект.

Незнайомець спочатку порівнював ці три кімнати, захаращені уламками цивілізацій, релігій, зображеннями божеств, шедеврами, пам'ятками царської величі, бенкетів, розуму й безуму, з гранчастим дзеркалом, кожна грань якого відображала цілий окремий світ. Після цього загального враження він захотів вибрати щось найприємніше; але, стільки часу розглядаючи все навкруги, думаючи, мріючи, він підпав під владу гарячки — можливо, й через те, що в нього бурчало в кишках від голоду. Видовище стількох народних чи особистих доль, засвідчених стількома матеріальними свідоцтвами, що пережили їх, отуманило чуття юнака; бажання, що штовхнуло його в двері крамниці, здійснилось: він покинув реальне життя, піднявся сходами до ідеального світу, потрапив у зачаровані палаци екстазу, звідки всесвіт явився перед ним уламками, відблисками, як колись очам святого Іоанна на Патмосі полум'яним видивом явилось Майбутнє.

Безліч образів скорботних, граційних і жахливих, темних і осяйних, далеких і близьких, постало перед ним масами, міріадами, поколіннями. Єгипет, скам'янілий, таємничий Єгипет зринув зі своїх пісків у подобі мумії, сповитої в чорні завої; за нею — фараони, що вганяли в землю цілі народи, аби спорудити собі гробницю, і Мойсей, і іудеї, і пустеля — він прозирав цілий світ, стародавній і урочистий. Свіжа й принадна мармурова статуя, поставлена на виту колону, сяяла білістю й промовляла до нього про любострастні міфи Греції та Іонії12. О, хто б не всміхнувся, як він, побачивши на червоному тлі, на тонкій глині етруської вази смагляву дівчину, що танцює перед богом Пріапом13 і вітає його веселою піснею? Навпроти неї римська цариця любовно пестила химеру! Примхами імператорського Риму віяло тут повсюди, і в уяві поставали ванна, ложе, туалет безтурботної замріяної Юлії, що дожидала свого

Тібулла14. Наділена могутністю арабських талісманів, голова Ціцерона будила спогади про вільний Рим і розгортала перед юнаком сторінки Тіта Лівія. Він споглядав "Senatus populusque romanus"* консула, лікторів, тоги з червоною облямівкою, бої на форумі, розгніваний люд — усе це повільно пропливало перед ним, наче туманні марева. Врешті над усіма цими образами запанував християнський Рим. На одній з картин відкривалось небо, і на ньому видніла діва Марія в золотій хмарі, серед ангелів, оповита сонячним сяйвом; ця відроджена Єва слухала скарги нещасних і лагідно всміхалася до них. При погляді на мозаїку з різноколірної лави Везувія та Етни його душа переметнулась до жаркої, рудої Італії: він був присутній на оргіях Борджа, ходив по Абруццах, прагнув кохати італійок, захоплювався білими обличчями з довгастими чорними очима. Побачивши середньовічний кинджал з різьбленим руків'ям та лезом у схожій на кров іржі, він здригався, бо вгадував розв'язку нічної пригоди, перерваної холодною шпагою законного чоловіка. Індія та її вірування оживали в ідолі, вбраному в золото та шовк, у гостроверхій шапці, гаптованій ромбами, обвішаній дзвіночками. Поруч цього божка — мата, гарна, як баядерка, що колись спочивала на ній, ще пахтіла сандалом. Китайське страховище з косими очима, перекривленою пащею, покрученими лапами хвилювало душу вигадливістю народу, який, знудившись одноманітною красою, знаходив невичерпну втіху в розмаїтті бридоти. Солянка, що вийшла з майстерні Бенвенуто Челліні15 на лоні Ренесансу, перенесла юнака в часи, коли процвітали ремесла й свавілля, коли владарі розважалися тортурами, коли прелати в обіймах куртизанок видавали приписи цнотливості для простих священиків. Камея нагадала йому про завоювання Александра, аркебуз із ґнотом,— різанину Пісарро16, запеклі, жорстокі релігійні війни. Потім — веселі образи рицарства війнули від міланського панцеру, розкішно оздобленого золотою різьбою, начищеного до блиску, а з-під заборола ще блищали очі паладина.

* Римський сенат і народ (латин.).

Цей океан меблів, винаходів, мод, витворів мистецтва був для нього поемою без кінця. Форми, кольори, думки — все тут оживало, але нічого

завершеного не відкрилося душі. Поет мав довершити ескіз великого живописця, що створив цю гігантську палітру, де незліченні випадковості людського життя були перемішані недбало й щедро. Захопившися цим світом, побачивши всі краї, епохи, царства, юнак повернувся до окремих життів. Він почав перевтілюватись у них, осягав деталі, відмежувавшись від життя цілих народів, яке не під силу осягти одній людині.

Он спить воскова дитина, що вціліла з анатомічного музею Руйша17, і це чарівне створіння нагадало йому про радощі дитинства. Магічний дівочий фартушок якоїсь юної дівчини з Таїті викликав у його палкій уяві просте життя на лоні природи, чисту наготу справжньої цнотливості, лінивого дозвілля, такого природного для людини, спокійне існування над свіжим замріяним струмочком, під бананом, що задарма годує людину солодкою манною. Та враз, зваблений перламутровим блиском тисяч черепашок, збуджений виглядом коралів, що пахли морською травою, водоростями й атлантичними ураганами, він обертався в корсара й спізнавав жахливу поезію, втілену в образі Лари18. Далі, захопившись чудовими мініатюрами, арабесками з лазурі й золота, що оздоблювали коштовний рукописний середньовічний требник, він забув тривоги моря. Вколисуваний мирними думами, він прагнув заглибитися в науки, мріяв про сите монастирське життя, вільне від турбот і втіх, засинав у келії, дивлячись у стрільчасте вікно на луки, ліси, виноградники свого монастиря. Перед картинами Тенірса19 він приміряв на себе солдатський камзол або дрантя робітника; йому хотілось носити брудну продимлену шапчину фламандців, упиватися пивом, грати з ними в карти, всміхатись до дебелої принадної селянки. Він тремтів, дивлячись на снігову завію Міріса, запалювався відвагою перед батальним полотном Сальватора Рози20. Він милувався іллінойським томагавком, відчував, як ніж ірокеза знімає з нього скальп. Зачарований виглядом старовинної лютні, він вкладав її в руки господині замку, втішався мелодійним романсом і вечірньої пори, перед готичним каміном, у сутіні, в якій губився її прихильний погляд, запевняв її у своєму коханні. Він зазнавав усіх насолод, відчував усі болі, опановував усі формули буття, розсіваючи так щедро своє життя перед цими примарами природи, яскравими й буйними, що власна хода відлунювала в його душі, як далекі звуки

іншого світу, як ото гамір Парижа лунає на вежах собору Паризької богоматері.

Піднімаючись сходами, що вели на другий поверх, він бачив щити з написами, панцери, карбовані дароносиці, дерев'яні статуї, прикріплені до стін, на кожній площадинці. Переслідуваний найхимернішими постатями, найчуднішими витворами, що виникли на межі життя й смерті, він ішов серед царства мрії. Врешті, сумніваючись у власному існуванні, він став таким самим, як ці дивні предмети — ні зовсім живим, ні зовсім мертвим. Коли він входив у нові зали, уже смеркало, але світло, здавалось, і непотрібне для тамтешніх скарбів, що блищали золотом і сріблом. Найкоштовніші примхи марнотратів, що вмирали на горищі, розтринькавши по кілька мільйонів, були на цьому безмірному ринку людських безумств. Бювар, колись куплений за десять тисяч франків, а потім проданий за сто су, лежав поряд із секретним замком, ціни якого колись би вистачило на викуп за короля. Там людський рід являвся у всій пишноті своєї злиденності, у всьому блиску своєї гігантської дріб'язковості. Ебеновий стіл, гідний поклонінню митця, вирізьблений за малюнками Жана Гужона21 — він колись коштував кількох років праці, тепер був, можливо, куплений по ціні дров. Коштовні шкатулки, меблі, зроблені рученятами фей, були напхані там як попало.

— Та у вас тут мільйони! — вигукнув юнак, зайшовши до останньої кімнати в довжезній анфіладі, оздобленій позолотою та ліпленням митців минулого сторіччя.

— Скажіть — мільярди,— відповів пикатий продавець.— Але це ще пусте, ось підніміться на третій поверх, отам побачите!

Невідомий рушив за своїм провідником і потрапив у четверту галерею, де по черзі перед його очима пройшли кілька картин Пуссена, велична статуя роботи Мікеланджело, чарівні пейзажі Клода Лоррена, один Герард Доу, що нагадував сторінку зі Стерна, полотна Рембрандта,. Мурільйо, Веласкеса, похмурі й барвисті, як поема лорда Байрона; потім античні барельєфи, агатові чаші, чудесні онікси!.. Таке нагромадження

шедеврів пригнічувало, обертало огляд у тяжку працю, викликало ненависть до мистецтва і вбивало ентузіазм. Він дійшов до Рафаелевої "Мадонни", але йому вже надокучив Рафаель. Голова із картини Корреджо, що просила уваги, не допросилась її. Неоціненна антична ваза з порфіру, рельєфи на якій зображували всілякі римські пріапеї в їхній якнайкумеднішій непристойності, втіхи якоїсь Корінни, ледве спромоглись викликати усмішку. Він задихався серед мотлоху п'ятдесяти зниклих сторіч, він був хворий від усіх цих людських думок, убитий розкішшю та майстерністю, цими відродженими формами, що, схожі на потвор, породжуваних під його ногами якимось лихим генієм, викликали його на бій без кінця.

Подібна в своїх примхах до сучасної хімії, що виводить усе суще з газу, чи не складається душа людська з жахливих отрут, умить зосереджуючи в собі всі свої втіхи, сили та ідеї? І чи не тому гине багато людей, що в них вибухають якісь моральні кислоти, враз розливаючись у їхньому єстві?

— Що в цій скрині? — спитав він, підійшовши до великого приміщення, останнього нагромадження бойової слави, людських зусиль, оригінальностей, багатств, і показав пальцем на велику чотирикутну скриню з палісандрового дерева, підвішену на срібному ланцюгу.

— Е ! Ключ у хазяїна,— з таємничим виглядом відповів гладкий продавець.— Якщо ви хочете побачити цей портрет, я вже наважусь потурбувати хазяїна.

— Наважитесь? — здивувався юнак.— Невже ваш хазяїн — якийсь владар?

— Не знаю...— відповів продавець.

Якусь хвильку вони дивились один на одного, обидва зчудовані. Зрозумівши мовчанку невідомого як побажання, служник зоставив його самого в кабінеті.

Чи поринали ви коли в безмежність часу й простору, читаючи геологічні праці Кюв'є? Захоплені його генієм, чи спускались ви в бездонну прірву минулого, ніби підтримувані рукою чарівника? Коли в різних шарах і верствах під каменярнями Монмартра чи скелями Уралу знаходять оті тварини, чиї скам'янілі рештки належать допотопним часам, душа жахається, бо мусить осягти мільярди років, мільйони народів, які забула не тільки квола людська пам'ять, а й непорушні божественні легенди, ті мільйони, прах яких відклався на поверхні земної кулі й утворив дві п'яді грунту, що дають нам хліб і квіти. Чи не був Кюв'є найбільшим поетом нашої доби? Лорд Байрон гарно відтворив словами деякі душевні порухи; але наш безсмертний природознавець відтворив світи по вибілених кістках, відбудував, наче Кадм22, цілі міста з зубів, знову населив тисячі лісів усіма дивовижами зоології, розшукавши їх у кількох уламках кам'яного вугілля, відновив цілі породдя гігантів з однієї ноги мамонта. Ці образи підносяться, виростають, заселяють простори відповідно до свого колосального зросту. Він — поет у своїх цифрах, він велетень, коли пише нуль після сімки. Він будить небуття, не вимовляючи отих штучних магічних слів, він розкопує грудку гіпсу, помічає там якийсь відбиток і гукає вам: "Гляньте!" І враз мармур стає живою істотою, смерть — життям, цілий світ розкривається! Після незліченних династій велетенських створінь, після племен риб і кланів молюсків, нарешті з'являється рід людський, що виродився з раси велетнів, можливо, винищеної Творцем. Натхнені думкою вченого, що заглянув у давні часи, ці мізерні люди, народжені вчора, можуть проникнути в хаос, співати гімн без кінця й змалювати собі історію Всесвіту, наче якийсь Апокаліпсис23 у минулому. Споглядаючи це жахливе воскресіння, викликане голосом однієї людини, ми проймаємось жалем до тієї крихітки, явленої нам серед безмежжя, позбавленого назви, спільного для всіх світів, яке ми називаємо часом. Ми питаємо себе, придавлені руїнами стількох світів: яке пуття з нашої слави, нашої ненависті, нашої любові? І чи варто брати на себе тягар буття, щоб стати непомітною цяткою в давнині? Вирвані з

коренем із нашої сучасності, ми мертві, аж поки ввійде слуга й скаже: "Пані графиня сказала, що вона на вас чекає".

Дива, вигляд яких явив юнакові світотвір, пригнітили його душу, як пригнічують душу філософа наукові міркування про невідомий світ. Він ще дужче забажав умерти, упав на курульне крісло24 й став блукати поглядом по фантасмагоріях цієї панорами минулого. Картини засяяли, обличчя мадонн усміхнулись йому, а статуї забарвились оманливим життям. Вкриті тінню, затягнені в танець тією гарячковою тривогою, що хмелем грала в його змученому мозку, ці твори зарухалися, закрутилися перед ним: кожна порцелянова потвора кривлялась до нього, постаті на картинах опускали повіки, щоб перепочили очі. Кожна з них здригалася, підстрибувала, зривалася з місця важко або легко, грацiйно або рвучко, залежно від своєї природи, вдачі та статури. То був якийсь таємничий шабаш, гідний тих див, що їх побачив доктор Фауст на горі Брокені. Але ці оптичні явища, породжені втомою, напругою очних м'язів або примхами сутінку, не могли залякати незнайомця. Страхіття життя не мали влади над душею, знайомою зі страхіттями смерті. Він навіть якимось насмішкуватим пустотливим співчуттям підтримував химери цього морального гальванізму, чудеса якого з'єдналися з останніми думками, які ще живили в ньому почуття, що він існує на світі. Круг нього панувала така глибока тиша, що скоро він поринув у солодке марення, образи якого помалу темніли, ніби чарами змінюючи свої барви в міру згасання денного світла. Сяйво, що сходило з неба, запалювало свої останні відблиски, борючися з ніччю; юнак підвів голову і побачив ледь освітлений кістяк, що непевно хитав черепом з боку на бік, ніби промовляв до нього: "Мертвим ти ще не потрібен!" Провівши рукою по чолу, щоб відігнати сон, юнак виразно відчув невідомо звідки свіжий подув, наче щоки торкнулося щось пухнате, і здригнувся. Шибки глухо задеренчали, він подумав, що ці холодні пестощі, гідні таємниць могили,— доторк якогось кажана. Ще хвильку при тьмяному призахідному посвіті він невиразно сприймав привиди, якими був оточений; потім увесь цей натюрморт розплився в суцільній чорноті. Ніч, пора, обрана для смерті, невблаганно насувалась. Потім настав якийсь провал у відчуттях: він зовсім не сприймав нічого земного — чи то поринувши в марення, чи то піддавшися сонливості,

викликаній утомою та напливом думок, що краяли йому серце. Враз йому здалось, ніби його покликав чийсь грізний голос, і він затремтів, неначе посеред нестерпного кошмару його враз зіпхнули в безодню. Він заплющив очі — промені яскравого світла засліпили його; серед темряви засяяла червоняста куля, і в центрі її стояв невеличкий дідок, що спрямовував на нього світло лампи. Він не чув, як дідок увійшов, як рухався чи говорив. У його появі було щось магічне. Найбезстрашніша людина, збуджена отак серед сну, напевне, здригнулася б перед цією постаттю, яка неначе вийшла з саркофага, що стояв поряд. Тільки молодий блиск, що оживляв нерухомі очі цього привида, не дав незнайомцю повірити в якесь надприродне з'явище; і все ж одну коротку мить переходу з життя сновиди до життя реального він відчував філософський сумнів, рекомендований Декартом, несамохіть опинився під владою однієї з тих нез'ясовних галюцинацій, таємниці яких відкидає наша гордість, а наша безсила наука марно силкується їх збагнути.

Уявіть собі худого, зсохлого дідка в чорному оксамитовому халаті, підперезаному грубим шовковим шнуром. На голові — теж чорна оксамитова шапочка, з-під неї вибивалися довгі сиві пасма, що чітко окреслювали чоло. Халат огортав тіло, наче просторий саван, і через те видно було тільки вузьке бліде обличчя. Якби не кощава рука, схожа на палицю, вгорнену в тканину,— старий підняв її, щоб спрямувати на юнака все світло лампи,— здавалось би, що обличчя висить у повітрі. Сива борода клинцем закривала підборіддя цього дивного створіння, надаючи йому схожості з отими іудейськими головами, що їх обирають за натуру художники, бажаючи зобразити Мойсея. Губи були такі безбарвні й тонкі, що доводилося придивлятись, аби добачити рот, ніби прорізаний на білому обличчі. Високий зморшкуватий лоб, землисті запалі щоки, невблаганна суворість маленьких очей без вій і брів справляли таке враження, ніби це "Міняйло" Герарда Доу25 зійшов з полотна. Інквізиторська проникливість, що ховалася в зморшках на щоках та круг очей, виказувала глибоке знання життя. Навряд чи хто зміг би обдурити цього чоловіка, що неначе мав хист читати думки в глибині найпотайніших душ. Звичаї всіх народів світу та їхня мудрість відбивались на його холодному обличчі так само, як вироби всього світу були

нагромаджені в запилюжених залах його крамниці. Ви прочитали б у них ясний спокій Бога, який бачить усе, або горду силу людини, яка бачила все. Художник, відтворивши ці два різні вирази двома мазками пензля, зробив би з цієї постаті прекрасний образ Предвічного Отця або глузливу маску Мефістофеля, бо на його чолі й у похмурих зморшках біля уст видно було верховну міць. Пригнітивши всі людські муки своєю безмірною владою, цей чоловік напевне вбив і земні радощі. Кандидат у мерці затремтів, відчувши, що цей старий дух живе в сферах, чужих цьому світові, і живе там самотньо, без радощів, бо вже не має ілюзій, і без скорботи, бо вже не знає втіх. Старий стояв прямо, нерухомий, непохитний, мов зірка серед осяйної мли. Його зелені очі, сповнені якогось спокійного лукавства, неначе освітлювали душевний світ, як його лампа освітлювала цей таємничий кабінет.

Таке було дивне видовище, що приголомшило юнака, заколисаного думками про смерть та фантастичними образами в ту мить, коли він розплющив очі. Якщо він був ніби очманілий, якщо дозволив на мить повірити у цю мару, немов дитина в няньчину казку, то цю помилку слід приписати тому туманові, в який сповили його життя і свідомість похмурі роздуми, збудження роздратованих нервів, жорстока драма, сцени якої давали йому болісну насолоду, подібну до тієї, що міститься в дрібочці опію. Це видіння постало перед ним у Парижі, на набережній Вольтера в дев'ятнадцятому сторіччі, в такі часи й у такому місці, де магія, певне, була неможлива. Перебуваючи по сусідству з тим будинком, де помер бог французького скептицизму26, бувши учнем Гей-Люссака й Араго27, зневажаючи ті жонглерські штучки, до яких удаються можновладці, наш незнайомець, напевне, скорився тільки тим поетичним чарам, до яких ми часто вдаємося, ніби щоб утекти від убивчих істин і випробувати могутність Бога. Отже, він затремтів перед цим світлом і перед цим стариганом, схвильований нез'ясовним передчуттям якоїсь дивної могутності; але це хвилювання було подібне до того, що ми відчували перед Наполеоном або взагалі відчуваємо в присутності якоїсь великої людини в блиску її геніальності й слави.

— Пан бажає побачити образ Ісуса Христа роботи Рафаеля? — чемно запитав старий; у звучності його чистого й виразного голосу було щось металічне.

І поставив лампу на уламок колони так, щоб усе світло падало на скриню.

Почувши священні імена Ісуса Христа й Рафаеля, юнак мимохіть зацікавлено скинувся, а старий, очевидно, цього й чекав, бо вмить натиснув на пружинку. Враз панель з коштовного дерева нечутно опустилась і відкрила полотно, яке вкинуло незнайомця в захват. Побачивши безсмертний твір, він забув усі дивовижі крамниці, примари свого сну, знову став людиною й розпізнав у старому людину в плоті, цілком живу, а не примарну, й повернувся до реального світу. Ласкава турбота, солодкий спокій божественного обличчя зразу вплинули на нього. Якісь пахощі пролилися з неба, заспокоївши пекельні муки, що палили його нутро. Голова Спасителя неначе виступала з мороку, відтвореного чорним тлом; ореол із проміння ясно мерехтів круг його волосся, з якого неначе лилося це світло; на чолі, в обличчі світилася промовиста певність, що била з кожної рисочки якимись усепроникними флюїдами. Червоні губи ніби промовляли слово "життя", і глядач вслухався в його священне відлуння, чекав від нього чудесних притч, питав його про майбутнє, віднаходив у прикметах минулого. Євангеліє неначе виливалося зі спокійної простоти цих прекрасних очей, у яких знаходили втіху збурені душі. Одне слово, всю католицьку релігію можна було прочитати в лагідній усмішці, що ніби виражала той принцип, у якому вона підсумовується: "Любіть одне одного!" Ця картина надихала на молитву, спонукала до прощення, глушила себелюбство, будила всі заснулі чесноти. Поділяючи чарівну силу музики, твір Рафаеля занурював вас у владу спогадів, і тріумф його був цілковитий: глядач забував про художника. Це чудо ще підсилювалося могуттю світла: часом видавалося, наче голова пливе в далині, на ложі якоїсь хмари.

— Я заплатив за це полотно стільки золотих монет, скільки на ньому помістилося,— холодно мовив торговець.

— Що з того! Треба вмирати! — вигукнув юнак, прокинувшись із марення. Останні слова старого вернули його до власного фатуму, і шляхом невловних висновків він скотився з висот останньої надії, за яку ще чіплявся.

— О, о! Я все-таки недарма тобі не довіряв! — вигукнув старий, ухопив юнака за обидві руки й стиснув зап'ястки в одній своїй, наче в кліщах.

Незнайомець сумно всміхнувся цій помилці й лагідно сказав:

— Не бійтесь, не бійтесь, ідеться про моє життя, а не про ваше... Чом би мені не признатись у невинній витівці? — повів він далі, подивившись на стривоженого старого.— Дожидаючи ночі, щоб утопитись непомітно, я зайшов подивитись на ваші скарби. Хто б не дарував цю останню втіху людині, причетній до науки й поезії?

Підозріливий торговець проникливим оком дивився на сумне обличчя фальшивого покупця, слухаючи його. Швидко заспокоєний його скорботним голосом, а може, прочитавши на поблідлому обличчі знаки похмурої долі, що так недавно кинули в дрож гравців, він відпустив руки; але підозра, що свідчила про найменше сторічний життєвий досвід, не зовсім згасла: він недбало простяг руку до буфета, ніби щоб зіпертись на нього, і сказав, беручи з нього стилета:

— Ви що, вже три роки служите позаштатно в державній скарбниці, не отримуючи плати?

Невідомий не міг стримати усмішки й відмахнувся.

— Ваш батько надто гостро висварив вас за те, що ви народились на світ, чи ви, може, втратили честь?

— Якби я й погодився втратити її, то не став би вмирати.

— Вас освистали в театрі "Фюнамбюль", чи, може, вам довелося складати непристойні пісеньки, щоб оплатити похорон своєї коханки? Може, ви захворіли жадобою золота? Чи хочете вбити нудьгу? Одне слово, що примушує вас умерти?

— Не шукайте пояснення моєї смерті в буденних причинах, що ними пояснюється більшість самогубств. Щоб не змальовувати перед вами нечуваних страждань, які важко описати словами, я вам скажу тільки, що опинився в найтяжчих, найганебніших, найприкріших злиднях. І я не хочу,— додав він з несамовитою гордістю, що не узгоджувалася з попередніми словами,— канючити ані допомоги, ані розради.

— Кхе! Кхе! — прокректав старий, наче протріщав тріскачкою. Тоді заговорив знову: — Не силуючи вас благати мене, не змушуючи вас червоніти, не давши вам жодного французького сантима, чи левантійського парата, чи сіцілійського тарена, чи німецького гелера, чи російської копійки, чи шотландського фартинга, ані жодної сестерції чи обола стародавнього світу, й жодного піастра нового світу, не пропонуючи вам анітрохи золота, срібла, паперових грошей, цінних паперів, я хочу зробити вас багатшим, могутнішим і впливовішим, ніж міг би стати будь-який законний монарх.

Юнак вирішив, що цей старий уже здитинів, і мовчав остовпіло, не знаючи, що відповісти.

— Оберніться,— сказав торговець і, раптом схопивши лампу, спрямував світло на стіну навпроти картини.— І гляньте на оцю шагреневу шкіру,— додав він.

Юнак у подиві різко підвівся, коли помітив за кріслом, у якому сидів, шматок шагрені, розіп'ятий на стіні. Він був не більший від лисячої шкурки; але якимось нез'ясовним чином ця шкіра відкидала в глибоку темряву, що панувала в крамниці, блиск такий ясний, що її можна б назвати маленькою кометою. Молодий скептик підійшов до цього нібито

талісмана, який мав урятувати його від загибелі, й подумки глузливо засміявся. Проте, охоплений цілком законною цікавістю, він нахилився, щоб розглянути шкіру з усіх боків, і зразу побачив цілком природне походження цього дивного блиску. Чорна зерниста поверхня шагрені була так старанно начищена й начорнена, химерні зморщечки були такі рівні й чисті, що кожна опуклість цієї східної шкіри, ніби грані шліфованого граната, відбивала яскравий промінчик світла. Юнак пояснив старому фізичну суть цього явища, але той, замість відповіді, тільки лукаво посміхнувся. Ця зверхня посмішка навела молодого вченого на думку, що він став жертвою якогось дурисвітства. Не бажаючи забирати цю загадку з собою в могилу, він швидко перевернув шкіру, ніби дитина, якій не терпиться розгадати секрет нової іграшки.

— О! О! — вигукнув він.— Осьде відбиток того, що на Сході називають Соломоновою печаттю.

— То ви її знаєте? — спитав торговець, тричі сапнувши носом так значуще, що ніякі слова не виразили б того повніш.

— Де в світі є такий простак, що повірить у цю маячню? — вигукнув юнак, ображений цим безмовним сміхом, повним їдкого глуму.— Хіба ви не знаєте,— додав він,— що тільки забобони Сходу приписали містичній формі й брехливим знакам цієї емблеми казкову могутність? І чого вас так дивує, що я про неї знаю? А якби я говорив про сфінксів чи грифонів? Хоча існування їх допускається принаймні в міфологічному розумінні.

— То ви орієнталіст? — запитав старий,— Може, прочитаєте ці слова?

Він підніс лампу ближче до талісмана, що його юнак оглядав із зворотного боку, і звернув його увагу на літери, врослі в клітинну структуру чудесної шкіри, неначе вони народилися разом із твариною, якій шкіра колись належала.

— Признаюся,— вигукнув незнайомець,— що не розумію, яким способом можна було так глибоко відтиснути ці літери на шкірі дикого осла.

І, жваво обернувшись до столів, завалених рідкісними старожитностями, почав неначе щось шукати поглядом.

— Чого ви хочете? — спитав старий.

— Якогось інструмента — розрізати шкіру, щоб побачити, витиснені ці літери чи врізані в неї.

Старий простяг юнакові свого стилета; той узяв і спробував розрізати шкіру там, де були слова, та коли він зняв тоненький шар шкіри, літери з'явились так виразно й такі тотожні з тими, що були на поверхні, аж якусь мить йому здавалося, ніби він нічого не зрізав.

— Майстри Сходу знали таємниці справді дивовижні,— сказав він, дивлячись на арабський напис із якоюсь тривогою.

— Так,— погодився старий,— легше зіпхати все на людей, ніж на Бога!

Таємничі слова були розміщені отак:

Маючи мене, матимеш усе.

Але твоє життя буде належати мені, бо колись так захотів Бог. Бажай, і твої бажання здійсняться.

Але розміряй свої бажання зі своїм життям. Воно — тут. Із кожним бажанням я меншатиму, як твій вік.

Хочеш мене? Бери.

Бог тебе почує.

Хай буде

так!

— О, то ви вільно читаєте санскрит? — здивувався старий.— Може, ви подорожували по Персії чи Бенгалії?

— Ні, пане мій,— відповів юнак, зацікавлено обмацуючи символічну шкіру, таку негнучку, ніби вона була металева.

Старий торговець узяв лампу з колони, куди був поставив її, і кинув на юнака сповнений холодної іронії погляд, що ніби промовляв: "От він уже й не думає про смерть".

— Це жарт чи таємниця? — спитав молодий незнайомець.

Старий похитав головою й поважно сказав:

— Я не знаю, як відповісти вам. Я пропонував страхітливу могутність, яку дає цей талісман, людям, енергійнішим, ніж ви, як мені здається; але вони тільки посміялися з того впливу, який він нібито може справити на їхню майбутню долю, і ніхто не хотів ризикнути й укласти цю угоду, так фатально пропоновану бозна-якою силою. Я згоден з ними: я завагався, стримався і...

— І навіть не спробували? — перебив його юнак.

— Спробував? — здивувався старий.— Якби ви стояли на Вандомській колоні, чи спробували б ви кинутися з неї вниз? Хіба можна спинити плин

життя? Чи міг коли хтось поділити на частини смерть? Перше ніж увійти до цього кабінету, ви надумались відібрати собі життя, але враз вас захопила ця таємниця, і ви вже забули про смерть. Дитино! Кожен ваш день хіба не ставив перед вами куди цікавішу загадку, ніж оця? Слухайте ж! Я бачив розпусний двір часів Регентства28. Як ви, я тоді був у злиднях, я жебрав на хліб; і все ж дожив до ста двох років, став мільйонером, нещастя дало мені багатство, невідання мене просвітило. Зараз я в кількох словах відкрию вам велику таємницю людського життя. Людина виснажує себе двома несвідомими діями, що вичерпують джерела її життя. Усі форми, яких набирають ці дві причини смерті, виражають двоє дієслів: хотіти й могти. Між цими двома межами людських діянь є ще одна формула, якою володіють мудреці, і я завдячую їй щастя й довгий вік. Хотіти — спалює нас, могти — руйнує; але знати дає нашому слабкому організмові змогу постійно перебувати в спокої. Отак бажання чи хотіння мертве для мене, воно вбите думкою; діяння або можливість звелися у мене до задоволення потреб мого організму. Одне слово, я зосередив своє життя не в серці, яке може розбитись, і не в почуттях, що притуплюються, а в мозку, що не зношується і переживає все. Ніякі надмірності не спустошили ні моєї душі, ні мого тіла. Тим часом я бачив весь світ. Моя нога ступала на найвищі гори Азії й Америки, я пізнав усі людські мови і жив за всяких урядів. Я позичав гроші китайцеві під заставу тіла його батька, я спав у наметі араба, поклавшись на його слово, я підписував угоди в усіх європейських столицях, я без страху лишав своє золото у вігвамі дикуна; одне слово, я здобув усе, бо вмів усе нехтувати. Єдине моє прагнення було — бачити! А бачити — хіба це не означає знати? О! Знати, юначе, хіба це не насолода подумки? Хіба це не означає відкривати саму суть факту і проникати в саму глибину його? Що лишається від матеріального володіння? Лише ідея. Судіть же самі, яке має бути прекрасне життя тієї людини, котра, спромігшись відбити всю дійсність у своїй думці, переносить джерела щастя у свою душу й здобуває тисячі ідеальних насолод, очищених від земного бруду! Думка — це ключ до всіх скарбів, вона дає радощі скупому, не завдаючи йому турбот. І ось я витав над світом, мої насолоди завжди були тільки духовними. Мої бенкети полягали в споглядданні морів, людей, лісів, гір! Я все споглядав, але спокійно, без утоми: я ніколи нічого не жадав, я

тільки чекав. Я гуляв по світах, як по садку своєї оселі. Те, що люди називають прикрощами, захопленнями, прагненнями, злигоднями, смутком,— усе це для мене лише думки, які я обертаю в мрії; замість відчувати їх, я їх виражаю, я їх тлумачу; замість дозволяти їм, щоб пожирали моє життя, я їх драматизую, я їх розвиваю, я ними розважаюся, немов романами, що їх читаю внутрішнім зором. Ніколи не перевтомлювавши свого організму, я й досі тішуся міцним здоров'ям. Моя душа успадкувала всю силу, якої я не розтратив, ця голова ще й досі багатша, ніж мої крамниці. Ось де,— сказав він, ляснувши себе по лобі,— ось де справжні мільйони. Я проводжу чудові дні, бо вмію бачити минуле, я викликаю перед очі цілі країни, міста, картини океану, найпрекрасніші образи історії! Я маю уявний гарем, у якому володію всіма жінками, що їх ніколи не мав. Я часто бачу ваші минулі війни, ваші революції й міркую про них. Чи можна віддавати перевагу гарячковому, легковажному захопленню чиєюсь плоттю, більш чи менш розквітлою, чиїмись формами, більш чи менш округлими, чи можна віддавати перевагу катастрофам ваших оманливих надій перед високою здатністю створювати в душі цілий світ, перед безмірною втіхою рухатись, не знаючи кайданів і пасток часу й простору, перед утіхою осягати все, бачити все, перехилятися через край світу, щоб запитувати інші світи, щоб слухати Бога! Тут,— крикнув він гучним голосом, показуючи на шагреневу шкіру,— злиті в одне хотіння і змога! Тут ваші соціальні ідеї, ваші надмірні жадання, ваша нестриманість, ваші радощі, які вбивають, ваші болі, які змушують жити занадто напружено: адже страждання — це, можливо, тільки надміру гостра насолода. Хто може визначити ту точку, де насолода стає болем або де біль ще лишається насолодою? Хіба найяскравіше світло ідеального світу не тішить око, тоді як найлюбіші тіні світу фізичного завжди ранять його? Хіба мудрість не полягає в знанні? І що таке божевілля, як не надмір хотіння чи змоги?

— Ну що ж, хай так, я хочу жити в надмірностях,— відказав юнак, ухопивши шагреневу шкіру.

— Юначе, стережіться! — вигукнув старий з неймовірним запалом.

— Я присвятив своє життя науці й мисленню, але вони не спромоглися навіть прогодувати мене,— відповів юнак.— Я не хочу ошукуватись ані провіщенням, гідним Сведенборга29, ані вашим східним амулетом, ані вашими милосердними зусиллями, добродію, затримати мене у світі, де існування стало для мене неможливим. Так ось,— додав він, судомно стискаючи талісман у руці й дивлячись на старого.— Я хочу розкішного, царського бенкету, справжньої вакханалії, гідної наших часів, часів довершеності! Щоб мої співтрапезники були молоді, дотепні, без забобонів, веселі до безумства! Щоб вина лились одне за одним, щораз міцніші, щораз іскристіші, і щоб ми були п'яні цілих три дні! Щоб ця ніч цвіла жагучими жінками! Я хочу, щоб нас підхопила в свою колісницю, запряжену четвернею, гульня, шалена, розгнуздана, і помчала геть від нудьги цього світу, щоб кинути на незнані береги, щоб душі підносились до неба або поринали у твань, і мені дарма, чи вони підносяться, чи падають! Отож я наказую цій похмурій силі стопити для мене всі радощі в одну. Так, я хочу охопити всі втіхи неба й землі в одні останні обійми і вмерти. Ще я хочу після пиятики античних пріапей, і співів, щоб мертвих розбудили, і поцілунків, поцілунків без кінця, щоб звук їхній лунав по Парижу, як тріск пожежі, й будив подружжя, й надихав їх палючою жагою, вертаючи молодість усім, навіть сімдесятирічним!

Регіт з уст дідка залунав у вухах молодого безумця, наче пекельний рев, і владно змусив його замовкнути.

— Ви гадаєте,— сказав торговець,— що моя підлога враз розступиться, аби пропустити столи з розкішною сервіровкою і гостей з іншого світу? Ні, ні, молодий шаленцю. Ви підписали угоду, цим усе сказано. Відтепер ваші бажання будуть скрупульозно задовольнятись, але коштом вашого життя. Коло ваших днів, окреслені цією шкірою, звужуватиметься відповідно до сили й числа ваших бажань, від найскромніших до найбуйніших. Брамін, від якого я маю цей талісман, колись пояснив мені, що він діє в таємничій згоді з долею й бажаннями його власника. Ваше перше бажання дуже просте, я міг би його задовольнити, але я полишаю його здійснення подіям вашого нового

життя. Адже ви хотіли померти? Що ж, ваше самогубство тільки відклалося.

Незнайомець, здивований і майже роздратований тим, що цей дивний стариган, чий напівдоброчинний намір виразно виявився в цих глузливих словах, весь час глузує з нього, вигукнув:

— Побачимо, пане мій, чи зміниться моя доля, поки я йтиму набережною. Та коли ви не кепкуєте з нещасного, я, щоб помститись за таку фатальну послугу, бажаю вам закохатись у танцівницю! Ви тоді зрозумієте щастя гульні і, може, процвиндрите всі багатства, що їх так по-філософському зберігали.

Він вийшов, не слухаючи, як тяжко зітхнув старий, перейшов усі зали і спустився сходами в супроводі пикатого продавця, що марно силкувався присвічувати йому: він біг швидко, наче заскочений на гарячому злодій. Засліплений якимсь маренням, він навіть не відчував неймовірної піддатливості шагреневої шкіри, яка, зробившись м'якою, ніби лайка, скрутилась у його шалено зціплених пальцях і помістилася в кишені його сюртука, куди він майже машинально сховав її. Вибігаючи з дверей крамниці на вулицю, він наштовхнувся на трьох юнаків, що йшли, взявшись попід руки.

— Тварюка!

— Йолоп!

Такі були вишукані привітання, що ними вони обмінялись.

— О! Це ж Рафаель!

— Чудово! Ми тебе шукаємо.

— Що? Це ви?

Ці три дружні вигуки пролунали зразу ж за лайкою, коли світло з розгойданого вітром ліхтаря освітило їхні сторопілі обличчя.

— Друже мій! — сказав Рафаелеві юнак, якого він трохи не збив з ніг. — Ходімо з нами.

— Куди?

— Ходімо, розкажу дорогою.

Хіть-не-хіть Рафаель опинився у веселому гурті друзів, що, вхопивши його попідруч, попрямували до мосту Мистецтв.

— Любий мій,— повів далі той самий юнак,— ми вже з тиждень скрізь тебе шукаємо. В твоєму високошановному пансіоні "Сен-Кантен", де, до речі, красується та сама вивіска з чорних і червоних літер, що й за часів Жан Жака Руссо, твоя Леонарда30 сказала нам, ніби ти поїхав на село. Хоча ми й не були схожі на людей, що прийшли по гроші: судових виконавців, кредиторів тощо. Та дарма! Растіньяк учора бачив тебе в Італійській опері, і ми знов наважились шукати, чи не ховаєшся ти на якомусь дереві на Єлісейських Полях або чи не пішов ночувати за два су в один з тих доброчинних домів, де сплять жебраки, спираючись на натягнені мотузки, або чи не прихистився ти більш вигідно в чиємусь будуарі. Ніде ми тебе не знайшли, ні серед в'язнів Сент-Пелажі, ні в Ла-Форсі. Ми ретельно обстежили міністерства, Оперу, кав'ярні, бібліотеки, префектури, журналістські бюро, ресторани, театральні фойє — одне слово, всі добрі й погані місця в Парижі; ми вже нарікали, що втратили людину так різнобічно обдаровану, щоб з однаковим правом опинитись хоч при дворі, хоч у в'язниці. Ми вже радились, чи не канонізувати тебе, як героя Липневої революції, і, слово честі, шкодували за тобою.

Рафаель дійшов із друзями до мосту Мистецтв і, не слухаючи їх, задивився з нього на Сену, каламутні води якої відбивали вогні Парижа.

Над цією річкою, в яку він так недавно хотів кинутись, пророцтво старого здійснилось: година його смерті з волі фатуму відклалась.

— І ми за тобою справді шкодували! — вів далі його приятель.— Ішлося про одну комбінацію, до якої ми б тебе залучили як людину визначну, тобто людину, яка вміє не зважати ні на що. Фокус, який полягає в тому, що конституційний горіх щезає з-під королівського келиха, сьогодні, любий мій, виконується так поважно, як іще ніколи досі. Мерзенна монархія, повалена героїзмом народу, була розпусною повією, з якою можна сміятись і бенкетувати, зате Батьківщина — це сварлива й доброчесна дружина, і нам доводиться хіть-не-хіть приймати її розмірені пестощі. Влада, як ти знаєш, перейшла з Тюїльрі до журналістів, а бюджет переселився з Сен-Жерменського передмістя на Шосе д'Антен31. Та ось чого ти, може, ще не знаєш! Уряд, тобто аристократія банкірів і адвокатів, які сьогодні роблять з батьківщини те, що колись священики робили з монархії, відчули необхідність містифікувати добрих французів новими словами й старими ідеями, на взірець філософів усіх шкіл та спритників усіх часів. Ідеться про те, щоб прищепити народові королівсько-національні переконання, довівши, що він буде щасливіший, сплативши мільярд двісті мільйонів і тридцять три сантими вітчизні, представленій панами таким і таким, ніж мільярд сто мільйонів дев'ять сантимів королю, що каже "я" замість "ми". Одне слово, засновується газета, озброєна двома чи трьома сотнями тисяч франків, з метою створити опозицію, яка вдовольнить невдоволених, не зашкодивши раціональному урядові короля-громадянина32. Отож коли ми глузуємо зі свободи так само, як з деспотизму, з релігії, з безвірництва, і коли для нас вітчизна — це столиця, де ідеї розмінюються й продаються по стільки й стільки за рядок, де кожен день приносить смачні обіди й численні видовища, де кишать продажні розпусниці, де вечері закінчуються аж уранці, де кохання наймається, мов візницький екіпаж, коли Париж завжди буде найчарівнішою з усіх батьківщин — батьківщиною втіхи, свободи, розуму, гарних жінок, пройдисвітів, доброго вина, де жезл влади ніколи не відчувається надміру, бо ми стоїмо близько до тих, у кого він у руках... ми, справжні поклонники бога Мефістофеля, найнялись перефарбовувати громадську думку, перевдягати акторів, прибивати

нові дошки до урядової буди, підносити ліки доктринерам, валити старих республіканців, підновлювати бонапартистів і постачати харчами центр,— при умові, що нам буде дозволено потихеньку сміятися з королів і з народів, увечері не конче дотримуватися своїх уранішніх переконань і жити веселим життям, як Панург33, або на східний лад валятися на м'яких подушках. Ми вирішили вручити тобі кермо влади від цієї макаронічно-бурлескної імперії, а тому поведемо тебе на обід, улаштований засновником згаданої газети, відставним банкіром, який, не знаючи, куди йому дівати своє золото, хоче розміняти його на дотепність. Тебе приймуть там як брата, ми проголосимо тебе королем вільнодумців, які нічого не бояться й проникливо вгадують наміри Австрії, Англії й Росії, ще перше ніж у Росії, Англії чи Австрії виникнуть ті наміри! Так, ми призначимо тебе владарем отих розумових сил, що дають світові Мірабо, Талейранів, Піттів, Меттерніхів — одне слово, всіх цих спритних Кріспінів34, що розігрують між собою долю держав, як звичайні люди розігрують у доміно чарку кіршвасеру. Ми змалювали тебе як найвідважнішого борця, що будь-коли боровся віч-на-віч з розпустою, цією принадною потворою, яку прагнуть викликати на двобій усі сильні уми, ми навіть запевняли, що їй досі не пощастило перемогти тебе. Сподіваємося, що ти не підведеш нас. Тайфер, наш амфітріон35, пообіцяв нам перевершити вбогі сатурналії36 наших мізерних сучасних Лукуллів. Він досить багатий, щоб унести велич і в дрібниці, елегантність і грацію — в розпусту. Чуєш, Рафаелю? — спитав, урвавши цей потік слів, промовець.

— Так,— відповів юнак, не стільки здивований здійсненням своїх бажань, скільки природністю, з якою переплітália події.

Він ще не міг повірити у вплив надприродних сил, і його чудували випадковості людської долі.

— Щось ти нерадо кажеш "так", ніби думаєш про смерть свого дідуся,— зауважив один з його сусідів.

— Га? — перепитав Рафаель таким наївним тоном, що всі ті письменники, надія молодої Франції, зареготали.— Я думаю про те, друзі мої, що ми збираємося стати дуже великими негідниками! Донині ми віддавалися неподобствам між двома чарками, ми судили про життя сп'яну, ми оцінювали людей і події, перетравлюючи обід. Невинні на ділі, ми були зухвалі на словах; але відтепер, позначені розпеченим тавром політики, ми збираємось увійти в велику каторжну в'язницю й позбутись там ілюзій. Адже й тому, хто вірить тільки в диявола, дозволено шкодувати за юнацьким раєм молодості, часами невинності, де ми побожно розкривали рота перед добрим священиком, щоб причаститися святим тілом нашого спасителя Ісуса Христа. Ох, мої добрі друзі, коли ми мали стільки втіхи від своїх перших гріхів, то це тому, що не були ще позбавлені докорів сумління, які прикрашували й присмачували їх, а тепер...

— Е! Тепер...— відказав перший співрозмовник.— Тепер нам лишається...

— Що? — спитав другий.

— Злочин...

— Ось слово, високе, як шибениця, і глибоке, як Сена,— зауважив Рафаель.

— Е, ти не зрозумів мене. Я говорю про злочини політичні. Сьогодні з самого ранку я заздрю тільки життю змовників. Не знаю, чи доживе ця фантазія до завтра, але цього вечора безбарвне життя нашої цивілізації, одноманітне, як рейки залізниці, сповнює моє серце огидою! Мене ваблять такі злигодні, як ті, що їх зазнали французи, коли відступали від Москви, тривоги "Червоного корсара"37, життя контрабандистів. Оскільки у Франції вже нема ордену картезіанців, я б хотів принаймні до Ботані-бею38 — чогось ніби лікарні, призначеної для маленьких лордів Байронів, які, зіжмакавши життя, мов серветку після обіду, не мають

більше чого робити — хіба що розпалити пожежу у себе в країні, прострелити собі голову, влаштовувати республіканські змови або вимагати війни...

— Емілю,— палко сказав Рафаелів сусід промовцеві-мізантропові,— якби не Липнева революція, я став би священиком, жив тваринним життям у якомусь глухому селі і...

— І щодня читав би требника?

— Так.

— Хвалько!

— Адже ми читаємо газети.

— Непогано — як на журналіста. Але мовчи, адже юрба навколо нас — це все наші передплатники. Журналістика — це, бач, релігія сучасного суспільства, і в ній є поступ.

— Який же?

— Ні первосвященики не мусять вірити, ні народ...

Розмовляючи отак, ніби славні люди, що давно вже знали "De viris illustribus"39, вони дійшли до одного будинку на вулиці Жубера.

Еміль був журналіст, що здобув неробством більше слави, ніж інші — удачами. Сміливий критик, дотепний і ущипливий, він мав усі чесноти, що могли вжитися з його вадами. Відвертий, глузливий, він міг у вічі сказати тисячу епіграм приятелеві, якого позаочі захищав відважно й чесно. Він глузував з усього, навіть зі свого майбутнього. Завжди без грошей, він, як усі більш-менш здібні люди, весь час перебував у якихось невимовних

лінощах, а зненацька міг кинути слово, варте цілої книжки, людям, у яких не було в книжках жодного живого слова. Щедрий на обіцянки, яких ніколи не справджував, він зробив зі своєї удачі й своєї слави подушку, щоб спати на ній, таким чином ризикуючи на старість опинитись у шпиталі. Проте — за друзів готовий був на смерть, вихвалявся своїм цинізмом і, простосердий, як дитя, працював тільки з натхнення або з прикрої необхідності.

— Тут, за висловом метра Алькофрібаса40, і нам дещиця перепаде з бенкетного столу,— звернувся він до Рафаеля, показуючи на ящики з квітами, що оздоблювали зеленню сходи й сповнювали повітря пахощами.

— Я люблю передпокої, добре натоплені й оздоблені багатими килимами,— відповів Рафаель,— Це — рідкість у Франції. Тут я наче відроджуюсь.

— А нагорі будемо пити й сміятися, мій бідний Рафаелю. Та ще й як! — вигукнув Еміль.— Я сподіваюся, що ми будемо переможцями й ступатимемо по всіх цих головах.

Потім глузливим жестом показав на гостей, що входили до зали, яка сяяла позолотою, вогнями; там їх зразу обступила молодь, що вже чимось прославилася в Парижі. Про того говорили, як про новий талант, що першою своєю картиною затьмарив шедеври живопису часів Імперії. Той недавно випустив дуже яскраву книжку, просякнуту якоюсь літературною зневагою, вона відкривала сучасній школі нові шляхи. Далі скульптор, чиє суворе обличчя виказувало мужній геній, розмовляв з одним із тих молодих насмішників, які або не хочуть бачити вищості ні в чому, або визнають її в усьому. А он — найдотепніший з наших карикатуристів, з лукавим поглядом і гострим язиком; він вислухував епіграми, щоб перекласти їх на мову малюнка. Там — молодий сміливий письменник, що краще за будь-кого вмів уловити суть політичних ідей, або заіграшки виразити весь зміст творів якогось плідного письменника, розмовляв з поетом, чиї твори затьмарили б усю сучасну поезію, якби

хист його був рівний його злості. Обидва намагались уникати і правди, і брехні, звертаючись один до одного з солодкими, улесливими словами. Один знаменитий музикант глузливим голосом у тональності сі бемоль утішав молодого політика, якого недавно скинули з трибуни — правда, він зовсім не забився. Молоді письменники без стилю були поруч молодих письменників без думок, прозаїки, жадібні до поетичних красот,— поруч прозаїчних поетів. Дивлячись на ці недовершені створіння, один бідний сен-сімоніст, досить наївний, щоб вірити в свою доктрину, милосердно намагався примирити їх, напевне бажаючи обернути їх у ченців свого ордену. І нарешті, там було двоє чи троє отих учених, ніби призначених розбавляти у розмові кисень азотом41, і кілька водевілістів, готових скрасити її отими ефемерними блискітками, схожими на блиск діамантів, який не гріє й не світить. Кілька любителів парадоксів, нишком сміючись із тих, хто поділяв їхнє зневажливе чи захоплене ставлення до людей і обставин, уже почали оту двогостру полеміку, за допомогою якої вони змовляються проти всіх систем, не обстоюючи жодної. Знавець, із тих, хто не дивується ні з чого, хто сякається під час каватини в Італійській опері, перший кричить там "браво" і заперечує кожному, хто висловив його думку поперед нього, вже був тут і повторював чужі дотепи, ніби власні. Серед цих учасників бенкету п'ятьом судилося велике майбутнє, десяток мав здобути трохи минущої слави, а решта могли, як усі посередності, сказати собі знамениту брехню Людовіка XVIII: "Єднання й забуття"42. Господар був стурбовано-веселий, як людина, що витратила дві тисячі екю. Час від часу його нетерплячий погляд звертався до дверей зали, шукаючи тих гостей, котрі примусили себе чекати. Незабаром з'явився низенький товстун, якого зустріли схвальним гомоном: це був нотаріус, який того ранку закінчив організацію нової газети. Слуга в чорному відчинив двері величезної їдальні, всі без церемоній подалися туди, й кожен почав шукати своє місце за величезним столом. Перше ніж вийти з салону, Рафаель окинув його останнім поглядом. Його бажання здійснилося досить-таки точно. Всюди шовк і золото. Незліченні свічки в розкішних канделябрах висвічували найтонші деталі позолочених фризів, тонке карбування бронзи й пишні барви меблів. Рідкісні квіти в кількох витончених бамбукових жардиньєрках поширювали приємні пахощі. Все, аж до драпірування,

дихало стриманою вишуканістю, в усьому була якась поетична грація, що мала сильно впливати на уяву бідняка.

— Сто тисяч ліврів ренти — чудовий коментар до катехізису, вони допомагають нам утілити мораль у дію! — промовив Рафаель, зітхнувши. — О так, моя доброчесність уже не згодна ходити пішки. Як на мене, нечестя — це мансарда, витертий одяг, сіра шапка взимку і борг у портьє. Ох, якби прожити в таких розкошах рік чи хоч півроку! А потім умерти. Я принаймні спізнав би, вичерпав, спожив тисячу життів.

— Пхе! — заперечив Еміль, що слухав його.— Ти вважаєш карету біржовика за щастя. Ти скоро знудишся багатством, помітивши, що воно відібрало в тебе шанси стати видатною людиною. Чи митець вагався коли між злиденністю багатства й багатством злиднів? Хіба нам весь час не доводиться боротись? Тож наготуй свій шлунок. Глянь! — додав він, величним жестом показуючи на величний, райський, заспокійливий вигляд їдальні банкіра.— Хіба цей чоловік не взяв на себе клопіт нагромаджувати свої гроші для нас? Хіба це не різновид губки, не зазначеної природознавцями в класі поліпів, різновид, який треба видушувати обережно, перше ніж полишимо спадкоємцям висмоктувати її? Як тобі стиль барельєфів на стінах? А люстри, а картини — скільки розкоші, завваж! Коли вірити заздрісникам і тим, хто вдає, ніби знає всі пружини життя, наш господар під час революції вбив якогось німця й ще двох людей — свого, нібито, найкращого друга та його матір? Можеш ти повірити, що в шпакуватій голові шановного Тайфера може зародитися злочин? На вигляд він добряга. Глянь, як виблискує срібло; невже кожен з цих блискучих промінчиків коштував йому удару кинджалом? Ет, облиш! Так можна повірити і в Магомета. Коли публіка має рацію, то ось тридцять чоловік, розумних і обдарованих, зібралися тут, щоб пожерти нутрощі й випити кров цілої родини. А ми обидва чисті, ентузіастичні юнаки,— станемо співучасниками цього злочину! Мені хочеться спитати в нашого банкіра, чи він чесний чоловік.

— Не зараз! — вигукнув Рафаель.— Коли він нап'ється до нестями, а ми пообідаємо.

Два приятелі, сміючись, посідали. Спочатку поглядом, швидшим за слова, кожен із гостей віддав данину захоплення розкішному виглядові довгого стола, білого, мов свіжовипалий сніг; на ньому симетрично стояли накрохмалені серветки, увінчані рум'яними булочками. Кришталь іскрився всіма кольорами веселки, незліченні свічки схрещували своє проміння, страви під срібними ковпаками пробуджували апетит і цікавість. Слова лунали не часто. Сусіди перезиралися. Лакеї розносили мадеру. Потім подали першу переміну в усій її славі; вона зробила б честь небіжчикові Камбасересу, її уславив би Брійє-Саварен. Вина Бордо й Бургундії, білі й червоні, подавалися з царською щедрістю. Ця перша частина бенкету була достоту схожа на виставу класичної трагедії. Друга дія виявилася трохи багатослівною. Кожен із гостей добряче пив, міняючи вина по своїй уподобі, і на ту мить, коли виносили рештки чудових страв, уже зав'язались бурхливі суперечки; багато блідих лиць зарум'янились, не один ніс почав червоніти, щоки пашіли, очі яскріли. Це ще був тільки світанок сп'яніння і розмова не виходила за межі пристойності, але вже почали вихоплюватися з усіх уст насмішки й дотепи, потім лихослів'я тихо підняло свою змііну голівку й заговорило солодким голосом, потайні натури уважно прислухалися, ще сподіваючись лишитися розважними. Друга страва вже застала уми зовсім розпалені. Кожен їв і говорив, говорив і їв, не зважаючи на те, скільки випив — такі смачні й духмяні були вина, такий заразливий був приклад. Тайфер, щоб розгарячити гостей, наказав подавати грізні своєю міцністю ронські вина, палючий токай, старий руссільйон, що бив у голову. Ніби поштові коні, що від'їздять від станції, так і юнаки, підхльоскувані іскрами шампанського, якого нетерпляче дожидали і якого було подано вдосталь, пустили свої язики чвалом, хоча їхніх міркувань ніхто не чув, заходились оповідати історії, які не мали слухачів, і по сто разів про щось запитували, не дістаючи відповіді. Тільки оргія підносила свій гучний голос; той голос складався з сотні безладних вигуків, що наростали, як крещендо у Россіні. Потім почалися ущипливі тости, хвастощі, зухвалі випади. Усі намагалися хвалитись не великим розумом, а здатністю подужати глеки, барильця, бочки вина. В кожного було неначе по два голоси. Врешті гості заговорили всі зразу, а слуги тільки всміхалися. Коли парадокси сумнівного блиску, істини в

блазенських шатах почали стикатися одне з одним, пробиваючи собі шлях крізь вигуки, крізь судові вироки, попередні й остаточні, крізь усяку нісенітницю, як ото в бою летять зусібіч ядра, кулі, картеч, цей словесний сумбур напевно б зацікавив якогось філософа дивовижністю думок чи здивував би політика химерністю пропонованих суспільних систем. Все це було ніби книжка й картина водночас. Філософські теорії, релігії, моральні уявлення, такі відмінні в різних широтах уряди — одне слово, всі великі діяння людського розуму валились під косою, довгою, як коса самого Часу, і, може, ви заледве могли б вирішити, чи вона — в руках сп'янілої мудрості, а чи в руках мудрого, ясновидющого сп'яніння. Підхоплені немовби якоюсь бурею, ці уми, як хвилі, що б'ються в бескеття, неначе хотіли похитнути всі закони, між якими плавають цивілізації,— таким чином, самі того не знаючи, виконували волю Бога, яка полишає в природі добро й зло і не відкриває таємничого змісту їхньої невпинної боротьби. Шалена й блазенська, ця суперечка була схожа на якийсь шабаш резонерства. Поміж невеселими жартами, яким тепер сипали ці діти Революції при народженні газети, і словами веселих пияків при народженні Гаргантюа лежала ціла безодня, що розділяє дев'ятнадцяте й шістнадцяте сторіччя. Те, сміючись, готувало руїну, це — сміється серед руїн.

— Як прізвище отого-он юнака? — спитав нотаріус, показуючи на Рафаеля.— Мені здалось, наче його назвали Валантеном.

— Гадаєте, просто Валантеном? — сміючись, вигукнув Еміль,— Ні, Рафаель де Валантен, з вашої ласки! Наш герб — на чорному полі золотий орел, зі срібною короною, дзьоб і кігті червоні, і чудовий девіз: "Non cecidit animus!"*. Ми — не якийсь там знайда, ми — нащадок імператора Валента, родоначальника всіх Валантінуа, засновника міст Валенсії в Іспанії й Валанса у Франції, ми — законний спадкоємець Східної імперії. Якщо ми дозволяємо Махмудові царювати в Костянтинополі, то тільки зі своєї ласки та ще за браком грошей і солдатів.

* Дух не ослаб! (латин.)

Еміль виделкою намалював у повітрі корону над Рафаелевою головою. Нотаріус на мить замислився і знову підніс до уст келиха з мимовільним жестом, яким ніби признавався, що він не може причислити до своєї клієнтури Валенсію, Валанс, Костянтинополь, Махмуда, імператора Валента й рід Валантінуа.

— Зруйнування отих мурашників, що звались Вавілон, Тір, Карфаген чи Венеція й були мимохідь розтоптані ногою велетня,— це не попередження людству якоїсь насмішкуватої сили? — спитав Клод Віньйон, цей раб, куплений, щоб зображувати з себе Боссюе43 по десять су за рядок.

— Мойсей, Сулла, Людовік Одинадцятий, Рішельє, Робесп'єр і Наполеон це все, може, одна й та сама людина, що з'являлась у різних цивілізаціях, мов комета на небі! — озвався якийсь баланшист44.

— Нащо спокушати провидіння? — сказав Каналіс, постачальник балад.

— Ет, що там провидіння! — вигукнув, перебивши його, "знавець".— У світі нема нічого гнучкішого.

— Але ж, добродію, Людовік Чотирнадцятий занапастив більше людей, щоб викопати водопровід для пані де Ментенон, ніж Конвент заради встановлення справедливих податків, єдності закону, заради націоналізації й рівного поділу спадщини,— озвався Массоль, молодик, що став республіканцем, бо йому бракувало одного складу перед прізвищем.

— Добродію,— відповів йому Моро, багатий поміщик звідкись з берегів Уази,— для вас кров дешевша за вино. Та, може, ви хоч тепер зоставите людям голови на в'язах?

— А нащо? Хіба принципи соціального порядку не варті кількох жертв?

— Бісіу! Чуєш? Оцей буцімто республіканець гадає, що голова отого поміщика годиться на жертву! — сказав один юнак своєму сусідові.

— Люди й події — ніщо,— розвивав далі свою теорію республіканець, раз по раз гикаючи.— Тільки в політиці та філософії є принципи й ідеї.

— Яке страхіття! І вам не шкода буде вбивати своїх друзів заради якогось там одного слова?

— Ет! Людина, здатна до докорів сумління,— це і є справжній злочинець, бо вона знає, що таке чеснота, тоді як Петро Великий і герцог Альба — це системи, а корсар Монбар — це організація.

— Але хіба суспільство не може обійтись без ваших "систем" і "організацій"? — спитав Каналіс.

— О, безперечно! — вигукнув республіканець.

— Мені від вашої дурної республіки вже з душі верне! Не можна спокійно розрізати каплуна, щоб не знайти в ньому аграрного закону.

— Твої переконання чудові, мій маленький Бруте, нафаршированний трюфелями! Але ти схожий на мого слугу: той дурень так тяжко одержимий манією пристойності, що якби я полишив йому чистити мої вбрання так, як він хоче, то ходив би голий.

— Звірюки ви! Хочете чистити націю зубною щіткою! — відказав республіканець.— По-вашому, правосуддя небезпечніше за злодіїв.

— Хе! Хе! — засміявся адвокат Дерош.

— Які вони нудні зі своєю політикою! — озвався нотар Кардо.— Зачиніть двері. Нема такої науки або чесноти, що була б варта хоч однієї краплі крові. Якби ми спробували підбити підсумок істині, то, може, переконалися б, що вона — банкрутка.

— Е! Напевне, дешевше буде по-лихому замиритись, ніж по-доброму посваритись. Тому я всі промови, виголошені з трибун за сорок років, віддав би за одну форель, за казку Перро або за малюночок Шарле.

— Ваша правда! Подайте-но спаржу... Бо, врешті, свобода породжує анархію, анархія веде до деспотизму, а деспотизм вертає нас до свободи. Мільйони людей загинули, так і не домігшися тріумфу жодної з цих систем. Чи це не порочне коло, в якому весь час обертатиметься моральний світ? Коли людина гадає, ніби щось удосконалила, насправді вона тільки щось переставила з місця на місце.

— О! О! — вигукнув Кюрсі, водевіліст,— Тоді, панове, я виголошую тост за Карла Десятого, батька свободи!

— А хіба не так? — спитав Еміль.— Коли деспотизм є в законах, тоді свобода — в звичаях, і навпаки.

— Випиймо за дурість влади, що дає нам таку владу над дурнями! — сказав банкір,

— Е, любий мій! Наполеон принаймні лишив нам славу! — вигукнув морський офіцер, що ні разу не плавав далі Бреста.

— Ет, слава — невигідний товар. Коштує дорого й дуже нетривка. Чи це не в ній виявляється егоїзм великих людей, так, як у щасті — егоїзм дурнів?

— Мабуть, ви дуже щасливі.

— Перший, хто обгородив свою власність, був безперечно слабкою людиною, бо суспільство вигідне тільки людям слабосилим. Дикун і мислитель, хоч вони перебувають у протилежних кінцях духовного світу, однаково бояться власності.

— Отакої! — гукнув Кардо.— Якби не власність, як ми могли б укладати нотаріальні акти?

— Ой, горошок неймовірно смачний!..

— А священика другого дня знайшли мертвого в ліжку...

— Хто тут говорить про смерть? Не жартуйте! Я маю дядька...

— І ви, очевидно, зневірилися в тому, що він помре.

— Звісно!

— Слухайте, панове! Як убити свого дядька. Тихо! ("Слухайте! Слухайте!"). Треба спершу взяти дядька, товстого, жирненького, щонайменше сімдесятирічного, такі дядьки найкращі. (Загальне пожвавлення). Нагодуйте його під якимось приводом паштетом з гусячої печінки...

— Ет! А в мене дядько високий, худий, скупий і не обжера.

— О, такі дядьки — це потвори, що псують нам життя.

— А коли він наїсться й перетравлюватиме з'їдене,— провадив оповідач,— скажіть йому, що його банкір збанкрутував.

— А коли він це витримає?

— Підсуньте йому гарненьку дівчину!

— А коли він...— озвався ще один і похитав головою.

— Ну, тоді це не дядько, дядьки в принципі всі ласолюби.

— Малібран уже не бере двох верхніх нот.

— Та ні!

— А я кажу — так!

— От-от! "Так" і "ні" — хіба не до цього зводяться всі релігійні, політичні й літературні міркування? Людина — це блазень, що танцює над прірвою!

— Вас послухати, то я дурень.

— Навпаки — це якраз тому, що ви не слухаєте мене.

— Освіта — яка нісенітниця! Пан Гейнфеттермах налічив понад мільярд надрукованих томів, а за життя людина може прочитати півтораста тисяч. То поясніть, що означає це слово — "освіта"? Для нас вона полягає в тому, щоб знати, як звали коня Александра Македонського й собаку пана Дезаккора і не знати імен тих, хто придумав сплавляти дерево і винайшов порцеляну. Для інших освіта — це означає вміти викрасти заповіт і вважатися чесною людиною, улюбленою й шанованою, але не в тому, щоб поцупити годинника (та ще не вперше і з п'ятьма обтяжливими обставинами), а потім, викликавши загальну ненависть і зневагу, піти на смерть на Гревській площі.

— А Натан зостанеться?

— О, його співробітники люди не дурні.

— А Каналіс?

— Це велика людина, не говорімо про нього.

— Ви п'яні!

— Безпосередній наслідок конституції — сплощення умів. Науки, мистецтва, пам'ятники — все роз'їдене жахливим егоїзмом, нашою сьогоднішньою проказою. Три сотні буржуа, сидячи на лавах палати, думатимуть тільки про те, як садити тополі. Деспотизм беззаконно робить великі діла, а свобода лінується законно робити хоч би малі.

— Ваше взаємне навчання карбує двоногі монети по сто су,— перебив його абсолютист.— У народі, знівельованому освітою, зникають особистості.

— Але ж хіба мета суспільства не в тому, щоб забезпечити добробут кожному? — спитав сен-сімоніст.

— Якби ви мали п'ятдесят тисяч франків прибутку, ви б і не думали про народ. Ваше серце повне любові до людства; їдьте ж на Мадагаскар — там ви знайдете свіженький народець, можете його сен-сімонізувати, класифікувати, посадити під скло. А тут у нас кожен уже зроду сидить у своїй чарунці, мов кілочок у гнізді. Швейцар тут — швейцар, дурень — дурень, і щоб таке звання здобути, не треба ніякого колежу святих отців. Отак-то.

— Ви карліст?45

— Чом би й ні? Я люблю деспотизм, він пов'язаний із певним презирством до людського роду. Я не почуваю ненависті до королів. Вони

такі кумедні! Королюють у палаті, за тридцять мільйонів льє від сонця, це вам не абищо!

— Підсумуймо ж у загальних рисах хід цивілізації,— озвався вчений, забажавши напутити неуважного скульптора, й почав розводитися про зародження суспільств та про первісні народи.— При виникненні націй влада була в певному розумінні матеріальна, груба, цільна; потім, з виникненням об'єднань, уряди заходилися спритно розкладати первісну владу. Так, у давню давнину влада була теократична: жрець тримав у руці і меч, і кадило. Згодом стало вже двоє духовних владарів: верховний жрець і цар. Сьогодні, в нашому суспільстві, останньому слові цивілізації, владу розподілено відповідно до числа елементів тієї цивілізації, і ми тепер маємо справу з силами, що звуться промисловістю, думкою, грішми, словом. І от влада, позбувшись єдності, веде суспільство до розпаду, а єдина перепона цьому розпадові — зиск. Таким чином, ми спираємось не на релігію й на матеріальну силу, а на розум.

— Та хіба книжка рівноцінна мечеві, а міркування — дії? Ось у чому проблема.

— Розум усе вбив! — вигукнув карліст.— Абсолютна свобода веде нації до самогубства; здобувши перемогу, вони починають нудитись, мов якийсь англієць-мільйонер.

— Що ж ви сказали нового? Щойно ви висміяли всяку владу, а це так само банально, як заперечувати Бога! Ви вже ні в що не вірите. Тому наше сторіччя схоже на старого султана, що занапастив себе розпустою! Врешті ваш лорд Байрон, дійшовши до кінця в поетичній зневірі, почав оспівувати злочин.

— А знаєте що,— озвався зовсім п'яний Б'яншон.— Від якоїсь дрібки фосфору залежить, чи буде з людини геній чи негідник, мудрець чи ідіот, доброчесний чи злочинець.

— Як можна так ставитись до чесноти! — вигукнув Кюрсі.— Чесноти — теми всіх п'єс, розв'язки всіх драм, основи всіх судів.

— Мовчи, йолопе. Твоя чеснота — це Ахіллес без п'яти! — сказав Бісіу.

— Випиймо!

— Закладімося, що я вип'ю цілу пляшку шампанського одним духом?

— Оце — то дух! — вигукнув Бісіу.

— Напились, як биндюжники,— озвався юнак, що з поважною міною напував вином свій жилет.

— Так, сучасне врядування полягає в тому, щоб надавати владу громадській думці.

— Громадській думці? Так це ж найрозбещеніша з усіх повій! Як послухаєш вас, моралістів і політиків, то треба завжди віддавати перевагу вашим законам перед природою, а громадській думці перед сумлінням. Ет! Усе на світі правдиве і все фальшиве! Коли суспільство дало нам пух для подушок, то врівноважило цей дарунок подагрою, так само як правосуддя врівноважується судом, а кашемірові шалі породжують нежить.

— Потвора! — сказав Еміль, перебивши мізантропа.— Як ти можеш ганити цивілізацію серед таких розкішних вин, страв, сам набравшись до того, що ось-ось опинишся під столом? Ось угризни оту сарну з позолоченими ріжками та ратичками, але не кусай власної матері.

— Чи я винен, що католицтво вже запихає в один лантух мільйон богів, а Республіка завжди кінчається якимсь Наполеоном, межі

королівської влади пролягають десь між убивством Генріха Четвертого і стратою Людовіка Шістнадцятого, а лібералізм стає Лафайєтом?46

— А хіба ви не обнімалися з ним у липні?

— Ні.

— То помовчіть, скептику.

— Скептики найсумлінніші люди.

— Вони взагалі не мають сумління.

— Та що ви! У них аж по двоє сумлінь.

— Здобути знак із самого неба — оце справді комерційна ідея. Стародавні релігії були тільки вдалим розвитком фізичної насолоди; а ми, теперішні, розвинули душу й надію, і в цьому полягає поступ.

— Ех! Друзі мої, чого можна сподіватися від сторіччя, пересиченого політикою? — сказав Натан.— Який був кінець "Історії короля богемського та його семи замків"47 — цієї найчарівнішої з повістей?

— Що? — гукнув "знайко" через увесь стіл.— Та ж це купа слів, висмоктаних із пальця, такі книжки хіба в божевільні читати!

— Дурень!

— Йолоп!

— Що? Що?

— Те, що чув!

— Зараз поб'ються.

— Ні.

— До завтра, добродію!

— Хоч і зараз,— відповів Натан.

— Ет, годі! Обидва ви молодці!

— Вже ж не такі, як ти! — гукнув заводій сварки.

— Та ж вони на ногах не встоять!

— Я, мабуть, і справді не встою! — погодився войовничий Натан, підводячись нерішуче.

Він тупо глянув на стіл, а потім, неначе знесилений спробою підвестися, впав на стілець, похилив голову й замовк.

— От була б утіха — побитись на дуелі через твір, якого я не читав і не бачив! — сказав "знайко" своєму сусідові.

— Емілю, побережи фрака, твій сусіда поблід,— озвався Бісіу.

— Кант? Іще один пухир, надутий повітрям на забавку дурням! Матеріалізм і спіритуалізм — дві гарні ракетки, якими шарлатани в мантіях відбивають той самий волан. Чи Бог є в усьому, як твердить Спіноза, чи все виходить із Бога, за святим Павлом... Йолопи! Відчинити чи зачинити двері — хіба це не той самий рух? Чи яйце з курки, чи курка з яйця? (Подайте-но качку!) Оце й уся наука.

— Бевзю! — гукнув йому вчений.— Твоє запитання розв'язане ділом!

— Яким?

— Адже не професорські кафедри придумані для філософії, а філософія придумана для кафедр! Начепи окуляри й прочитай бюджет.

— Злодюги!

— Йолопи!

— Шахраї!

— Бовдури!

— Де ще, як не в Парижі, ви знайдете такий швидкий і жвавий обмін думками? — вигукнув Бісіу чомусь раптом баритоном.

— Ну ж, Бісіу, розіграй нам який-небудь класичний фарс. Якийсь шарж, ну-бо!

— Показати щось із дев'ятнадцятого сторіччя?

— Слухайте!

— Тихо!

— Замовкніть!

— Та заткни пельку, опудало!

— Налийте йому вина, і хай мовчить, шмаркач!

— Ну, давай, Бісіу!

Художник застебнув чорного фрака аж до коміра, натяг на руки жовті рукавички, глянув зизом, зображуючи видавця "Огляду двох світів"48,— але гамір перекривав його голос, і ніхто не розібрав ані слова з його блазенської промови. Та йому пощастило зобразити коли не сторіччя, то принаймні журнал, хоча він і сам не чув себе.

Десерт було подано ніби якимись чарами. Весь стіл зайняв величезний сервіз із позолоченої бронзи, виконаний у майстерні Томіра. Високі фігури, яким уславлений митець надав форм, у всій Європі визнаних за ідеал краси, тримали в руках чи на плечах тарелі полуниць, ананасів, свіжих фініків, жовтого винограду, золотавих персиків, апельсинів, привезених пароплавом із Сетубаля гранатів, китайських плодів, одне слово — всі несподіванки розкоші, чудеса кондитерського мистецтва, найсмачніші делікатеси, найспокусливіші ласощі. Барви цих гастрономічних картин були ще й відтінені блиском порцеляни, іскристими смужками позолоти, грацiйними вигинами ваз. Ніжний, мов піна океанської хвилі, зелений пухнастий мох увінчував пейзажі Пуссена, скопійовані на севрській порцеляні. Цілого німецького князівства не вистачило б, щоб оплатити цю безсоромну розкіш. Срібло, перламутр, золото, кришталь з'являлись на столі знов і знов, але затуманені очі гостей, захоплених гарячковими п'яними теревенями, майже не помічали цієї феєрії, гідної східних казок. Десертні вина вабили ароматом і вогнем, могутніми чарами п'янких випарів, будячи в головах гостей примари, а їхні могутні пута сковували ноги, наливаючи тягарем руки. Піраміди фруктів були розхапані, голоси захрипли, гамір наростав. Слова звучали невиразно, падали й розбивались келихи, шалений сміх злітав ракетами. Кюрсі вхопив ріг і засурмив тривогу. Той сигнал подав ніби сам диявол. Знавісніле товариство загорлало, засвистіло, заспівало, завило, заревло, загарчало. Годі було не всміхнутись, побачивши, як люди, від природи веселі, ставали похмурі, ніби розв'язки в п'єсах Кребійона49, або замислені, ніби моряки, що мандрують суходолом. Хитрі люди розкривали свої таємниці перед цікавими, а ті їх і не слухали. Меланхоліки всміхались, наче танцівниці після вдалого піруету. Клод Віньйон стояв і похитувався, наче ведмідь у клітці. Найщиріші друзі ладні були побитися. Подібність до тварин, така виразна в людських обличчях і

так цікаво пояснена фізіологами, вже прозирала і в рухах та поставах. Якийсь Біша50, опинившися там спокійним і тверезим, знайшов би для себе готову книжку. Господар, відчувши, що сп'янів, не важився підвестись, але він схвалював вихватки своїх гостей застиглою усмішкою, силкуючись зберегти скромний і гостинний вираз. Його велике обличчя вже червоне, аж синювате, було жахливе, а голова хиталась, наче корабель на хвилі.

— Ви повбивали їх? — спитав його Еміль.

— Кажуть, ніби кару смерті мають скасувати на честь Липневої революції,— відповів Тайфер, звівши брови з виразом водночас хитрим і дурним.

— Та чи не ввижаються вони вам уві сні? — озвався Рафаель.

— Терміни давності вже минули! — сказав убивця, що купався в золоті.

— А на його могилі,— ущипливо вигукнув Еміль,— гробар вирізьбить: "Перехожий, пролий сльозу на спомин про нього!" О,— додав він,— я дав би сто су математикові, що алгебраїчним рівнянням довів би мені існування пекла.

Він підкинув монету, гукнувши:

— Решітка — за Бога!

— Не дивіться,— сказав Рафаель, підхопивши монету.— Звідки знати? Випадок — великий жартун.

— Гай-гай! — відказав Еміль із блазенсько-сумною міною,— куди не ступиш ногою — або геометрія безвірника, або "Отче наш" папи

римського. Ет! Випиймо! Ось що, по-моєму, означає слово "Трінк", це провіщення божественної пляшки в кінці "Пантагрюеля".

— Ми за "Отче наш",— відказав Рафаель.— Йому ми завдячуємо все: і наші мистецтва, наші пам'ятники, може, й наші науки, а ще важливіше — наші сучасні уряди, за яких п'ять сотень умів чудесним чином представляють величезне, плідне суспільство, де протилежні сили взаємно нейтралізуються, полишаючи всю владу Цивілізації, велетенській цариці, що заступила короля,— цій стародавній, грізній постаті, якомусь псевдофатумові, що його людина зробила посередником між небом і собою. Перед лицем стількох досягнень атеїзм здається скелетом, який анічогісінько не породжує. Що ти на це скажеш?

— Я думаю про річки крові, пролиті католицтвом,— холодно відповів Еміль.— Воно вступило нам у жили, в серця,— наче всесвітній потоп. Та що вдієш! Кожна розумна людина повинна йти під знаменом Христа. Тільки Христос освятив перемогу духу над матерією, тільки він відкрив нам поезію світу, що служить посередником між нами й Богом.

— Ти так гадаєш? — спитав Рафаель, усміхаючись п'яною, якоюсь невизначеною усмішкою.— Ну що ж, аби не скомпрометувати себе, проголосимо знаменитий тост: "Diis ignotis"*. І вони вихилили свої келихи — келихи науки, вуглекислого газу, пахощів, поезії й невіри.

* Невідомим богам (латин.).

— Прошу до вітальні, каву подано,— оголосив мажордом.

У цю хвилину майже всі гості блукали в тому солодкому переддвер'ї раю, де світло розуму гасне, де тіло, визволившись від свого тирана, віддається на волю шаленим утіхам. Ті, досягши апогею сп'яніння, супились, щосили намагаючись уловити думку, яка б засвідчила їхнє власне існування; ті, отупілі через те, що насилу перетравлювали з'їдене, зовсім не хотіли рухатись. Відважні оратори ще вимовляли невиразні

слова, змісту яких самі не розуміли. Ще звучали якісь рефрени, наче клацала машина, що вимушено завершувала свої оберти — механічну подобу життя. Метушня химерно поєднувалася з мовчанкою. Проте, почувши гучний голос служника, що замість господаря звістував їм нові втіхи, гості рушили до зали, тягнучи й підтримуючи один одного, а декотрих навіть несучи на руках. На хвильку натовп зупинився в дверях, нерухомий, заворожений. Всі втіхи бенкету поблідли перед збудливим видовищем, яке пропонував амфітріон, щоб потішити найсолодше з людських почуттів. При світлі свічок у золоченій люстрі, круг столу, заставленого золоченим сріблом, перед остовпілими гостями з'явилися жінки, і очі в гостей заблищали діамантами. Розкішні були вбрання, але ще розкішніша сліпуча жіноча краса, перед якою блідли всі дива цього палацу. Палкі очі дівчат, чарівливих, мов феї, сяяли яскравіше за потоки світла, що відбивалися від тканих шпалер, білого мармуру та гарних опуклостей бронзи. Серця пломеніли від вигляду розмаяних кучерів та розмаїтих привабливих, характерних постав. Очі оббігали зчудовано строкаті гірлянди квітів упереміш із сапфірами, рубінами та коралами, ланцюжки чорного намиста на сніжно-білих шиях, легкі шарфи, що тріпотіли, мов полум'я маяка, пишні тюрбани, спокусливо-скромні туніки. Цей сераль чарував усі погляди, задовольняв усі примхи. Танцівниця, що застигла в звабливій позі під хвилями кашеміру, здавалась оголеною. Там — прозорий серпанок, тут — мінючий шовк приховував або відкривав таємничі красоти. Вузенькі ніжки промовляли про кохання, вуста мовчали, червоні й свіжі. Юні дівчата так тонко вдавали несміливих і невинних, що здавалося, ніби прегарні їхні коси дихають побожною чистотою, а самі вони — осяйні видива, що ось-ось розвіються від одного подиху. А там красуні аристократки з гордовитими обличчями, але по суті мляві, по суті кволі, тендітні, витончені, схиляли голови з таким виглядом, ніби ще не розпродали всієї королівської ласки. Англійка — білий, цнотливий, ефірний образ, що зійшов із хмар Оссіана51,— була схожа на янгола смутку, на голос сумління, що втікає від злочину. Парижанка, вся краса якої — в її невимовній грації, горда своїм туалетом і розумом, у всеозброєнні своєї всемогутньої слабкості, гнучка й сильна, сирена без серця й без пристрасті, але навчена штучно відтворювати все багатство жаги й симулювати всі відтінки ніжності,— і вона була в цьому

небезпечному збориську, де видно було й італійок, на вигляд безтурботних і щасливих, але завжди розважних, і пишних нормандок з розкішним тілом, і чорнокосих південок із чарівним розрізом очей. Можна було подумати, що скликані Лебелем версальські красуні, ще зранку наготувавши всі свої принади, з'явились сюди, ніби юрма східних рабинь, пробуджених голосом купця й готових на світанку зникнути. Засоромлені, вони збентежено тислись коло столу, як бджоли, що гудуть у вулику. Їх небоязке збентеження, в якому був і докір, і кокетство,— все разом являло собою чи то розраховану спокусу, чи то мимовільний вияв сором'язливості. Можливо, почуття, якого жінка ніколи не виявляє до кінця, веліло їм кутатись у плащ доброчесності, аби надати більше чару й гостроти розгулові нечестя. І ось інтрига Тайфера, здавалось, була приречена на невдачу. Непогамовні чоловіки спочатку скорились царственій могутності, якою наділена жінка. Шепіт захвату пролетів, наче найніжніша музика. Тієї ночі кохання ще не супроводило їхнього сп'яніння; замість того, щоб віддатись ураганові жаги, гості, захоплені зненацька в хвилину слабкості, віддались утіхам солодкого екстазу. Митці, покірні голосові поезії, що панує над ними завжди, заходилися з насолодою вивчати вишукану вроду цих жінок в усіх її найтонших відтінках. Філософ, пробуджений думкою, яку, мабуть, породила кислота, що виділялася з шампанського, здригнувся, подумавши про нещастя, які привели сюди цих жінок, колись гідних, можливо, найчистішого поклоніння. Кожна з них, мабуть, могла б розповісти криваву драму. Майже всі вони носили в собі пекельні муки, тягли за собою спогад про чоловічу невірність, про порушені обітниці, про радощі, відняті злиднями. Гості статечно підійшли до них, зав'язалися розмови, такі різноманітні, як і вдачі співрозмовників. Утворилися групки. Можна було подумати, ніби це вітальня в пристойному домі, де дівчата й дами звичайно пропонують гостям після обіду каву, солодощі й лікери, які полегшують ласунам тяжку працю травлення їжі. Та ось, де-не-де почувся сміх, гомін наростав, голоси гучнішали. Оргія, на хвильку приборкана, мала знову прокинутись. Чергування тиші й гамору чимось нагадувало симфонію Бетховена.

Тільки-но двоє приятелів сіли на м'яку канапу, до них зразу підійшла висока ставна дівчина, гордо випростана, з досить неправильними рисами обличчя, але звабливими, повними жаги; своїми різкими контрастами вони впливали на уяву. Чорні пишні коси, що неначе вже побували в любовних боях, розсипались сласними кільцями по округлих плечах, які мимохіть притягували погляд. Довгі темні кучері наполовину прикривали величну шию, на яку раз по раз падало світло, окреслюючи тонкий, напрочуд гарний контур. Матову білість обличчя відтінювали яскраві живі тони рум'янцю. Очі з довгими віями кидали сміливе полум'я, іскри кохання. Червоні уста, вологі, ледь розтулені, кликали до цілунків. Стан у дівчини був повний, але гнучкий, ніби створений для любощів, перса й плечі пишно розвинені, ніби в красунь Карраччі52; а проте вона справляла враження моторної й легкої, сильне тіло наводило на думку про звинність пантери, мужня доладність форм обіцяла палючі втіхи любострастя. Хоч ця дівчина, певне, вміла сміятись і пустувати, її очі й усмішка лякали уяву. Вона була схожа на пророчицю, одержиму демоном, вона скоріше викликала подив, ніж подобалась. То один, то інший вираз на мить блискавкою осявав її живе обличчя. Пересичену людину вона б, може, зачарувала, але юнак би налякався її. То була велична статуя, що впала з фронтону еллінського храму,— прекрасна здалеку, але грубувата, коли дивитися зблизька. Проте своєю разючою красою вона, мабуть, збуджувала безсилих, своїм голосом чарувала глухих, поглядом оживляла старі кістки; ось чому Еміль знаходив у ній певну схожість чи то з трагедією Шекспіра, химерною арабескою, де радість завиває, де в коханні є щось дике, де чар витонченості й полум'я щастя змінюють криваву сваволю гніву, чи то зі страховищем, що вміє й кусати, й голубити, реготати, як демон, плакати, як ангел, у одних обіймах раптом злити всі жіночі спокуси, за винятком зітхань меланхолії та чарівливої дівочої скромності, а за мить заревти, розтерзати себе, зломити свою жагу, свого коханця і врешті занапастити саму себе, як збунтований народ. Одягнена в сукню з червоного оксамиту, вона недбало ступала по квітах, що впали з голів її подруг, і гордовитим рухом простягала двом приятелям срібну тацю. Горда своєю вродою, горда, можливо, своїми пороками, вона виставляла напоказ білу руку, що яскраво вимальовувалась на червоному оксамиті. Вона була немовби

королевою насолод, немовби втіленням людської радості, тієї радості, що розтрачує скарби, нагромаджені трьома поколіннями, сміється над трупами, глумиться з предків, розчиняє перли й розтоплює трони, перетворює юнаків на дідів, а часом і дідів на юнаків,— тієї радості, яка дозволена тільки гігантам, що знемоглися від влади, втомилися від думки або звикли дивитись на війну як на розвагу.

— Як тебе звати? — спитав Рафаель.

— Акіліна.

— А! Ти з "Урятованої Венеції"53! — гукнув Еміль.

— Так,— відповіла вона.— Як папа римський, піднісшись над усіма чоловіками, бере собі нове ім'я, так і я, перевершивши всіх жінок, узяла собі нове ім'я.

— І, як ту жінку, чиє ім'я ти носиш, тебе кохає шляхетний і грізний змовник, ладний померти за тебе? — жваво спитав Еміль, збуджений цим серпанком поезії.

— Мене кохав такий чоловік,— відповіла вона.— Але гільйотина стала моєю суперницею. Тому я завжди оздоблюю своє вбрання чимось червоним, щоб не віддаватися радості надміру.

— О, тільки дозвольте їй розповісти історію чотирьох ларошельських сміливців54 — і вона ніколи не скінчить! Мовчи, Акіліно. В кожної жінки знайдеться коханець, за яким можна поплакати, тільки не всі мали щастя, як ти, втратити його на ешафоті. Ох, куди краще знати, що твій коханець лежить у могилі на Кламарському цвинтарі, ніж у постелі суперниці.

Ці слова вимовила ніжним, мелодійним голосом інша жінка, найчарівніше, найлюбіше створіння, яке лишень могла паличка феї

виворожити з чарівного яйця. Вона підійшла нечутною ходою, і друзі побачили делікатне личко, тонкий стан, голубі очі з чарівливо скромним поглядом, свіжий і чистий лоб. Сором'язлива наяда, що вийшла зі струмка, не така несмілива, біла й наївна, як ця молоденька, на вигляд шістнадцятирічна дівчина, що їй, здавалось, невідоме кохання, невідоме зло, бо вона ще не спізнала життєвих бур, вона щойно прийшла з церкви, де, мабуть, молила янголів просити за неї Творця, щоб він дочасно взяв її на небо. Тільки в Парижі трапляються такі створіння з невинним поглядом, які приховують щонайглибшу розбещеність, витончену розпусту під чистим і ніжним, мов стокротка, чолом. Спочатку ошукані обіцянками небесної втіхи, що нібито таїлись у тихій принадності цієї молоденької дівчини, Еміль і Рафаель почали її розпитувати, взявши каву, що вона налила в чашки, принесені Акіліною. Скінчилося тим, що в очах обох поетів вона стала похмурою алегорією, яка відбила ще одне лице людського життя — протипоставила суворій і жагучій виразистості постаті своєї гордої подруги образ холодного, любострасно жорстокого пороку, досить легковажного, щоб учинити злочин, і досить сильного, щоб посміятися з нього,— щось ніби безсердого демона, який мститься багатим і ніжним душам за те, що вони зазнають почуттів, недоступних для нього, і який завжди готовий продати свої любовні фіглі, пролити сльози на похороні своєї жертви й потішитись, читаючи ввечері її заповіт. Поет міг би замилуватися прекрасною Акіліною, геть усі мали б утікати від зворушливої Ефразії: одна була душею нечестя, друга — нечестям без душі.

— Хотів би я знати, чи ти коли думаєш про майбутнє? — сказав Еміль цьому чарівному створінню.

— Про майбутнє? — перепитала вона, сміючись.— А що ви називаєте майбутнім? Нащо мені думати про те, чого ще немає? Я не заглядаю ні вперед, ні назад. Чи не досить мені думок про сьогодні. А втім, наше майбутнє нам відоме: лікарня.

— Як ти можеш передбачати лікарню й нічого не робити, щоб її уникнути? — вигукнув Рафаель.

— А що ж такого страшного в лікарні? — спитала Акіліна.— Адже ми не маємо ні дітей, ні чоловіків; старість подарує нам чорні панчохи на ноги і зморшки на лоб; усе, що є в нас жіночого, зів'яне, радість у погляді наших друзів згасне, і що нам буде потрібне тоді? З усіх наших принад залишиться тільки застарілий бруд, і він ходитиме на двох лапах, холодний, сухий, загнилий і шелестітиме, як опале листя. Найгарніші наші вбрання стануть ганчір'ям, від амбри, що пахтіла в нашому будуарі, повіє смертю, трупним духом; до того ж якщо в цьому бруді опиниться серце, то ви всі над ним поглумитеся: адже ви не дозволяєте нам навіть берегти спогади. Такими, якими станемо ми тоді, чи не однаково — бавитися своїми песиками в багатому домі чи розбирати ганчір'я в шпиталі? Чи ми ховатимемо сиві коси під червоно-синьою картатою хусткою, чи під мереживом, будемо замітати вулицю березовою мітлою, а чи сходи Тюїльрі своїм атласним шлейфом, сидітимемо перед роззолоченим каміном, чи грітимемося біля горщика з жаром, дивитимемося на спектакль на Гревській площі, чи слухатимемо в театрі оперу — ото велика різниця!

— Aquilina mia*, я згодна, з тобою, як іще ніколи, і мій погляд на це не веселіший,— підхопила Ефразія.— Так, кашемір і веленевий папір, золото, парфуми, шовк, розкіш, усе блискуче личить тільки молодості. Самий лише час угамує наші безумства, але щастя буде нашим виправданням. Ви смієтеся з мене,— вигукнула вона, в'їдливо посміхаючись до обох приятелів,— але хіба не правду я сказала? Краще померти від насолоди, ніж від хвороби. Я не відчуваю ні прагнення до вічності, ні великої поваги до людського роду — досить поглянути, що зробив з нього Бог! Дайте мені мільйони, я їх процвиндрю, ні сантима не залишу на той рік. Жити, щоб подобатись і владарювати,— ось що підказує мені кожен удар мого серця. Суспільство мене схвалює: хіба воно не постачає всього на догоду моїй марнотратності? Нащо Господь Бог щоранку дає мені прибуток із того, що я витрачаю ввечері? Нащо ви будуєте для нас шпиталі? Не на те ж Бог поставив нас між добром і злом, щоб ми вибирали те, що завдає болю або вкидає в тугу,— тож дурна була б я, не розважаючись.

* Моя Акіліно (іт.).

— А інші? — спитав Еміль.

— Інші? А це їхня справа! Як на мене, то краще сміятися з їхніх прикрощів, ніж плакати над своїми. Хай-но спробує чоловік хоч трохи покривдити мене!

— Ти, мабуть, удосталь натерпілась, коли так думаєш! — вигукнув Рафаель.

— Мене покинуто задля спадщини, ось що! — сказала Ефразія, ставши так, щоб випнути всі принади фігури.— А я ж день і ніч працювала, щоб прогодувати його! Більш мене ніхто не одурить — ні усмішкою, ні обіцянками, я хочу, щоб моє життя було суцільним святом.

— Але ж хіба щастя не в нас самих? — вигукнув Рафаель.

— А що ж, по-вашому,— підхопила Акіліна,— бачити, як тобою захоплюються, тобі лестять, підноситись над усіма жінками, навіть найдоброчеснішими, затьмарюючи їх своєю вродою, багатством,— це все марниця? До того ж за день ми зазнаємо більше, ніж чесна міщанка за десять років. У цьому вся річ.

— Хіба не огидна жінка, позбавлена чесноти? — звернувся Еміль до Рафаеля.

Ефразія кинула на них погляд єхидни й відповіла з нищівною іронією:

— Чеснота! Полишмо її бридким та горбатим! Що їм, сердешним, робити без неї?

— Помовч! — вигукнув Еміль.— Не балакай про те, чого не знаєш.

— Що? Це я не знаю? — відрубала Ефразія.— Все життя віддаватися ненависному чоловікові, ростити дітей, що покинуть тебе, дякувати їм, коли вони крають тобі серце,— ось ті чесноти, що ви накидаєте жінці; а на додачу, щоб винагородити її за самозречення, ви накладаєте на неї тягар страждань, намагаючись її спокусити; а коли вона встоїть, ви її скомпрометуєте. Веселе життя! Краще вже не втрачати своєї волі, любити тих, хто подобається, і вмерти молодою.

— А ти не боїшся, що колись доведеться за це розплачуватись?

— Ну що ж,— відповіла вона,— замість змішувати насолоди зі смутком, я поділю своє життя на дві частини: перша — молодість, безперечно, весела, а друга — старість, мабуть, смутна,— тоді вже натерплюся вдосталь...

— Вона не кохала,— своїм глибоким голосом озвалась Акіліна.— Їй не доводилося проходити сто миль, аби тільки в захваті дістати в нагороду один погляд, а потім відмову; ніколи її життя не висіло на волосинці, ніколи не була вона готова заколоти кілька душ, щоб урятувати свого володаря, свого пана, свого бога... Кохання для неї — красень полковник.

— А, знов Ла-Рошель! — відказала Ефразія.— Кохання — як вітер: ми не знаємо звідки він віє. Так, урешті, коли тебе кохала тварюка, то почнеш стерегтися й людей.

— Карний кодекс забороняє нам кохати тварин,— насмішкувато промовила велична Акіліна.

— А я гадала, ти поблажливіша до військових! — засміялась Ефразія.

— Невже ви щасливі з того, що можете зректися розуму? — вигукнув Рафаель.

— Щасливі? — перепитала Акіліна, усміхнувшись безпорадно, розгублено і розпачливо дивлячись на обох друзів.— Ох, ви не знаєте, що це таке, коли зі смертю в душі силуєш себе розважатись!..

Глянувши в ту хвилину на вітальню, ви б побачили щось схоже на Мільтонів Пандемоніум55. Блакитний вогонь над пуншем забарвив пекельною блідістю обличчя тих, хто ще міг пити. Шалені танці, в яких знаходила вихід первісна сила, викликали регіт і крик, що лунали, наче вибухи ракет. Будуар і мала вітальня скидались на бойовище, всипане мертвими й умирущими. Вино, насолоди, розмови наче розпекли атмосферу. Сп'яніння, жага, маячня, самозабуття були в серцях і на обличчях, відбивались на килимах, відчувались у розгардіяші, застелили всі погляди легким серпанком, крізь який повітря здавалося насиченим п'янкими випарами. Довкола, як блискучий пил, що тремтить у сонячному промені, мерехтіла світла імла, і в ній вигравали щонайхимерніші форми, ставалися щонайдивніші зіткнення. То там, то там групи сплетених в обіймах тіл зливалися з білими мармуровими статуями, з вишуканими шедеврами скульптури, які прикрашали кімнати. Обидва приятелі ще зберігали в думках і почуттях якусь оманливу ясність, останнє тремтіння, недосконалу подобу життя, але вже не могли розрізнити, чи є щось реальне в тих дивних фантазіях, щось правдоподібне в тих надприродних картинах, які безперервно проходили перед їхніми втомленими очима. Задумливе небо наших марень, пекуча ніжність, що сповиває імлою образи наших сновидь, і скована чимось рухливість — одне слово, найнезвичайніші явища сну охопили їх так живо, що розваги бенкету здались їм химерами сонної змори, де рухи нечутні й крик не доходить до слуху. В ту хвилину довірений служник Тайфера насилу спромігся викликати його до передпокою й сказав на вухо господареві:

— Пане, сусіди дивляться у вікна й нарікають на гамір.

— Коли бояться гамору, хай постелять солому перед дверима! — вигукнув Тайфер.

Рафаель тим часом так несподівано й недоречно розреготався, що приятель спитав: що його так насмішило?

— Ти навряд чи зрозумієш мене,— відповів юнак.— Насамперед треба признатися, що ви зупинили мене на набережній Вольтера в ту хвилину, коли я збирався кинутись у Сену,— і ти, звичайно, захочеш дізнатися, що мене штовхало на самогубство. Але чи багато ти зрозумієш, коли я додам, що незадовго перед тим майже казковою грою випадку найпоетичніші руїни матеріального світу зосередились перед моїми очима в символічних картинах людської мудрості, тоді як зараз рештки всіх духовних цінностей, розграбованих нами за столом, зводяться до цих двох жінок, живих і непідробних образів безумства, а наша цілковита безтурботність щодо людей і речей стала переходом до надзвичайно яскравих алегорій двох систем буття, діаметрально протилежних? Якби ти не був п'яний, то, може, визнав би, що це цілий філософський трактат.

— Якби ти не поклав обидві ноги на чарівну Акіліну, що хропе так, наче далекий грім, то почервонів би й за свій хміль, і за свої теревені,— зауважив Еміль, що бавився кучерями Ефразії, то накручуючи, то розкручуючи їх, і сам не дуже усвідомлював цю невинну розвагу.— Твої дві системи можуть поміститись у одну фразу й зводяться до одної думки. Життя просте й механічне, притуплюючи наш розум працею, веде до якоїсь бездумної мудрості, тоді як життя, що минає в порожнечі абстракцій або в безоднях морального світу, веде до мудрості безумної. Одне слово, вбити в собі почуття й дожити до старості чи вмерти молодим, прийнявши муки пристрастей,— ось наша доля. Мушу, одначе, зауважити, що цей вирок заходить у конфлікт із темпераментами, якими нас наділив жорстокий жартун, що виготовив моделі всіх створінь.

— Дурень! — перебив Рафаель.— Спробуй і далі так себе скорочувати — і ти створиш цілі томи! Якби я мав намір точно сформулювати ці дві ідеї, я сказав би, що людина розбещується, вправляючи свій розум, і очищується невіглаством. Це означає кинути звинувачення суспільству! Та чи ми житимемо з мудрецями, чи гинемо з безумцями,— чи не той

самий, рано чи пізно, буде результат? Тому великий добувач квінтесенції й виразив колись ці дві системи двома словами: "Карімарі, Карімара!"56

— Ти змушуєш мене засумніватись у всемогутності Бога, бо твоя дурість більша за його могутність,— заперечив Еміль.— Наш дорогий Рабле виразив цю філософію ще коротшими словами, ніж "Карімарі, Карімара",— словами: "Може, й так",— звідки Монтень узяв своє: "Звідки я знаю?" Ці останні слова моральної науки чи не зводяться до вигуку Піррона57, що зупинився між добром і злом, як Буріданів осел між двома мірками вівса? Киньмо цю одвічну суперечку, що й тепер закінчується словами: "І так, і ні". Який це дослід ти хотів проробити, кинувшись у Сену? Чи не позаздрив ти гідравлічній машині коло мосту Нотр-Дам?

— Ох, якби ти знав моє життя!

— Ох! — зітхнув Еміль.— Не гадав я, що ти такий вульгарний. Адже це утерта фраза. Чи ти не знаєш, що кожен твердить, ніби він страждав більше за інших?

— Ох! — зітхнув і Рафаель.

— Не блазнюй! Ну, скажи сам: душевна чи тілесна хвороба змушує тебе щоранку напружувати м'язи і, як колись Дам'єн58, стримувати коней, що ввечері роздеруть тебе начетверо? Чи, може, ти їв у себе в мансарді сиру собачатину, та ще й без солі? Чи твої діти кричали: "Їсти!"? Може, ти продав коси своєї коханки й побіг у казино? Чи ходив на фальшиву адресу платити за фальшивим векселем, трасованим уявним дядечком, та ще й боявся спізнитись?.. Ну, чого мовчиш? Якщо ти хотів кинутись у воду через жінку, через опротестований вексель чи з нудьги — я зрікаюся тебе. Признайся по правді, я ж не вимагаю з тебе історичних мемуарів. До того ж говори коротко, наскільки тобі дозволяє хміль: я вимогливий, як читач, і ладен заснути, як жінка ввечері над молитовником.

— Дурнику! — сказав Рафаель.— Відколи це страждання породжується не нашою власною чутливістю? Коли ми досягнемо в науці такого ступеня, що зможемо написати природничу історію сердець, розподілити їх на види, підвиди й родини, на членистоногих, викопних, плазунів, мікробів і ще на щось там, тоді, друже мій, буде доведено, що існують серця ніжні, тендітні, як квіти, і що їх можна розбити найлегшим доторком, якого інші кам'яні серця й не відчують.

— Ох! Ради Бога, звільни мене від передмов! — узявши Рафаеля за руку, сказав Еміль і жартівливо, і жалібно водночас.

II. Жінка без серця

Помовчавши хвилинку, Рафаель безтурботно махнув рукою й почав:

— Просто не знаю, чи приписувати випарам вина й пуншу те, що я в цю мить здатен охопити поглядом усе моє життя, мов одну картину, де постаті, кольори, тіні, світло, відтінки передані несхибно. Ця поетична гра моєї уяви не дивувала б мене, якби вона не супроводилася чимось схожим на зневагу до моїх страждань і колишніх радощів. Я дивлюсь на своє життя ніби з відстані, і воно під дією якогось духовного феномена видається стисненим. Довгу й повільну муку, що тривала десять років, тепер можна відтворити кількома фразами, в яких скорбота буде тільки думкою, а втіха — філософською рефлексією. Я міркую, замість відчувати.

— Ти говориш так нудно, ніби пропонуєш довгу поправку до закону! — вигукнув Еміль.

— Можливо,— покірно відповів Рафаель.— Що ж, аби не втомлювати твого слуху, я промину перші сімнадцять років свого життя. Доти я жив так, як ти, як тисячі інших, шкільним чи ліцейським життям, сповненим уявних нещасть і справжніх радощів, що тішать нас у спогадах. Адже нам, розпещеним ласолюбам, і досі кортить тих овочів, що їх нам тоді

подавали щоп'ятниці,— так, наче відтоді ми й не куштували ніяких овочів. Чудове життя: його труднощі тепер смішні нам, але ж вони й навчили нас працювати.

— Ідилія... Переходь до драми! — сказав Еміль з комічно-жалібним виглядом.

— Коли я скінчив колеж,— знову почав Рафаель, жестом звелівши не перебивати,— батько почав привчати мене до суворої дисципліни; він оселив мене в кімнаті, суміжній з його кабінетом. Я лягав спати о дев'ятій годині вечора, а вставав о п'ятій ранку, він хотів, щоб я сумлінно вивчав право, і я вчився й у Правничій школі, і в адвоката; але закони часу й простору так суворо регулювали моє життя, а батько за обідом вимагав від мене такого точного звіту...

— Яке мені до цього діло? — перебив Еміль.

— Ет, тобі ні до якого біса немає діла,— відказав Рафаель.— Як же ти зможеш зрозуміти мої почуття, коли я не розповім тобі про все, що непомітно впливало на мою душу, вселяло в неї несміливість, через яку я довго не міг позбутися юнацької наївності? Отож до двадцяти одного року я гнувся під деспотизмом, таким холодним, як монастирський статут. Щоб ти зрозумів, яке гнітюче було моє життя, мабуть, слід описати мого батька. Високий, сухорлявий, блідий, обличчя — як лезо ножа, мова уривчаста, сварливий, як стара панна, причіпливий, як столоначальник. Його батьківська воля весь час тяжіла над моїми веселими, грайливими думками, покривала їх ніби свинцевим ковпаком; коли я хотів виявити до нього якесь тепле й ніжне почуття, він поводився зі мною як з дитиною, що хоче сказати дурницю. Я боявся його куди дужче, ніж ми боїмося вчителів, і почував себе при ньому восьмирічним хлопчаком. Я наче зараз бачу його перед собою. У каштановому рединготі, прямий, як великодня свічка, він скидався на копченого оселедця, вгорненого в червонясту листівку. І все ж я любив батька: він по суті був справедливий. Суворість, коли вона виправдана сильною вдачею вихователя, його бездоганною поведінкою, коли вона

сполучається з щирою добрістю, навряд чи може озлобити нас. Батько ніколи не лишав мене без уваги, до двадцяти років ні разу не дав десяти франків у власне моє розпорядження, десяти паршивих франків, незмірного скарбу, про який я мріяв без надії, як про джерело невимовних насолод, одначе про деякі розваги для мене він усе ж таки дбав. Кілька місяців обіцявши цю приємність, він урешті вів мене до Італійської опери, на концерт, на бал, де я мав надію знайти свою кохану. Кохана! Я бачив у цьому свою незалежність. Але, сором'язливий натурою, не знаючи мови салонів, не мавши знайомих, я щоразу повертався додому з серцем так само невинним і так само переповненим жаданнями. Другого дня, загнузданий батьком, як драгунський кінь, я повертався до адвоката, до Правничої школи, до суду. Відхилитись від постійного маршруту, визначеного для мене батьком, означало накликати на себе його гнів; він погрожував, що за першу провину вирядить мене юнгою на Антільські острови. А як жахливо тремтів я, коли часом наважувався сходити кудись побавитися годину-дві! Уяви собі найбуйнішу фантазію, найпалкіше серце, найніжнішу душу, найпоетичнішу натуру, що весь час перебуває під наглядом людини найчерствішої, найпохмурішої, найхолоднішої в світі, одне слово, звінчай молоду дівчину з кістяком, і ти зрозумієш моє життя, все цікаве в якому я можу тільки перелічити: плани втечі, що враз розвіювалися при погляді на батька, холодний відчай, угамовуваний тільки сном, придушені бажання, похмурий настрій, який проганяла хіба музика. Я виливав свою тугу в мелодіях. Бетховен і Моцарт часто бували моїми повірниками. Зараз я всміхаюся, згадуючи всі забобони, що бентежили моє сумління в ту пору невинності й чесноти. Якби я переступив поріг ресторану, то вважав би себе марнотратом; моя уява обертала кав'ярню в кубло розпусти, де люди втрачають честь і занапащають маєток; а щоб ризикувати грішми в азартній грі, треба було їх мати. Ох! Може я навію на тебе сон, але мушу розповісти про одну з найжахливіших утіх мого життя, хижу втіху, що стромляє пазури в наше серце, ніби розпечене залізо в плече каторжника. Я був на балу в герцога де Наварена, батькового родича. Та щоб ти міг виразно уявити моє становище, я тобі скажу, що на мені був витертий фрак, погано пошиті черевики, краватка, мов у кучера, і ношені рукавички. Я примостився в кутку, щоб наїстися

досхочу морозива й надивитись на гарних жінок. Батько помітив мене. З якої причини, я так і не розгадав — до того приголомшив мене цей його вчинок,— він мені віддав свій гаманець і ключі. За десять кроків від мене грали в карти. Я чув, як бряжчить золото. Мені було двадцять років, я хотів бодай на один день віддатись молодечим гріхам. То була розпуста подумки; подібної не знайдеш ні в примхах куртизанок, ні в мріях юних дівчат. Вже з рік я в мріях малював собі, як їду в екіпажі поруч прекрасної жінки, вдаю з себе великого пана, обідаю у Вері, а ввечері їду в театр і повертаюсь додому аж уранці, придумавши для батька вимовку, ще хитромудрішу, ніж "Весілля Фігаро", а він так і не добере, що це вигадка. Я оцінював усе це щастя в півсотні екю. Чи не був я ще під наївним чаром пропущених у школі уроків? І ось я зайшов до якоїсь кімнати й там тремтячими пальцями, з щемом у очах порахував в батьковому гаманці: сто екю! Розбуджені цією сумою, всі вимріяні спокуси затанцювали перед моїми очима, мов Макбетові відьми круг свого казана, тільки знадливі, трепетні, чарівні! Я наважився на злочин. Не слухаючи, як задзвеніло у вухах і закалатало серце, я взяв з гаманця дві двадцятифранкові монети — мов зараз їх бачу! Рік на них уже стерся, обличчя Бонапарта ніби кривилося. Сховавши гаманець у кишеню, я повернувся до грального столу і, затиснувши дві монети в спітнілій жмені, крутився коло гравців, мов яструб над курником. Мене охопили невимовні страхи, і я швидко окинув усіх довкола пронизливим поглядом. Певний, що ніхто знайомий мене не бачить, я доклав свої гроші до ставки якогось низенького, веселого товстуна й подумки проказав над його головою стільки молитов та обітниць, що морякові б їх вистачило на три бурі. Потім, з несподіваним у моєму віці інстинктом злочинності чи макіавелізму, я став коло дверей і втупив невидющий погляд у анфіладу зали. А моя душа й зір витали коло фатального зеленого сукна. Того вечора я вперше спробував удатись до фізіологічних спостережень, яким я завдячую певну прозірливість, що дозволила мені збагнути деякі таємниці нашої двоїстої натури. Я повернувся спиною до столу, де вирішувалося моє майбутнє щастя, щастя, можливо, тим повніше, що воно було злочинне; між двома гравцями й мною була ціла стіна людей, чотири чи п'ять рядів уболівальників, гамір заважав розрізняти дзенькіт золота, що зливався з громом оркестру, та попри всі ці перешкоди, завдяки привілеєві

пристрасті, який дає їй здатність перемагати простір і час, я виразно чув слова обох гравців, я знав, скільки в кого очок, знав, чому один крив короля, і немов бачив його карти; аж за десять кроків від гри я бліднув від її випадковостей. Раптом повз мене пройшов батько, і я збагнув тоді слова Святого письма: "Дух божий пройшов перед лицем його!" Я виграв. Крізь тисняву круг столу я пропхався до нього спритно, мов вугор крізь прорвану сітку. Гнітюча напруга змінилася радістю. Я був наче стратенець, що, йдучи на ешафот, дістав помилування. Та враз якийсь чоловік з орденом заявив, що в банку бракує сорока франків. Усі погляди підозріливо звернулись на мене, я поблід, на лобі виступили краплі поту. Видно, це кара за те, що я обікрав батька. Та славний товстунець сказав просто-таки ангельським голосом: "Усі ці панове ставили",— і сам виплатив сорок франків. Я втер чоло й кинув на гравців переможний погляд. Поклавши в батьків гаманець узяті звідти гроші, я лишив свій виграш цьому доброчесному добродієві; той вигравав і далі. Ставши власником ста шістдесяти франків, я загорнув їх у носовичок, щоб вони не бряжчали в кишені, й покинув грати.

"Що ти робив коло грального стола?" — спитав мене батько, коли ми сідали в фіакр.

"Дивився",— відповів я, весь тремтячи.

"Але ж,— відказав батько,— нічого б не було надзвичайного, якби самолюбство спонукало тебе й самому поставити скільки-небудь. В очах людей ти вже досить дорослий, щоб мати право робити дурниці. І я пробачив би тобі, Рафаелю, якби ти скористався моїм гаманцем".

Я не відповів. Коли ми повернулись, я віддав батькові ключі й гаманець. У себе в кімнаті він висипав усе з гаманця на камін, перелічив гроші, озирнувся на мене з досить приязною міною і сказав, розділяючи фрази значущими паузами: "Сину, тобі скоро двадцять років. Я задоволений тобою. Треба призначити тобі якесь утримання, хоч би для того, щоб ти навчився ощадити, вести свої справи. З цього дня я тобі даватиму сто франків на місяць. Витрачатимеш їх, як захочеш. Ось тобі

гроші за перші три місяці",— сказав він, погладжуючи купку монет, ніби перевіряв суму.

Признаюся, що мало не кинувся йому до ніг і не вигукнув, що я злодій, негідник і... навіть гірше: брехун. Сором стримав мене, я хотів обняти батька, та він легенько відштовхнув мене. "Тепер ти чоловік, дитино моя,— сказав він.— Те, що я зробив,— проста й справедлива річ, тож не треба дякувати. Якщо я маю право на твою вдячність, Рафаелю,— додав він ласкавим, але сповненим гідності тоном,— то хіба за те, що я вберіг твою молодість від лих, які занапащають у Парижі всіх юнаків. Віднині ми будемо друзями. Ти через рік станеш доктором права. Ціною деяких прикрощів та боротьби ти набув ґрунтовні знання й любов до праці, такі необхідні людям, покликаним вести справи. Постарайся, Рафаелю, зрозуміти мене. Я хочу зробити з тебе не нотаріуса, не адвоката, а державного мужа, що ним би міг пишатись. До завтра!" — додав він, таємничим жестом відпустивши мене. Від того дня батько відверто розкривав переді мною свої наміри. Я був його єдиним сином, а мати моя вже десять років, як померла. Колись, не дуже дорожачи правом обробляти землю зі шпагою при боці, батько, старший у своєму історичному роду, майже забутому в Оверні, подався до Парижа шукати щастя. Мавши тонкий розум, що часто робить людей з півдня Франції визначними особистостями, коли поєднується з завзяттям, він без великої підтримки здобув неабияку посаду. Революція незабаром знищила його маєток, та він устиг одружитися з багачкою, і за часів Імперії відновив давню славу родини. Реставрація повернула мамі чималу частину майна, але батька розорила. Скупивши колись землі, які імператор роздавав своїм генералам у чужих краях, він уже десять років воював з ліквідаторами та дипломатами, з прусськими й баварськими судами, щоб визнали його права на ці нещасливі здобутки. Мій батько кинув мене в безвихідний лабіринт цього нескінченного процесу, від якого залежало наше майбутнє. Суд міг стягти з нас уже одержані нами прибутки, міг присудити й до відшкодування за вирубані з 1814 до 1817 року ліси,— і тоді материного маєтку ледве стало б, щоб урятувати честь нашого імені. Отже, того дня, коли батько нібито дав мені якусь волю, я опинивсь у найнестерпнішому ярмі. Я мав битись, як на бойовищі,

працювати день і ніч, ходити по установах, присипляти сумління урядовців, зацікавлювати їх матеріально, спокушати їх самих, їхніх жінок, слуг, собак і вбирати це огидне діло у вишукані форми, супроводити всякими жартами. Я спізнав усі прикрощі, від яких змарніло обличчя мого батька. Майже рік я провадив світське на вигляд життя, але й розваги, і намагання зав'язувати стосунки з впливовими родичами або з людьми, що можуть бути корисними нам, коштували великих зусиль. Мої розваги були, власне, судовими клопотами, а розмови — доповідями. Дотя я був доброчесний, бо не мав змоги віддатись юнацьким пристрастям; але тепер, боячись якимсь промахом занапастити батька й себе, я став своїм власним деспотом і не смів дозволити собі ніяких утіх чи витрат. Поки ми молоді, поки наші контакти з людьми та обставинами ще не стерли з нас ніжного пилку почуття, не відібрали свіжості думки, шляхетної чистоти сумління, що не дозволяє нам укладати угоди зі злом, ми ясно усвідомлюємо свій обов'язок, наша честь промовляє голосно і ми не можемо не чути її, ми відверті й не хитруємо; такий був і я! Я хотів виправдати довіру батька, колись я з насолодою вкрав у нього мізерну суму, але тепер, несучи разом з ним тягар його справ, його імені, його роду, я потай віддав би йому все своє добро, свої надії, як уже пожертвував йому свої втіхи і був би щасливий цією самопожертвою! Отож коли пан Де Віллель59, ніби заради нас, розкопав імператорський декрет про втрату прав і ми позбулися всього, я підписав акт продажу своїх земель, зберігши тільки нічого не вартий острів посеред Луари, де була могила моєї матері. Тепер, можливо, всякі докази, виверти, філософські, філантропічні та політичні міркування змогли б переконати мене не робити того, що мій адвокат назвав дурістю. Та в двадцять один рік ми, кажу знов, до кінця щедрі, палкі й добрі. Сльози, які я побачив у батькових очах, тоді були для мене найбільшим багатством, і спогад про ці сльози часто втішав мене в нещасті. Через десять місяців після виплати боргу батько мій помер від туги; він мене обожнював і він же зубожив. Ця думка його вбила. 1826 року, в двадцять два роки, під кінець осені, я сам-один провів у останню путь свого першого друга — батька. Мало є на світі юнаків, що йшли б отак на самоті зі своїми думками за катафалком, загублені в Парижі, без майбутнього, без грошей. Сироти, підібрані громадською доброчинністю, мають принаймні

таке майбутнє, як бойовище, такого батька, як уряд або королівський прокурор, такий притулок, як сирітський дім. А я не мав нічого! Через три місяці поцінувач вручив мені тисячу сто дванадцять франків — весь виторг з батьківської спадщини. Кредитори змусили мене продати меблі. Змалечку привчений дуже високо цінувати предмети розкоші, серед яких жив, я не міг стримати подиву, що все те коштувало так мало.

"Таж то все ро-ко-ко",— пояснив оцінювач.

Жахливе слово, що розвіяло всю віру мого дитинства й позбавило мене перших, найдорожчих ілюзій. Моє багатство звелося до реєстру проданих речей, моє майбутнє вмістилось у торбинці з тисячею ста дванадцятьма франками, суспільство прийшло до мене в особі чудового оцінювача, що говорив зі мною не скидаючи капелюха. Один слуга, Жонатас, що любив мене і що йому моя мати колись відписала довічну ренту в чотириста франків, сказав мені, покидаючи дім, з якого я ще дитиною так часто радісно виїздив у кареті: "Будьте ощадні, пане Рафаелю!" — і заплакав, добряга.

Отакі, любий Емілю, були події, що поламали мою долю, перенастроїли мою душу й поставили мене, зовсім молодого, в щонайфальшивіше соціальне становище,— трохи помовчавши, додав Рафаель.— Родинні узи, хай слабкі, прив'язували мене до кількох багатих сімей, але гордість не дозволила б мені звернутись до них, навіть якби людська зневага й байдужість не зачинили переді мною дверей ще раніше. Хоч мої родичі були дуже впливові й охоче протегували чужим людям, я лишився без родичів і без протекторів. Раз по раз натикаючись на перепони в своїх прагненнях, моя душа врешті замкнулася в собі. Мавши вдачу відверту й безпосередню, я мимохіть став холодним і потайним; батьків деспотизм відібрав мені всю впевненість у собі; я був боязкий і незграбний, я здавався сам собі вкрай непривабливим, я сам остогид собі, вважав себе бридким, я соромився свого вигляду. Всупереч тому внутрішньому голосові, який має підтримувати обдарованих людей у їхній борні і який кричав мені: "Сміливіше! Вперед!" — всупереч несподіваному відчуттю своєї сили, яке приходило до мене в самотності,

всупереч надії, що окрилювала мене, коли я порівнював нові твори, які вкидали в захват публіку, з тими, що снувались у моїй уяві, я, наче дитина, не був певний у собі. Я був жертвою надмірного честолюбства, я вірив, що народився для великих справ, а тим часом скнів у нікчемності. Я потребував людей, а друзів не мав. Я мусив прокласти собі шлях у світі, але лишався самотнім не стільки через страх, скільки через сором'язливість. У той рік, коли батько кинув мене в вир вищого світу, я вступив із незайманим серцем, зі свіжою душею. Як усі великі діти, я потай мріяв про кохання. Серед своїх однолітків я натрапив на гурток фанфаронів, що ходили задерши носа, теревенили про всякі марнички, без трепету сідали поруч жінок, що здавались мені особливо неприступними, зі всіма говорили зухвало, покусуючи головки своїх ціпочків, манірились, ганили найвродливіших жінок, щиро чи вдавано запевняли, що для них приступне ліжко будь-якої, і прикидалися, ніби вже пересичені втіхами й не прагнуть їх, а на найдоброчесніших, найскромніших дивились як на легку здобич, що її можна скорити одним словом, одним сміливим натиском, одним зухвалим поглядом! Я тобі кажу цілком щиро, завоювання влади чи гучної літературної слави здавалось мені легшим, ніж успіх у жінки з вищого світу, молодої, розумної й витонченої. Одне слово, моя сердечна тривога, мої почуття, мої ідеали були в незгоді з правилами вищого світу. Я був сміливий, але тільки в думках, а не в поведінці. Згодом я дізнався, що жінки не люблять, коли в них благають про кохання, не одній я поклонявся здалеку, ладен був віддати серце й душу, віддав би всі свої сили, не злякався б ні жертв, ні страждань, а вони віддавалися дурням, яких я б не взяв і за швейцарів. Скільки разів, безмовний і нерухомий, я милувався жінкою моєї мрії, що з'являлась на балу, подумки вкладаючи все своє життя в довічні пестощі, я виражав усі свої надії в одному погляді, в екстазі складав їй до ніг любов юнака, що поривається назустріч омані. Були хвилини, коли я віддав би життя за одну ніч. І що ж? Не знаходячи вух, що вислухали б мої жагучі слова, очей, у яких міг би втопити свій погляд, серця, що злилось би з моїм, я чи то за браком нагоди, чи то через свою недосвідченість зазнавав усіх мук безсилої снаги, що пожирає сама себе. Може, я втратив надію, що мене зрозуміють, а може, боявся, що зрозуміють надто добре. А тим часом у моїй душі здіймалась

буря від кожного ласкавого погляду, зверненого, як мені здавалось, на мене. Попри мою готовність сприйняти цей погляд чи начебто ласкаві слова за ніжну обіцянку, я то не наважувався заговорити, то не вмів замовкнути вчасно. Від надміру почуттів я щось мурмотів незначуще, а мовчанка моя була дурна. Звісно, я був занадто наївний для того штучного товариства, в якому люди живуть напоказ і виражають свої думки умовними фразами або словами, диктованими модою. До того ж я не вмів ні красномовно говорити про дурниці, ні промовисто мовчати. Одне слово, хоча в мені горіло полум'я жаги, хоча я мав саме таку душу, яку звичайно прагнуть спіткати жінки, хоча я був під владою тієї екзальтації, яку вони так люблять, хоча мене сповнювала та енергія, якою хваляться дурні, але всі жінки були до мене по-зрадницькому жорстокі. Ось чому я наївно захоплювався тими, хто в дружніх розмовах вихваляється своїми тріумфами, й гадки не мав, що вони брешуть. Я, безперечно, помилявся, сподіваючись зустріти там щире почуття, прагнучи знайти щось велике й могутнє в душі жінки розпусної й легковажної, жадібної до розкошів, сп'янілої від суєти,— знайти такий океан пристрасті, як той, що бурхав у моєму серці. О! Почувати, що ти народжений кохати, дати щастя жінці, і не знайти нікого, бодай якоїсь сміливої й шляхетної Марселіни60 або хоч старої маркізи! Носити скарб у простій торбині й не спіткати хоч би дитину, якусь юну дівчину, яка замилувалась би ним! Не раз я з розпачу хотів відібрати собі життя.

— Веселенький же сьогодні вечір! — вигукнув Еміль.

— Не заважай мені судити своє життя! — відказав Рафаель.— Коли ти не можеш, як друг, вислухувати мої елегії, коли ти не хочеш задля мене півгодини терпіти нудьгу, то спи! Але не розпитуй мене більше про моє самогубство! Воно кричить, воно дибиться переді мною, кличе мене, і я його вітаю. Щоб судити про людину, треба принаймні знати її таємні думки, її страждання, її тривоги; а коли тебе цікавлять тільки зовнішні факти її життя, то воно зведеться до голої хронології — історії для дурнів.

Гіркота, що бриніла в цих словах, уразила Еміля, і далі він уважно слухав Рафаеля, втупивши в нього зчудований погляд.

— Але тепер,— повів далі оповідач,— усі ці події постають у інакшому світлі. Той стан речей, який колись видавався мені нещастям, можливо, й розвинув у мені чудові якості, якими я згодом став пишатися. Хіба ж не філософській цікавості, невтомній праці, любові до читання, які з семирічного віку аж до першого виходу в світ заповнювали моє життя, завдячую я свою здатність, як ви кажете, легко висловлювати свої думки і рухатися вперед по широчезному полю людських знань? Хіба не самотність, на яку я був приречений, і не звичка стримувати почуття й жити внутрішнім життям дали мені вміння порівнювати й міркувати? Хіба ж моя вразливість, не загубившись серед світської метушні, що принижує і найпрекраснішу душу, робить із неї якусь ганчірку, не зосередилась у моєму нутрі так, що стала досконалим органом, волі, вищим, ніж жадоба пристрасті? Не визнаний жінками, я вдовольнявся тим, що спостерігав їх із проникливістю відринутої любові. Тепер я розумію, що моя щирість тільки дратувала їх! Можливо, жінкам навіть подобається, коли чоловік трошки хитрує. А я можу бути протягом однієї години то дорослим, то дитиною, то пустоцвітом, то мислителем, можу бути вільним від забобонів і сповненим їх, а тому жінки, можливо, сприймали мою наївність за цинізм, а чистоту думок — за розбещеність? Ученість моя здавалась їм нудьгарством, жіночна млосність — слабкістю. Надмірна жвавість уяви, це прокляття поетів, напевне свідчила в їхніх очах про нездатність щиро кохати, про несталість, брак завзяття. Коли я мовчав, то мовчав, як дурень, а коли пробував сподобатись їм, вони лякались, і тому жінки засудили мене. Присуд вищого світу я сприйняв зі смутком і сльозами. Але це страждання принесло свій плід. Я вирішив помститися світському товариству, заволодіти душами всіх жінок, владарюючи над умами, щоб усі погляди звертались на мене, коли слуга оголосить моє ім'я на дверях вітальні. Я вирішив стати великою людиною. Ще змалечку я ляскав себе по лобі й казав, наче Андре Шеньє61: "А тут щось таки є!" Я ніби відчував, що в мені визріває думка, яку варто висловити, система, яку варто розробити, знання, які слід викласти. Ох любий мій Емілю! Тепер, коли мені щойно минуло двадцять шість років і я певен, що помру невідомим, не ставши навіть коханцем жінки, про яку мріяв, дозволь мені розповісти про свої безумства! Хто з нас якоюсь мірою не сприймав бажаного за дійсне? О, я б не хотів мати за друга юнака, що не вдягав у мріях корони,

не ставив собі п'єдесталу, не тішився товариством піддатливих коханок! Я сам часто був генералом, імператором; я був Байроном, а потім — нічим. Побавившись на вершині людської слави, я помічав, що всі гори, всі труднощі попереду. Мене врятувало безмірне самолюбство, що кипіло в мені, прекрасна віра в своє призначення, а можливо, і в геніальність, якщо тільки я не дам усяким життєвим дрібницям скубти мою душу, як ото колючки вискубують шерсть на вівці, що йде крізь кущі. Я вирішив укрити себе славою, працюючи в тиші, задля своєї майбутньої коханої. Всі жінки для мене злились в одну, і ту єдину жінку я вбачав у першій стрічній; але, вбачаючи в кожній царицю, я вважав, що вона, як то чинять цариці, має перша ступити назустріч мені, несміливому й нещасному бідакові. О, ради тієї, котра пожаліла б мене, я беріг у серці стільки вдячності й любові, що обожнював би її довіку. Згодом спостереження відкрили мені жорстоку правду. Отже, любий мій Емілю, я ризикував лишитись навіки самотнім. Жінки завдяки якійсь особливій рисі натури бачать у талановитій людині самі лише вади, а в дурневі — тільки його добрі якості; вони відчувають більшу симпатію до принад дурня, бо ті принади виставляють у кращому світлі їхні власні вади, тоді як те щастя, що може їм дати обдарований чоловік, не відшкодовує їм їхньої недосконалості. Талант — це ніби триденна пропасниця, і жодна жінка не прагне поділяти тільки його муки; всі вони вбачають у коханцеві лише засіб для задоволення їхнього марнолюбства. Вони люблять у нас самих себе! А хіба в біднякові, в гордому митці, наділеному здатністю творити, нема образливого себелюбства? Навколо нього — якийсь вир думок, і до того виру затягується все, навіть коханка. Як може жінка, оточена поклонінням, вірити в любов такого чоловіка? Чи домагатиметься вона її? Адже такий коханець не має дозвілля, щоб на м'якій канапі поринати в оті ніжні пустощі, що їх так цінують жінки, і що на них такі вдатні чоловіки нещирі й безсердечні. Адже йому бракує часу навіть на працю, тож як може він марнувати його на всякі витребеньки, на кокетство? Ладний віддати все життя зразу, я не здатен був розміняти його на дрібнички. Одне слово, митцеві ненависна поведінка біржового маклера, що виконує доручення якоїсь розніженої манірниці. Великій і бідній людині не досить любові половинчастої, він хоче цілковитої самопожертви. Дрібні створіння, що все життя тільки й знають приміряти кашемірові шалі й

стають вішалками для модних товарів, не здатні до самопожертви, вони тільки вимагають її від інших, а в коханні хочуть наказувати, а не коритись. Справжня дружина, дружина за покликанням, покірливо йде туди, куди йде чоловік, і в ньому все її життя, сила, слава, щастя. Обдарованому чоловікові потрібна східна жінка, чия єдина думка — вгадати його бажання; бо все нещастя таких людей — у незгоді між їхніми прагненнями і змогою їх задовольняти. А я, що вважав себе геніальним, любив якраз модниць, чепурух. Виношуючи ідеї, такі протилежні загальновизнаним, збираючись видертися на небо без драбини, володіючи скарбами, що не мали безпосередньої цінності, озброєний знаннями, що переобтяжили мою пам'ять, але ще не систематизувалися, не засвоїлися глибоко, не маючи ні родичів, ні друзів, самотній посеред жахливої пустелі,— пустелі забрукованої й залюдненої, мислячої, живої, де все вороже нам або — що навіть гірше — байдуже до нас, я прийшов до природного, хоча й нерозумного рішення; в ньому було щось неможливе, але це й додавало мені духу. Я ніби побився об заклад із самим собою, отож я й вигравав, і програвав. Ось який був мій план. Моїх тисячі ста франків мені мало вистачити на три роки життя, і я поклав собі за цей час видати твір, який мусив привернути увагу публіки, дати мені багатство або гучне ім'я. Мене тішила думка, що я житиму на хлібі та молоці, немов фіваїдський пустельник, поринувши в світ книжок та ідей, у неприступній сфері праці й тиші посеред гамірного Парижа, де, ніби лялечка комахи, збудую собі гробницю, щоб відродитися в сяйві слави. Щоб жити, я ладен був ризикнути життям. Звівши свій побут до найпростіших потреб, до найнеобхіднішого, я вирішив, що трьохсот шістдесяти п'яти франків на рік вистачить для прожитку. І справді, цієї мізерної суми вистачало для життя, бо я залюбки корився власному монастирському статутові.

— Не може бути! — вигукнув Еміль.

— Так я прожив близько трьох років,— відказав Рафаель не без гордості.— Порахуємо? — запропонував він.— На три су хліба, на два су молока, на три су ковбаси — це не давало мені вмерти з голоду й підтримувало дивовижну ясність думок. І знаєш, що я спостеріг? Піст

чудесно впливає на уяву. Помешкання коштувало мені три су за день, на три су я спалював за ніч оливи в лампі, прибирав сам, ходив у фланелевих сорочках, щоб не витрачати більше двох су щодня на прання. В грубці топив кам'яним вугіллям — це в середньому коштувало не більше двох су на день. Одягу, білизни, взуття мені вистачило на три роки: я вбирався пристойно, тільки коли йшов на публічну лекцію або до бібліотеки. Всі ці видатки разом становили вісімнадцять су, і мені ще лишалося два су на щось непередбачене. Мені не часто доводилось за цей довгий період праці проходити мостом Мистецтв62 і ні разу я не купував води, бо сам ходив щоранку на площу Сен-Мішель, на ріг вулиці Гре, набрати її з фонтана. О, я зносив своє вбозтво гордо! Хто передчуває прекрасне майбутнє, той іде крізь злидні без сорому, як без вини засуджений іде на страту. Я не хотів і думати про хвороби. Як Акіліна, я думав про лікарню без жаху. Я ні на мить не сумнівався, що у мене чудове здоров'я. А втім, бідняк має право лягти хіба для того, щоб умерти. Я стригся коротко, аж поки ангел любові чи доброти... Але я забігаю вперед у своїй розповіді. Завваж тільки, любий друже, що, не маючи коханки, я жив великою думкою, мрією, оманою, в яку ми всі спочатку до певної міри віримо. Тепер я сам сміюся з себе, з того себе — можливо, святого й прекрасного,— котрого більш нема. Суспільство, вищий світ, наші звичаї, наша мораль, розглянуті зблизька, відкрили мені, яка небезпечна була моя невинна віра, які безплідні були мої ревні труди. Така запасливість непотрібна честолюбцеві. Хто женеться за щастям, хай не бере на себе важкої ноші! Помилка обдарованих людей — у тому, що вони марнують молоді літа, аби стати гідними ласки долі. Поки бідняки збирають силу й знання, щоб згодом легше було нести тягар могутності, яка втікає від них, інтригани, багаті на слова й убогі на думки, шастають повсюди, обморочують дурнів, утираються в довіру до роззяв; одні вчаться, другі сунуть уперед; одні скромні, другі зухвалі; геніальна людина приховує свою гордість, а інтриган виставляє її напоказ і неодмінно допне свого. Люди, наділені владою, мають таку потребу вірити заслугам, які лізуть в очі, нахабному талантові, що для справжнього вченого було б дитячою наївністю сподіватись на людську вдячність. Я, звичайно, не збираюсь плести банальні слова про чесноту, оту пісню над піснями, що її без перестану співають невизнані генії; я хочу

логічним шляхом вивести причину того успіху, якого так часто досягають люди посередні. На жаль, наука така по-материнському добра, що було б, мабуть, злочином вимагати від неї інших нагород, ніж чисті й тихі радощі, якими вона живить своїх дітей. Я пам'ятаю, як весело часом снідав хлібом та молоком, сидячи коло вікна й дихаючи свіжим повітрям, а очима блукаючи по дахах — бурих, сіруватих або червоних, шиферних і черепичних, порослих жовтим або зеленим мохом. Спочатку цей краєвид здавався мені одноманітним, та скоро я відкрив у ньому своєрідну красу. Ввечері промені, що пробивалися крізь нещільно причинені віконниці, відтінювали й оживляли чорні глибини цього своєрідного світу. А часом ліхтарі кидали знизу крізь туман блідо-жовтаве світло, вириваючи з темряви понад вулицями звивисту лінію тісно збитих дахів, цей океан нерухомих хвиль. А вряди-годи серед цієї похмурої пустелі з'являлись людські постаті: серед квітів повітряного садочка я розрізняв гострий профіль старої жінки, що поливала настурції; а то в рамці трухлявого мансардного вікна показувалась молода дівчина й прибиралась, не маючи й гадки, що на неї дивляться, а я бачив тільки її прекрасне чоло й довгі коси, підняті прегарною білою рукою. Я милувався хирлявими рослинками в ринвах, мізерними травинками, що їх невдовзі зносила геть злива. Я спостерігав, як мох після дощу зеленіє, а під сонцем висихає на бурий сухий оксамит, що міниться різними відтінками. Одне слово, несталі поетичні ефекти денного світла, смуток туманів, раптові зблиски сонця, чарівна тиша ночі, таїнство світанку, дим над димарями, всі явища цієї незвичайної природи стали для мене звичними й розважали мене. Я любив свою в'язницю: адже ув'язнення було добровільне. Оті паризькі прерії, складені з дахів, схожі на голу рівнину, ховали під собою населені безодні, і вони пасували до моєї душі, гармоніювали з моїми думками. Втомливо буває, спустившися з небесних висот, де ми віддавалися філософії, враз побачити перед собою цей світ; саме там я до кінця збагнув монастирську простоту. Постановивши жити за новим планом, я почав шукати помешкання в найпустельніших кварталах Парижа. Одного вечора, вертаючись із Естрапади, я йшов вулицею Кордьє. На розі вулиці Клюні я побачив дівчинку років чотирнадцяти, що гралася у волан із подругою, бавлячи сусідів сміхом та пустощами. Була чудова погода, теплий вечір — вересень ще не скінчився. Перед кожними дверима

сиділи жінки й гомоніли, наче в провінційному містечку у святковий день. Я спочатку звернув увагу тільки на дівчинку, на її прегарне виразисте личко і на постать, ніби створену як натура для художника. Сценка була чарівна. Я спробував з'ясувати собі, звідки така простота звичаїв у самому серці Парижа, й помітив, що вулиця нікуди не веде, й перехожих тут нема. Згадавши, що десь тут жив Жан Жак Руссо, я розшукав будинок "Сен-Кантен"; він був геть занедбаний, отже, можна було сподіватися, що помешкання тут недорогі. Я зайшов туди. Увійшовши до кімнати з невисокою стелею, я побачив класичні мідні свічники з лойовими свічками, вишикувані на поличці, кожен над своїм ключем від кімнати, мене вразив порядок у цій залі: звичайно в таких місцях буває не дуже чепурно, а тут усе чистеньке, мов на картині. В ліжку, з блакитним покривалом, у хатньому начинні, в меблях була якась узвичаєна кокетливість. Господиня, жінка років сорока, що, видно, зазнала в житті чимало лиха й пролила чимало сліз, які затьмарили їй погляд, підвелась і підійшла до мене; я скромно сказав, скільки зможу платити, і вона, зовсім не здивована, вибрала з в'язки ключа, провела мене нагору й показала мансардну кімнатку, з якої видно було покрівлі та подвір'я сусідніх будинків, з, вікон яких вистромлялися довгі жердини, завішані випраною білизною. Яка жахлива була ця мансарда з жовтими брудними стінами, що тхнула злиднями,— якраз житло для бідного вченого! Стеля була похила, в щілини між черепицею світило небо. Там могло поміститися ліжко, стіл, кілька стільців, а в кутку під похилою стелею я міг поставити своє фортепіано. Не маючи грошей, щоб умеблювати цю клітку, не кращу від венеціанських підземних темниць, бідна жінка не могла знайти пожильця для неї. Від розпродажу свого майна я лишив собі трохи меблів, якими до певної міри дорожив. Я швидко домовився з господинею і другого дня перебрався до неї. Я прожив у цій повітряній гробниці майже три роки, працюючи день і ніч без перепочинку з такою насолодою, що навчання здавалось мені найпрекраснішим ділом у житті, найшляхетнішою метою його. Спокій і тиша, необхідні для вченого, мають у собі щось невимовно приємне, п'янке, мов кохання. Робота думки, пошуки ідей, спокійна споглядальність науки дають нам невимовну втіху, таку глибоку, як усе причетне до розуму, вияви якого непомітні для наших зовнішніх чуттів.

Тому ми завжди змушені пояснювати таємниці духу матеріальними порівняннями. Насолода, якої зазнаєш, пливучи один по озеру з чистою водою, серед скель, дерев та квітів, у пестощах теплого вітерцю — для необізнаних досить блідий образ того щастя, яке я відчував, коли моя душа купалась у хвилях якогось незнаного світла, коли я чув грізні й бентежні голоси натхнення, коли з невідомого джерела в мій трепетний мозок вливались образи. Споглядати, як, ніби сонячне світло вранці, за полем людських абстракцій світить ідея й підноситься вище, як сонце, а краще сказати — виростає, як дитя, досягає зрілості, помалу мужніє — це втіха вища за всі земні втіхи, це божественна насолода. Навчання сповиває якимись чарами все, що нас оточує. Хиткий письмовий стіл, за яким я працював, коричневий сап'ян, що вкривав його, моє фортепіано, ліжко, крісло, химерно вицвілі шпалери, меблі — всі ці речі оживали й ставали для мене скромними друзями, мовчазними співучасниками мого майбутнього. Скільки разів розкривав я перед ними душу, дивлячись на них! Часто, блукаючи очима по вижолобленому різьбленню, я натрапляв на нові шляхи, на разючі потвердження моєї системи або на слова, що вдало передавали думки, яким я доти нізащо не міг знайти вираз. Споглядаючи довколишні предмети, я почав знаходити у кожного з них власне обличчя, власний характер, вони часто озивались до мене, коли в моє вузеньке вікно падав мимобіжний промінь призахідного сонця, вони забарвлювалися, блідли, яскріли, сумнішали або веселішали, дивуючи мене щораз новими ефектами. Ці дрібні події самітницького життя, непримітні для суєтного світу,— розрада в'язнів. Адже я був бранцем ідеї, ув'язненим у системі — правда, в'язнем не смутним, бо попереду було життя, сповнене слави. Поборовши якісь труднощі, я щоразу цілував ніжні руки жінки з прекрасними очима, ошатної й багатої, що колись мала гладити мої кучері й ласкаво казати: "Скільки ти страждав, бідолашний мій!" Я розпочав два великі твори. Комедія, яку я писав, мала за кілька днів дати мені ім'я, багатство, доступ у вищий світ, де я хотів з'явитися з царськими правами генія. Ви всі побачили в цьому шедеврі першу помилку юнака, що тільки-но вийшов з колежу, справжню юнацьку бредню. Ваші глузи підрізали крила плідним ілюзіям, які відтоді не прокидалися. Самий тільки ти, мій любий Емілю, загоїв глибоку рану, яку інші завдали моєму серцю! Ти один захоплювався моєю "Теорією

волі", цим великим твором, заради якого я вивчив східні мови, анатомію, фізіологію і якому присвятив так багато часу. Цей твір, сподіваюся, доповнить праці Месмера, Лафатера, Галля, Біша, відкриє новий напрям у науці про людину. На цьому закінчується моє прекрасне життя, щоденна жертва, невидима світові робота шовкопряда, єдина нагорода за яку полягає, мабуть, у ній самій. З початку свого свідомого життя й до того дня, коли я закінчив свою "Теорію", я спостерігав, вивчав, писав, читав без перепочинку і моє життя було присвячене тільки обов'язкові. Коханець, розніжений східними лінощами, чуттєвий, закоханий у свої мрії, я весь час працював, відмовляючи собі в утіхах паризького життя. Гурман, я присилував себе до здержливості; люблячи ходити й плавати човном по морю, стільки мріявши про чужі краї, й досі, мов дитина, знаходячи втіху в киданні камінців у воду, я проте невтомно сидів за письмовим столом; балакун вдачею, я ходив слухати в тиші публічні лекції в бібліотеці й у музеї, я самотньо спав на своєму твердому ліжку, мов чернець ордену святого Бенедикта, хоча жінка була моєю мрією, яку я віддавна плекав і яка весь час утікала від мене. Врешті моє життя стало жорстокою суперечністю, постійною брехнею. От і судіть про людей! Часом мої природні нахили розгорялись, ніби пожежа, що довго тліла під сподом. Мене, що не знав жінок, хоча так жадав їх, злиденного пожильця студентської мансарди, образи знадливих коханок оточували, ніби марево, ніби видива гарячкової маячні. Я їздив по вулицях Парижа, вмостившись на м'яких подушках розкішної карети. Мене точили пороки, я поринав у розпусту, жадав усього й домагався всього; я був п'яний без вина, як святий Антоній в години спокус. На щастя, сон урешті гасив ці палючі видіння; а вранці наука, усміхаючись, знов кликала мене, і я був їй вірний. Я гадаю, що жінки, яких називають доброчесними, часто бувають під владою таких спалахів жадань і пристрастей, що закипають у нас мимоволі. Такі мрії не позбавлені чару, і чи не нагадують вони розмову зимового вечора, коли ви, сидячи вдома біля каміна, подорожуєте до Китаю. Але що стається з чеснотою під час цих приємних подорожей, у яких думка переборює всі перешкоди? Перші десять місяців свого усамітнення я провадив життя вбоге й відлюдне, таке, як щойно змалював; уранці, щоб ніхто не бачив, я виходив купити собі щось із їжі, я сам прибирав у кімнаті, сам був собі хазяїн і слуга, я жив, як Діоген, і це

сповнювало мене неймовірною гордістю. Та згодом, коли господиня і її дочка спостерегли мою натуру й мої звички і взагалі роздивились мене, збагнули, який я вбогий, можливо, тому, що й самі вони були дуже нещасні, ми неминуче зблизилися. Поліна, чарівне створіння, чия наївна, ще не розкрита привабливість почасти й принадила мене до цього дому, робила мені деякі послуги, від яких я не міг відмовитись. Усі нещасливі долі — сестри, в них та сама мова, та сама щедрість, щедрість тих, хто, не маючи нічого, багатий на почуття й жертвує своїм часом і собою. Якось непомітно Поліна стала дбати про мене, забажала слугувати мені, а мати не заперечувала. Я бачив, як і сама мати лагодила мою білизну й червоніла, коли я заставав її за цим милосердним ділом. Проти моєї волі вони почали опікуватися мною, і я приймав їхні послуги. Щоб зрозуміти цю дивну прихильність, треба знати те захоплення працею, тиранію ідей і ту інстинктивну нехіть, що її почуває до всякої буденщини людина, яка живе думкою. Чи міг я опиратися делікатній увазі, з якою Поліна, помітивши, що й вже сім чи вісім годин нічого не їв, нечутно приносила мені мою вбогу страву? По-жіночому граційно й по-дитячому простосердо вона всміхалась мені й подавала знак, щоб я не звертав на неї уваги. Ніби Арієль63 влітав, як сильф, під мою покрівлю, вгадавши моє бажання. Якось увечері Поліна зі зворушливою щирістю розповіла мені свою історію. Батько її був командиром ескадрону кінних гренадерів імператорської гвардії. На переправі через Березину його взяли в полон козаки; потім, коли Наполеон запропонував обмін полоненими, росіяни ніяк не могли розшукати його в Сибіру; як казали інші полонені, він утік, щоб пробратися до Індії. Відтоді пані Годен, моя господиня, не мала жодної звістки про чоловіка. Настали злигодні тисяча вісімсот чотирнадцятого й тисяча вісімсот п'ятнадцятого років. Сама, без грошей, без будь-якої опори, вона вирішила держати мебльовані кімнати, щоб якось прогодувати дочку. Вона й досі надіялася, що чоловік повернеться. Найтяжча її турбота була та, що Поліна лишиться без освіти, її Поліна, хрещениця принцеси Боргезе, Поліна, яка повинна була справдити чудесну долю, напророчену їй царственою опікункою. Коли пані Годен розповіла мені про своє горе, що вбивало її, й закінчила трагічним тоном: "Я б віддала і той клаптик паперу, що зробив Годена бароном Імперії, і наше право на прибутки з маєтка Вічнау, аби тільки знати, що Поліна

здобула виховання в Сен-Дені64!" — і раптом я здригнувся: мені спало на думку, щоб віддячити за турботи, якими мене оточили мати й дочка, запропонувати себе в учителі Поліні. Щира втіха, із якою обидві прийняли мою пропозицію, була рівна наївності, що продиктувала її. Отак у мене з'явилися години відпочинку. Дівчина була дуже здібна й так легко навчалася, що скоро вже грала на фортепіано краще за мене. Звикнувши думати вголос біля мене, вона відкривала мені чарівні якості душі, що розгортається назустріч життю, ніби чашечка квітки, яка повільно розпукується на сонці. Вона слухала мене уважно й радо, не спускаючи з мене чорних оксамитних очей, що неначе всміхались; повторювала уроки голоском ніжним і ласкавим, а коли я був задоволений нею, тішилась, мов дитина. Її мати, щодень дужче занепокоєна тим, щоб уберегти від усіх небезпек юну дівчину, яка, виростаючи, справджувала всі надії, які подавала ще змалечку, тепер була спокійна, бачачи, що дочка вчиться цілий день. Грати вона могла тільки на моєму фортепіано і, коли я кудись виходив, користалася з того, щоб повправлятись. Повертаючись, я заставав Поліну в себе, вбрану якнайскромніше, але з кожним рухом гнучкий стан і вся прегарна постать вимальовувались під грубою тканиною. Наче героїня казки про Ослячу шкуру, вона виставляла малесеньку ніжку в недоладному черевику. Але всі ці милі скарби, все багатство, вся ця дівоча краса не впливала на мене. Я наказав сам собі бачити в Поліні тільки сестру. Я боявся ошукати довіру її матері, я милувався цією чарівною дівчиною, як картиною, як портретом померлої коханки. Врешті, то було моє дитя, моя статуя. Новий Пігмаліон65, я хотів зробити з живої, рум'яної, чутливої, наділеної мовою дівчини мармурову статую; я був дуже суворий з нею, та що більше я давав їй відчути свій учительський деспотизм, то лагідніша й покірніша робилась вона. Хоча шляхетні почуття спонукали мене до стриманості й скромності, проте й прокурорських міркувань не бракувало. Я не уявляю собі чесності в грошових справах без чесності в думках. Обдурити жінку чи оголосити себе банкрутом для мене те саме. Любити молоду дівчину чи заохочувати її любов до тебе — це те саме, що укласти з нею шлюбну угоду, умови якої треба визначити наперед. Ми маємо право покинути жінку, яка нам продається, але не дівчину, що віддається нам, бо вона не знає всіх наслідків своєї жертви. Я міг би одружитися з Поліною, але це

було б безумство. Чи не означало б це вкинути невинну й ласкаву душу в жахливі злигодні? Моє вбозтво промовляло своєю егоїстичною мовою і весь час простягало свою залізну руку між цим добрим створінням і мною. Крім того, признаюся з соромом, я не визнаю кохання в злиднях. Можливо, це в мені озивається розбещеність, спричинена тією недугою людства, яку ми називаємо цивілізацією, та жінка, хай буде вона чарівна, як Єлена Троянська чи Гомерова Галатея, не може скорити мого серця, коли вона хоч трошечки нечепурна. О! Хай живе кохання в шовках і кашемірі, серед чудес розкоші, які прикрашають її так чудесно, бо вона й сама, можливо, розкіш! Я люблю в пориві жаги м'яти вишукані туалети, зривати квіти, підносити зухвалу руку над прегарною спорудою напахченої зачіски. Палкі очі, прикриті мереживною вуаллю, яку їхній погляд пронизує, ніби той вогонь, що крізь дим виривається з жерла гармати, фантастично принадні для мене. Моєму коханню потрібні шовкові драбинки, щоб у тиші видиратись ними до коханої в зимову ніч. Яка це насолода — геть засніженому з'явитись у кімнаті, сповненій пахощами, обтягненій барвистими шовками і побачити там жінку, яка теж струшує з себе сніг, бо як іще назвати оті покриви зі знадливого мусліну, крізь які вона невиразно просвічує, мов ангел крізь хмару, і з яких вона ось-ось вирине? І ще мені потрібні були боязке щастя й зухвала певність. А врешті я хоч побачити ту саму таємничу жінку, але в усьому блиску, посеред світського товариства, доброчесну, оточену знаками поваги, прибрану в мережива, в діаманти, володарку всього міста, так високо піднесену й таку шановану, що ніхто не зважиться залицятися до неї. Стоячи посеред свого почту, вона кидає мені погляд, що зневажає всі ці умовності, погляд, що промовляє: вона ладна принести мені в жертву світ і людей! Звичайно, я сто разів сміявся сам із себе, зі своєї закоханості в мережива, оксамит, тонкий батист, у подвиги перукаря, в свічки, в карету, в титул, у геральдичні корони на кришталі, у вироби ювелірів — одне слово, в усе, що є фальшивого й не дуже жіночного в самій жінці, я глузував із себе, переконував себе — все марно. Мене чарує аристократка, її тонка усмішка, вишукані манери, її гідність; коли вона ставить бар'єр між собою і світом, то будить у мені марнолюбство, а це вже й є наполовину кохання. Ставши предметом загальної заздрості, моє щастя стає солодшим для мене. Коли моя коханка поводиться не

так, як інші жінки, не ходить пішки, живе не так, як вони, одягається в те, чого вони не можуть мати, пахтить не так, як інші, вона подобається мені куди більше: що далі вона від землі,— навіть у тому, що в коханні земного,— то прекрасніша вона в моїх очах. Моє щастя, що у Франції вже двадцять років нема королеви, а то б я закохався в королеву! Щоб поводитись як принцеса, жінка повинна бути багатою. Супроти моїх романтичних фантазій — що таке була Поліна? Чи могла вона продати мені ночі, варті цілого життя, кохання, яке вбиває, яке ставить на карту всі людські здібності? Ми не вмираємо через бідних дівчат, що віддаються нам! І я не можу вбити в собі ці почуття, ці поетичні мрії. Я народився для кохання неможливого, і випадкові заманулось підсунути мені те, чого я не бажав. Скільки разів я подумки взував у атлас маленькі Полінині ніжки, вдягав її стан, стрункий, як молоденька тополька, в шати з серпанку, накидав їй на плечі легенький шарф, вів, ступаючи по килимах її палацу, до розкішного екіпажу! Я обожнював її такою, я наділяв її гордістю, якої вона не мала, я віднімав у неї всі її чесноти, її наївну грацію, її природжений чар, її чудову натуру й щиру усмішку, щоб кинути її в Стікс наших пороків і дати їй невразливе серце, щоб оздобити її нашими злочинами, зробити з неї штучну салонну ляльку, тендітне створіння, яке засинає вранці, щоб прокинутись увечері, при світлі свічок. Поліна була втілене почуття, втілена свіжість, а я хотів, щоб вона була суха й холодна. В останні дні мого безумства пам'ять явила мені Поліну, як вона показує нам сцени нашого дитинства. Не раз я бував зворушений, згадуючи ті чудові хвилини; то я знову бачив чарівну дівчину, як вона сидить коло мого столу й шиє, сумирна, мовчазна, стримана, прегарні чорні кучері сріблясто полискують від кволого денного світла, що проникає в дахове віконце; а то чув її юний сміх або дзвінкий голос, що виспівує премилу пісеньку, щойно складену. Часто моя Поліна за фортепіано впадала в захват, і тоді її обличчя разюче нагадувало образ Італії на картині Карло Дольчі. Моя жорстока пам'ять викликала чистий образ дівчини серед безумств мого життя, як докір, як символ чесноти! Та полишмо сердешну дитину її долі! Хай яка вона нещаслива, та принаймні я врятував її від жахливої бурі, я не потяг її за собою до свого пекла. До минулої зими життя моє текло спокійно, сповнене вченими трудами; я змалював їх тобі, як зумів. У перші дні грудня 1829 року я

зустрів Растіньяка, і той, попри жалюгідний стан мого вбрання, подав мені руку й спитав про моє життя зі справді братнім інтересом. Зворушений його поведінкою, я коротко розповів йому про своє життя, про свої надії, а він розреготався й сказав, що я і геній, і дурень. Його гасконська веселість, його обізнаність зі світським життям, багатство, яке він завдячував своїй практичності, справили на мене невідпорне враження. Растіньяк сказав, що я помру в шпиталі невизнаним нікчемою і тільки він ітиме за моєю труною до могили для бідняків. Він заговорив про шарлатанство з властивою йому дотепністю, що робить його таким чарівливим, він доводив, що всі генії — шарлатани. Він заявив, що я осліпну або оглухну, а то й помру, коли й далі житиму в самотині на вулиці Кордьє. На його думку, мені слід піти між люди, привчати людей вимовляти моє ім'я й позбуватися своєї скромності, яка зовсім не личить великій людині.

"Йолопи,— вигукнув він,— називають таку поведінку інтриганством, а моралісти її засуджують як марнотратне життя. Не слухаймо людей, а спитаймо себе: які результати? Ти працюєш? Ну що ж, ти ніколи нічого не матимеш. А я годжусь на все, хоч нічого не вмію, я ледачий, мов байбак, а проте досягну всього. Я пропихаюсь, я штовхаюсь, і мені дають дорогу; я вихваляюсь — і мені вірять; я позичаю гроші — і мені їх дають! Марнотратство, любий мій, це політична система. Життя людини, зайнятої тим, як прогайнувати своє багатство, часто буває спекуляцією, така людина вкладає свої капітали в друзів, у розваги, в покровителів, у знайомих. Комерсант ризикує мільйоном, двадцять років не спить, не п'є, не розважається; він висиджує свій мільйон, він пускає його в обіг по всій Європі, він нудиться, він віддається під владу всіх демонів, яких лишень придумали люди; а потім — як я сам не раз бачив — банкрутує й лишається без жодного су, без доброго імені, без друзів. А марнотрат тішиться життям, він тільки поганяє своїх коней. Коли ж ненароком утратить свій капітал, то має ще шанси дістати посаду збирача податків, вигідно одружитися, стати помічником міністра або послом. У нього ще лишилися друзі, репутація, без грошей він не буває. Знаючи пружини вищого світу, він натискає їх, як йому вигідно. Ну як, моя система логічна, чи я, може, зсунувся з глузду? Чи не в цьому мораль комедії, яка щодня

розігрується в світі? Твоя праця докінчена,— сказав він по паузі,— ти маєш незмірний талант! Отже, треба тобі починати з моєї вихідної точки. Самому забезпечити свій успіх — так певніше. Ти маєш укласти спілку з різними гуртками, завоювати балакунів. Я хочу бути співучасником твоєї слави, а тому стану ювеліром, щоб уставляти діаманти в твою корону. Задля початку,— сказав він,— приходь завтра ввечері. Я тебе поведу до одного дому, куди ходить весь Париж, наш Париж, Париж красень, Париж мільйонерів, знаменитостей і, нарешті, промовців-золотоустів. Коли ці люди схвалять якусь книжку, вона стає модною: може, вона й справді добра, але вони, даючи їй патент на геніальність, цього не знають. Коли ти маєш хоч трохи розуму, любий мій, то доля твоєї "Теорії" в твоїх руках, аби лише ти збагнув теорію фортуни. Завтра ввечері ти побачиш прекрасну графиню Феодору, модну жінку".

"Я ніколи не чув про неї..."

"Ти справжній кафр! — засміявся Растіньяк.— Не знати Феодори! Самотньої жінки, що має понад двадцять чотири тисячі ліврів ренти, але не любить нікого — а, може, її ніхто не любить! Не жінка, а загадка — парижанка-напівросіянка66, чи то росіянка-напівпарижанка! Жінка, в якої виходять у світ усі романтичні твори, що не попадають у друк, найвродливіша та найзнадливіша жінка Парижа! Ти навіть не кафр, ти щось середнє між кафром і твариною! Прощавай, до завтра!"

Він зробив пірует і зник, не дожидаючи моїх заперечень, бо не міг і подумати, що розумна людина може відмовитись від знайомства з Феодорою. Як пояснити чарівну силу імені? Феодора переслідувала мене, мов злочинна думка, з якою маєш намір погодитись. Якийсь голос казав мені: "Ти підеш до Феодори". Я міг як завгодно боротися з цим голосом, кричати йому, що він бреше, та він побивав усі мої міркування одним цим ім'ям: Феодора!

Та хіба це ім'я, ця жінка не була символом усіх моїх жадань, метою мого життя? Ім'я відкривало перед моєю уявою штучну поетичність світського життя, від нього загоралися святкові вогні паризького вищого

світу, блищала сухозлотиця марнолюбства. Ця жінка постала переді мною з усіма проблемами пристрасті, на яких я схибнувся. А може, не жінка, не ім'я, а всі мої вади збудились у мене в душі, щоб знову спокушати мене. Графиня Феодора, багата, без коханця, непіддатлива на паризькі спокуси,— чи не було це втілення моїх надій, моїх видінь? Я створив цю жінку, намалював її в уяві, вимріяв. Уночі я не спав, я став її коханцем, я за кілька годин прожив ціле життя, сповнене кохання, я знов і знов заживав пекучого блаженства. Вранці, нездатний витримати муку чекання до вечора, я взяв у бібліотеці роман і цілий день читав його, аби не думати й швидше згаяти час. Я читав, а ім'я Феодори відлунювало в мені, наче якийсь далекий відгомін, що не турбує вас, але вловлюється слухом. На щастя, я мав іще досить пристойний чорний фрак і білий жилет; а з усіх моїх грошей лишилося тридцять франків, які я поховав по шухлядах та в комоді серед білизни, щоб спорудити між монетою в сто су й моїми фантазіями колючу загорожу пошуків, знаходити монету випадково, під час довколосвітнього плавання по кімнаті. Одягаючись, я шукав свій скарб в океані паперів. Монети знаходились не часто, і з цього ти зрозумієш, скільки забрали в мене рукавички та фіакр, вони з'їли мій хліб на цілий місяць. Гай-гай! На примхи у нас завжди вистачає грошей, ми жаліємо їх тільки на щось корисне й необхідне. Ми безтурботно кидаємо золото танцівницям, а торгуємося з ремісником, чия голодна родина чекає грошей на хліб. Скільки людей носять фрак за сто франків, діамант на головці ціпка, а обідають за двадцять п'ять су. Видно, нам нічого не шкода для задоволення свого марнолюбства.

Растіньяк, що прийшов, коли обіцяв, усміхнувся, побачивши мою метаморфозу, й покепкував з мене, але дорогою поблажливо давав мені поради, як поводитися з графинею, змалював її як скупу, марнолюбну й недовірливу жінку; але зі скнарістю в ній сполучається любов до розкошів, з марнолюбством — щире серце, а з недовірливістю — добра душа.

"Ти знаєш мої зобов'язання,— сказав він,— і знаєш скільки я втратив би, якби завів роман з іншою жінкою. Стежачи за Феодорою, я був безсторонній, холоднокровний, і мої зауваги мусять бути справедливі. Я

надумав познайомити тебе з нею тільки для твого добра. Тому зважуй усе, що казатимеш їй, бо в неї жорстока пам'ять, а своєю спритністю вона може вкинути у відчай дипломата, бо здатна вгадати, коли він каже правду. Між нами кажучи, я гадаю, що її шлюб не визнав імператор, бо російський посол засміявся, коли я заговорив з ним про неї. Він її не приймає, а зустрівши в парку, привітався зовсім недбало. І все ж вона добра приятелька пані де Серізі, буває в пані де Нусінген і де Ресто. У Франції репутація її не заплямована. Герцогиня де Карільяно, найцеремонніша дама серед усієї бонапартистської кліки, часто приїздить на літо до її маєтку. Багато молодих дженджиків, навіть син одного пера Франції, пропонували їй своє ім'я за її багатство, та вона чемно відпровадила всіх. Може, її почуття здатен розбудити тільки графський титул? А ти ж маркіз! Сміливіше, якщо вона тобі сподобається. Це я називаю "давати інструкції".

Цей жарт навів мене на думку, що Растіньяк хоче посміятись і полоскотати мою цікавість, тож моя імпровізована пристрасть дійшла до пароксизму, коли ми зупинились перед заквітчаним перистилем. Піднімаючись широкими сходами, застеленими килимом, я відзначав собі всі тонкощі англійського комфорту, і серце моє гучно билось; я почервонів, я забув про своє походження, почуття, гордість, я став дурним міщанином. Що ж! Я вийшов з мансарди після трьох років злиднів, ще не вміючи поставити над житейською суєтою оті надбані мною самим скарби, оті незмірні інтелектуальні капітали, які збагачують нас у мить, коли влада впаде в наші руки, не роздушивши нас, бо наука наперед підготувала нас до політичної боротьби. Я побачив жінку років двадцяти двох, середнього зросту, в білому вбранні, оточену чоловіками; вона недбало напівлежала на отоманці, тримаючи в руці віяло із пір'я. Побачивши, що входить Растіньяк, вона підвелася, рушила до нас, ласкаво усміхнулася, мелодійним голосом сказала мені слова привітання, явно приготовані наперед; наш спільний друг розповів їй про мої таланти, і його спритність, його гасконська самовпевненість забезпечили мені ласку господині. Я став об'єктом особливої уваги, яка збентежила мене, але, на щастя, Растіньяк уже повідомив про мою скромність. Я зустрів там учених, літераторів, колишніх міністрів, перів Франції. Незабаром

розмова, перервана моїм приходом, поновилась і я, відчуваючи, що треба підтримати свою репутацію, набрався певності, а коли трапилась нагода, не зловживаючи увагою товариства, резюмував дискусію словами більш-менш влучними, глибокими й дотепними. Я справив певне враження. В тисячний раз у своєму житті Растіньяк виявився пророком. Коли люду зібралось досить, щоб кожен міг почувати себе вільно, мій покровитель узяв мене під руку й ми пройшлися по кімнатах.

"Не показуй, що ти зачарований господинею,— сказав він,— а то вона здогадається, для чого ти прийшов".

Вітальні були обставлені з вишуканим смаком. Я побачив там прекрасні картини. Кожна кімната, як у дуже багатих англійців, мала свій особливий стиль: шовкові шпалери, оздоблення, меблі, навіть усі дрібниці відповідали загальному задумові. В готичному будуарі, двері якого були прикриті гобеленними портьєрами, все було готичне: меблі, годинник, килим; темні різьблені балки на стелі, що утворювали кесони, тішили око красою й оригінальністю; все було узгоджене в стилі, аж до вікон-вітражів з кольоровими шибками. Особливо здивував мене вигляд невеликої вітальні в сучасному стилі. Декоратор вичерпав там усі новітні засоби оздоблення, легкого, свіжого, приємного, без блиску й надмірної позолоти. Все тут було якесь невиразне, пройняте духом закоханості, як німецька балада; справжній притулок для жаги тисяча вісімсот двадцять сьомого року, сповнений пахощами квітів на жардиньєрках. А в анфіладі кімнат за тією вітальнею я помітив роззолочений будуар з розкішними меблями, де ожили смаки часів Людовіка Чотирнадцятого, що химерно, але й приємно контрастували з сучасним живописом.

"Непогані матимеш апартаменти,— сказав мені Растіньяк з ледь іронічною усмішкою.— Хіба не спокусливе все оце?" — додав він, сідаючи.

Та враз підвівся, взяв мене за руку, повів до однієї спальні й показав ліжко, під балдахіном з білого мусліну та муару, ледь освітлене, справжнє ложе юної феї, зарученої з генієм.

"Чи це не безсоромність,— неголосно вигукнув він,— не нахабство, не безмірне кокетство — виставляти нам напоказ цей трон кохання? Не віддаватися нікому — і дозволяти всім, щоб лишали тут свою візитну картку! Якби я був вільний, то домагався б, щоб ця жінка покірно, в сльозах, стояла коло моїх дверей..."

"А ти певен, що вона така цнотлива?"

"Найсміливіші з наших джиґунів і навіть найспритніші признавалися, що в них нічого не вийшло з нею; вони й досі в неї закохані й лишаються її вірними друзями. Хіба ж ця жінка — не загадка?"

Його слова викликали в мене якесь сп'яніння, моя ревнивість уже тривожилась і за минуле Феодори. Тремтячи від радості, я заквапився до салону, де залишив графиню, й зустрів її в готичному будуарі. Вона зупинила мене усмішкою, посадила поруч себе, спитала про мою працю і неначе жваво зацікавилась, надто коли я виклав їй свою систему в жартах, а не повчальним, докторальним тоном. Їй, видно, дуже сподобалося, що людська воля — це матеріальна сила, так само, як пара, і що в духовному світі ніщо не змогло б опиратися цій силі, якби людина навчилася її зосереджувати, володіти нею в цілості й весь час спрямовувати на душі потік цієї плинної маси; що така людина, відповідно до завдань людства, могла б змінювати все, навіть непорушні закони природи. Феодорині заперечення свідчили про певну вигостреність розуму; щоб полестити їй, я мусив кілька разів визнати за нею рацію, а потім розбив усі ці жіночі заперечення одним словом, звернувши її увагу на повсякденне явище, сон, начебто якнайпростіше, але в глибині сповнене нерозв'язних проблем для вченого, і цим полоскотав її цікавість.

Графиня навіть замовкла на хвильку, коли я сказав їй, що наші ідеї — це організовані, викінчені істоти, які живуть у невидимому світі і впливають на нашу долю, й навів як доказ думки Декарта, Дідро й Наполеона, чиї ідеї владарювали та й досі владарюють над нашою добою. Мені припала честь розважити графиню: прощаючись зі мною, вона

попросила мене заходити ще, а по-придворному кажучи, я був наближений до її особи. Чи то за властивою мені похвальною звичкою я побачив у шаблонних формулах ввічливості щиру правду, чи то Феодора побачила в мені майбутню знаменитість і захотіла поповнити свій звіринець ще одним ученим, але мені здалося, що я справив на неї гарне враження. Я закликав на допомогу всі свої знання з фізіології, всі свої давніші спостереження над жінками й цілий вечір вивчав цю своєрідну людину та її натуру; сховавшись у віконній ніші, я намагався розгадати її думки, відкрити їх у її поведінці й придивлявся, як вона в ролі господині ходить по кімнатах, сідає, починає розмову, підкликає когось із гостей, розпитує його і, зіпершись на одвірок, слухає; переходячи з місця на місце, вона так чарівно вигинала стан, так грацiйно маяла сукнею, так владно збуджувала жадання, що я серйозно засумнівався щодо її цноти. Коли Феодора тепер зневажала кохання, то давніш, певне, була вельми жагуча; досвідчена жриця кохання виявлялась навіть у її манері стояти перед співрозмовником: вона кокетливо спиралась на виступ панелі, як могла б спиратися жінка, готова піддатись, але готова й утекти, коли її злякає занадто жагучий погляд. М'яко схрестивши руки, вона неначе вдихала слова співрозмовника, прихильно слухала їх навіть очима, а сама випромінювала почуття. Її свіжі, червоні губи чітко вирізнялись на живому білому обличчі. Каштанові кучері відтінювали світло-карі очі з прожилками, наче на флорентійському мармурі, а вираз тих очей ніби надавав особливо тонкого змісту її словам. Та й стан її чарував знадливою гнучкістю. Якась суперниця, може, сказала б, що в неї надто густі брови, які зрослись над переніссям, і ледь помітний пушок на щоках, що не скрашує обличчя. А мені здавалося, що на всьому в ній є відбиток жаги. Любов'ю дихали італійські вії, прекрасні плечі, гідні Венери Мілоської, риси її обличчя, нижня губа, надто повна й надто червона. Це було щось більше, ніж просто жінка — це був цілий роман. Але ці скарби жіночності, це гармонійне сполучення ліній, пишні форми тіла, що так багато обіцяли, не узгоджувалися з постійною стриманістю, надзвичайною скромністю, що суперечили загальному виглядові. Потрібна була моя гостра спостережливість, щоб побачити в її натурі ознаки любострастя. Щоб пояснити мою думку, додам, що в Феодорі жили дві жінки: тіло весь час лишалось холодним і тільки голова дихала

коханням. Перше ніж зупинитись на якомусь чоловікові, її погляд готувався до цього, ніби в ній діялося щось таємниче, і в блискучих очах щось конвульсивно мерехтіло. Одне слово, чи то мої знання були недосконалі і мені належало розкрити ще багато таємниць у її внутрішньому світі, чи то графиня мала прекрасну душу, почуття й вияви якої надавали її обличчю того чару, що підкоряє й заворожує нас, тієї глибоко духовної сили, тим могутнішої, що вона сполучалася з вогнем жадання. Я пішов додому заворожений, зваблений цією жінкою, сп'янілий від її розкоші, я відчував, що вона розворушила в моєму серці все шляхетне й порочне, все добре й лихе. Схильований, радісно збуджений, я неначе зрозумів, що приваблює сюди всіх цих митців, дипломатів, можновладців, біржовиків, окутих залізом, як їхні скрині; безперечно, вони приходили шукати в неї шаленого хвилювання, від якого й у мені забриніло все моє єство, швидше заструміла кров у найтонших жилках, напружувались найтонші нерви і все в мозку трепетало. Вона не віддавалася нікому, щоб панувати над усіма. Жінка буває кокеткою, поки не покохає.

"А може,— сказав я Растіньякові,— її віддали за якогось старигана, чи то продали йому, і спогад про перший шлюб її жахає".

З передмістя Сент-Оноре, де жила Феодора, я повертався додому пішки. Шлях мій лежав майже через весь Париж, та він не здався мені довгим, хоч надворі тим часом похолодніло. Братися здобувати Феодору взимку, лютої зими, не маючи й тридцяти франків у кишені, а вона живе так далеко! Тільки бідний юнак може знати, скільки грошей треба закоханому на візників, на рукавички, на одяг, білизну тощо. Коли кохання надто довго лишається платонічним, воно стає руйнівним. Серед студентів-юристів трапляються Лозени67, яким, мабуть, краще й не підступати до коханої, що живе в бельетажі. Як же було мені, слабкому, тендітному, скромно вдягненому, виснаженому, мов митець, який щойно скінчив черговий твір, змагатися з молодими красенями, модно вбраними, гарно зачесаними, в таких краватках, що вся Кроатія лусне з заздрості68, багатими, захищеними панцером зухвальства, власниками колясок?

"Ні, ні! Феодора або смерть! — вигукнув я, повертаючи на міст.— Феодора — це щастя!"

Прегарний готичний будуар і салон у стилі Людовіка XIV поставали перед моїми очима, я знову побачив графиню в білій сукні, з гарними пишними рукавами, її чарівну ходу, звабливий стан. Коли я повернувся до своєї голої, холодної мансарди, неохайної, як перука природознавця, мене ще оточували образи розкоші. Цей контраст був поганим порадником — так, мабуть, зароджуються злочини. Я тоді прокляв, тремтячи від люті, свої добропристойні й чесні злидні, свою мансарду, плідну стількома кипучими думками. Я вимагав звіту у Бога, в диявола, в держави, в свого батька, в цілого світу за свою долю, своє нещастя; я ліг спати голодний, бурмочучи кумедні прокльони, але твердо наважившися звабити Феодору. Це жіноче серце було останнім лотерейним квитком, на який я міг виграти щастя. Я не описуватиму тобі моїх перших візитів до Феодори, перейду зразу до драми. Намагаючись вплинути на душу цієї жінки, я водночас прагнув заволодіти і її розумом, зачепити її самолюбство, аби примусити її полюбити мене, я давав їй тисячі підстав ще дужче любити саму себе, ніколи не полишав її в стані байдужості. Жінки заради сильних почуттів готові на все, і я обсипав її почуттями, я ладен скорше був прогнівити її, ніж бачити її байдужою до мене. Спочатку, натхнений твердою волею та бажанням закохати її в себе, я досяг деякої переваги над нею, та невдовзі моя жага зросла, я вже не володів собою, я скотився до щирості, я пропав, бо закохався сам до нестями. Не знаю до пуття, що ми в поезії чи в розмовах називаємо коханням, але на відтворення того почуття, що враз виникло в моїй двоїстій натурі, я не натрапляв ніде — ні в риторичних, вигладжених фразах Жана Жака Руссо, в квартирі котрого я, можливо, жив, ні в холодних концепціях нашої літератури двох сторіч, ні в італійському живописі. Хіба, може, вид на Брієнське озеро, деякі мотиви Россіні, Мадонна Мурільйо з колекції маршала Сульта69, листи Лекомба70, деякі вислови в збірках анекдотів, а особливо молитви екстатиків та деякі епізоди з наших фабліо могли перенести в божественні сфери мого першого кохання. Ніщо в людській мові, ніякий переклад думки на мову фарб, ніякий вираз її в мармурі, словах чи звуках не передали б напруги,

щирості, повноти, несподіваності мого почуття ! Так! Хто каже "мистецтво", той каже "брехня". Кохання проходить через безмежне число відмін, перше ніж назавжди злитися з нашим життям, навіки забарвити його в свій полум'яний колір. Таємниця цього непомітного впливу уникає аналізу митця. Справжня пристрасть виражається криком, тоскними зітханнями, нестерпними для холодної людини. Треба щиро любити, щоб, читаючи "Кларіссу Гарлоу"71, співчувати рикові Ловласа. Любов — це наївний струмок, що тече по камінцях між квіточок і трав, а потім стає річкою, потоком, змінює свою природу й вигляд від кожної нової притоки, і врешті впадає в безмірний океан, у якому недосконалі уми бачать тільки одноманітність, а великі душі він укидає в нескінченне споглядання. Як відтворити ці переливи почуття, ці дрібнички, такі дорогі, ці слова, звук яких вміщує всю скарбницю мови, ці погляди, виразніші за найкращі вірші? В кожній з тик фатальних зустрічей, коли ми непомітно для себе захоплюємося жінкою, відкривається безодня, що може поглинути всю людську поезію. Ех, як відтворити звуками живі й таємничі порухи душі, коли нам бракує слів, щоб змалювати навіть її видимі таємниці? Які чари! Скільки годин пробув я в невимовному екстазі від того, що бачу її! Я був щасливий — сам не знаю чим. У ці хвилини, якщо її обличчя було освітлене, з ним діялося щось таке, що воно аж сяяло; непомітний пушок, що золотив її тонку ніжну шкіру, м'яко позначав контури її обличчя, надаючи йому тієї принадності, яка чарує нас у далеких лініях обрію, коли вони тануть у сонячному світлі. Здавалось, наче сонячне світло пестить її, зливаючися з нею, і з її осяйного лиця ллється світло, ще ясніше, ніж сонячне; потім по милому личку пробігала тінь, ледь забарвлюючи його, різноманітячи вираз, міняючи відтінки. Часто на її мармуровому чолі ніби проступала якась думка, очі загоралися, повіки тремтіли, по обличчю пробігала усмішка; живі коралі уст розтулялись і стулялись; якийсь відсвіт волосся кидав темну тінь на свіжі скроні; і кожна рисочка промовляла. Кожен відтінок вроди був новим святом для моїх очей, відкривав незнані принади моєму серцю. Я прагнув вичитати почуття, надію в кожній зміні цього обличчя. Ці мовчазні розмови переходили з душі в душу, як звук переходить у відлуння, і щедро дарували мені миттєві радощі, які полишали в мене глибоке враження. Голос породжував у мені якусь нестяму, і я насилу міг

її стримати. Як то було з якимось там лотарінзьким князем — забув, як його звали,— я б не відчув жарини в себе на долоні, якби в ту мить вона погладила мене по голові своїми лоскітливими пальцями. Це був не захват, не жадання, а якийсь чар, якийсь фатум. Часто, повернувшись додому, я ніби в тумані бачив Феодору в її палатах, ніби поділяв з нею її життя; коли вона хворіла, хворів і я й казав їй другого дня: "Ви хворіли!" Скільки разів вона являлась мені вночі, викликана силою мого екстазу! А то, несподівана, як бризки світла, ламала моє перо, проганяла Науку й Старанність, і вони в розпачі тікали; силувала мене захоплюватись нею, стаючи в звабливу позу, в якій я бачив її колись. А то я сам ішов назустріч їй у світ примар; я вітав її, як надію, просив дати мені почути її сріблястий голос — і прокидався в сльозах. Якось, пообіцявши поїхати зі мною в театр, вона раптом заноровилась, відмовилась виходити з дому й попросила лишити її саму. В розпачі від цієї примхи, що коштувала мені цілого робочого дня і — чи треба казати? — мого останнього екю, я все ж пішов до театру, щоб подивитися п'єсу, яку вона хотіла побачити. Тільки-но я сів, як мене ніби шпигнуло в серце електричною іскрою. Якийсь голос сказав мені: "Вона тут!" Я обернувся й побачив графиню в глибині її ложі, в другому ярусі, в сутіні. Мій погляд прикипів до неї, мої очі зразу побачили її з неймовірною виразністю, моя душа полетіла до неї, як метелик до квітки. Що сповістило мої чуття? Буває таємний трепет, який може здивувати людей поверхових, але ці вияви нашої внутрішньої природи такі ж прості, як і звичайні явища нашого зовнішнього зору, отож я не здивувався, а тільки розсердився. Мої дослідження духовної сили людини, так мало вивченої, принаймні допомогли мені знайти у власній пристрасті живі докази своєї системи. Ця спілка вченого й закоханого, справдешнього ідолопоклонства і наукового дослідження кохання була страх яка химерна. Наука часто була вдоволена тим, що вкидало в розпач коханця, а коли коханець починав вірити в свій тріумф, він проганяв дослідника геть. Феодора побачила мене й насупилась, я дратував її. В першому антракті я пішов до неї в ложу, вона була сама, і я зостався з нею. Хоча ми ще ні разу не говорили про кохання, я відчув, що зараз усе з'ясується. Я ще не розкривав перед нею своєї таємниці, проте між нами існувало щось на взірець умови: вона ділилася зі мною планами розваг і питала в мене з якимсь дружнім неспокоєм, чи прийду я завтра;

сказавши якесь гостре слово, вона запитливо поглядала на мене, ніби хотіла потішити тільки мене; коли я сердився, вона робилась ласкавою, коли сердилась вона, я мав ніби якесь право допитуватись, чому; коли я бував у чомусь винний, вона змушувала мене довго перепрошувати її. Ці сварки, які нам дуже подобались, були сповнені любові. Вона була така граційна й кокетлива, а я в цьому знаходив стільки щастя! В ту хвилину наша близькість враз ніби урвалась, і ми весь вечір були чужі одне одному. Графиня була наче крижана, і я передчував лихо.

"Проведіть мене",— сказала вона, коли п'єса скінчилась.

Погода тим часом зіпсувалася. Коли ми вийшли з театру, йшов мокрий сніг. Феодорин екіпаж не міг під'їхати до дверей театру. Побачивши жінку, змушену переходити бульвар, якийсь посильний розкрив над нами парасольку й попросив на чай, коли ми сіли в екіпаж. Я не мав нічого, я б тоді віддав десять років життя за два су. Всі вияви моєї гордості були розчавлені пекельним стражданням. Ці слова — "Я не маю дрібних, голубе!" — були сказані сухим тоном, бо моя пристрасть була зачеплена, і їх вимовив я, брат того чоловіка, я, що знав злидні, я, що колись так легко зрікся семисот тисяч франків! Слуга відштовхнув посильного, і коні рвонули. Дорогою Феодора була замислена щиро чи вдавано, відповідала на мої запитання уривчасто-зневажливо. Я мовчав. Це були жахливі хвилини. Приїхавши до Феодори, ми сіли перед каміном. Коли слуга розпалив вогонь і вийшов, графиня обернулася до мене з якимсь незбагненним виразом і заговорила якось аж урочисто:

"Відколи я повернулась до Франції, моє багатство спокушало багатьох юнаків, і я вислухувала освідчення в коханні, що могли б задовольнити моє самолюбство; зустрічала я й таких, чия прихильність була щира й глибока, і вони б одружилися зі мною, якби навіть я була просто бідною дівчиною, як колись. То знайте ж, пане де Валантен, що я могла б набути нові багатства й нові титули; але знайте й те, що я після цього не хотіла більше зустрічатися з людьми, настільки недотепними, що вони заводили зі мною мову про кохання. Якби моє ставлення до вас було легковажне, я б не остерігала вас отак — із приязні, а не з гордості.

Жінка ризикує почути образу, коли, гадаючи, що її люблять, наперед відхиляє почуття, завжди почесне для неї. Мені відомі сцени з Арсіноєю й Арамінтою72, і я знаю, як можуть мені відповісти в таких обставинах, але я сподіваюся, що переді мною — людина, вища за своє оточення, і ви не осудите мене за те, що я відкрила вам свою душу".

Вона говорила холоднокровно, мов адвокат чи нотаріус, який пояснює своїм клієнтам умови судового процесу чи статті контракту. Чистий, приємний тембр її голосу не виказував ніякого хвилювання; обличчя й постава, як завжди, шляхетні й скромні, наче набули дипломатичної холодності й сухості. Вона, звичайно, обміркувала свої слова й склала програму цієї сценки. Ох любий мій друже, коли жінки знаходять утіху в тому, щоб краяти нам серце, коли вони зібралися вгородити нам у серце кинджал і повертати його в рані, хіба вони не чарівні, хіба вони не люблять і не прагнуть, щоб їх любили? Колись вони нас винагородять за наші страждання, як це нібито робить Бог, згадавши наші добрі діла: вони стократ віддячать нам утіхами за те зло, жорстокість якого вони самі розуміють; і їхня злість хіба не сповнена жаги? Та коли вас мучить жінка, що вбиває вас байдуже, чи це не страшні тортури? В ту мить Феодора топтала, сама того не знаючи, всі мої надії, розбивала моє життя й руйнувала моє майбутнє з холодною безтурботністю, з невинною жорстокістю дитини, яка з самої лише цікавості обриває крильця метеликові.

"Згодом,— додала Феодора,— ви, сподіваюся, збагнете, яка міцна та прихильність, що її я дарую своїм друзям. Для таких, як ви, я завжди буду доброю і відданою. Я зуміла б віддати за вас своє життя, та якби я піддалась вашому коханню, не поділяючи його, ви б мене зневажали. Ну, годі про це. Ви єдиний чоловік, якому я сказала таке".

Спочатку я не міг знайти слів і насилу вгамував бурю у своїй душі. Але скоро я затаїв у душі хвилювання й змусив себе усміхнутись.

"Якщо я скажу вам, що кохаю вас, ви мене проженете; якщо я звинувачу себе в байдужості — ви мене покараєте. Священики, судді й

жінки ніколи не надягають своїх убрань навиворіт. Мовчанка нічого не підказує, тож краще я змовчу. Коли ви звернулись до мене з таким братнім остереженням, то ви боїтеся мене втратити, і ця думка могла б задовольнити мою гордість. Та залишмо особисте осторонь. Ви, можливо, єдина жінка, з якою я міг би обговорювати по-філософському рішення, таке суперечне законам природи. Супроти інших зразків жіночої статі ви — справжнє диво. Що ж, пошукаймо сумлінно причину цієї психологічної аномалії. Може, у вас, як у багатьох жінок, гордих собою й закоханих у власні переваги, промовляє почуття витонченого егоїзму, і ви з жахом думаєте про те, що належатимете чоловікові, що вам доведеться зректися своєї волі, підкоритись умовній вищості, образливій для вас? Коли так, то ви для мене стократ прекрасніша. А може, перше кохання лишило у вас прикрі спогади? Може, ви так дорожите стрункім станом, чарівною фігурою, що боїтеся невигод материнства? Чи не це головна причина, що не дозволяє вам надто палко кохати? Чи у вас є якісь вади, що ви лишаєтесь мимохіть доброчесною? Не сердьтеся, я тільки дискутую, вивчаю, я за тисячу миль від пристрасті. Природа, що творить сліпорожденних, може створити й жінок, глухих, німих і сліпих до кохання. Справді, ви неоціненний об'єкт для медика! Ви самі не знаєте собі ціни. Ви можете відчувати цілком законну відразу до чоловіків, і я з вами згоден, вони й мені здаються бридкими, осоружними. Але ви маєте рацію,— додав я, відчуваючи, як калатає моє серце,— ви повинні зневажати нас, бо чоловіка, гідного вас, нема на світі".

Не буду повторювати всіх саркастичних слів, якими я, сміючись, обсипав її. Проте найуїдливіші слова, найгостріша іронія не викликали в неї жодного знаку обурення. Вона слухала мене, а з її губів і очей не сходила звична усмішка, та усмішка, що її вона ніби одягала на обличчя — однакову для друзів, для просто знайомих і для чужих...

"Хіба ж я справді не добра, коли дозволяю вам отак анатомувати мене? — спитала вона, улучивши хвилину, коли я замовк.— Бачте,— провадила вона сміючись,— я не така дурна, щоб зважати на кожне слово у дружбі! Більшість жінок покарали б вас за нахабство, показавши вам на двері".

"Можете вигнати мене без пояснень",— сказав я, відчуваючи, що здатен убити її, якщо вона справді заборонить мені приходити.

"Ви божевільний!" — вигукнула вона, усміхнувшись.

"А ви думали коли,— відказав я,— в що може вилитись палке кохання? Буває, що чоловік із розпачу вбиває коханку".

"Краще вмерти, ніж бути нещасною,— холодно відповіла вона.— Такий пристрасний чоловік колись прогайнує її маєток і покине жінку ні з чим".

Ця арифметика приголомшила мене. Я виразно побачив прірву між цією жінкою й собою. Ми ніколи не могли зрозуміти одне одного.

"Прощавайте",— холодно сказав я.

"Прощавайте,— відповіла вона, приязно кивнувши головою.— До завтра".

Я хвильку дивився на неї, вкладаючи в погляд усю любов, якої щойно зрікся. Вона стояла і всміхалась завченою усмішкою, і ця ненависна усмішка мармурової статуї неначе виражала любов, але холодну. Ти можеш, друже мій, зрозуміти, який біль терзав мене, коли я, все втративши, під дощем і снігом ішов додому цілу милю по закрижанілій набережній? О, як гірко було знати, що вона зовсім не думає про мої злидні й гадає, що я багатий, як вона, і їжджу в теплій кареті! Скільки катастроф і розчарувань! Ішлося вже не про гроші, а про всі багатства моєї душі! Я йшов навмання, перебираючи в думці слова цієї дивної розмови, я так заплутався в своїх коментарях, що врешті засумнівався в прямому значенні слів і понять! Я все ще кохав, я кохав цю холодну жінку, чиє серце прагнуло, щоб його здобували знов і знов, а вона, зрікаючись усіх учорашніх обіцянок, назавтра являлася новою людиною.

Проходячи повз Інститут, я затремтів, ніби в пропасниці. Я згадав, що нічого не їв. У кишені я не мав і мідяка. На додачу до всіх нещасть, від дощу збігся мій капелюх. Як же мені тепер наблизитись до елегантної дами, як увійти до салону з капелюхом, який треба викинути! Хоч як я кляв дурну безглузду моду, що прирекла нас демонструвати наші капелюхи, весь час тримаючи їх у руці, я все ж примудрявся досі утримувати свого в більш-менш пристойному стані. Мій капелюх не впадав у очі ні новизною, ні старизною, не був ні облізлий, ні лиснючий надміру і міг видаватись головним убором дуже акуратної людини, але тепер його штучно підтримуване існування досягло кінця: він перекривився, зіпсувався, став нікуди не годящим лахманом, гідним свого власника. За браком тридцяти су на фіакр я втратив свою так тяжко досягнуту елегантність. Ох! Скільки нікому не відомих жертв склав я перед Феодорою за три місяці! Часто я витрачав гроші, яких вистачило б на хліб цілий тиждень, аби побачитися з нею на хвилину. Занедбати роботу й голодувати — то ще пусте! Але перейти весь Париж і не забрьохатись, бігти бігом, аби уникнути дощу, й приходити до неї так само пристойно вбраним, як ті дженджики, що крутяться коло неї — ох, для закоханого й задуманого поета це завдання було надзвичайно складне! Моє щастя, моє кохання залежали від чорної крапочки на моєму єдиному білому жилеті! Відмовлятись від зустрічі з нею, коли забрьохаєшся або вимокнеш! Не мати п'яти су, щоб заплатити чистильникові взуття, який зітре тобі з черевиків ледве помітну цяточку! Моя пристрасть ще виростала від цих дрібних, нікому не знаних мук, безмірних для дратливої людини. Бідняки приречені на жертви, про які вони не можуть казати жінкам, що живуть у розкоші й красі, вони бачать світло крізь призму, що золотить людей, речі. Оптимістки з егоїзму, жорстокі задля доброго тону, ці жінки заради втіх відмовляються думати й виправдують свою байдужість до чужого горя любов'ю до насолод. Для них мідяк ніколи не варт мільйона, ні, їм мільйон здається мідяком. Кохання не тільки має відстоювати себе великими жертвами, воно ще й має делікатно прикривати їх серпанком, ховати їх у мовчанні, але, розтрачуючи багатство й життя, жертвуючи собою, багаті люди здобувають користь із світських забобонів, що завжди надають певного блиску їхнім безумствам у коханні, у них мовчанка промовиста, а покрив

гарний, тоді як моє жахливе вбозтво прирікало мене на гіркі страждання, не дозволяючи мені навіть сказати: "Я кохаю!" або "Я вмираю!" Та чи це врешті, справді самопожертва? Хіба я не був щедро винагороджений тією втіхою, яку відчував, усім жертвуючи заради неї? Графиня надавала надзвичайного чару, надзвичайної вартості найбанальнішим епізодам мого життя. Колись байдужий до свого вбрання, тепер я шанував свій фрак, ніби своє друге "я". Перед вибором — дістати рану самому чи порвати фрак — я б не вагався! Ти можеш собі уявити моє становище й зрозуміти шалені думки, нестямну лють, що розгорялась у мені, поки я йшов додому, а хода ще дужче розпалювала їх. Я відчував справді пекельну втіху від того, що впав у таке нещастя. Я хотів бачити передвістя щастя в цій останній кризі, але скарбниця лиха не має дна.

Двері мого дому були прочинені. Крізь вічка у віконницях, прорізані в формі серця, на вулицю падало світло. Поліна з матір'ю розмовляли, дожидаючи мене. Я почув своє ім'я й прислухався.

"Рафаель,— казала Поліна,— куди вродливіший за отого студента з сьомого номера! У нього такі гарні біляві кучері! Тобі не здається, що в голосі його є щось таке, що зворушує серце? Крім того, хоч він гордий на вигляд, але дуже добрий, а манери в нього такі вишукані! О, він справді дуже гарний! Я певна, що всі жінки шаленіють за ним".

"Ти говориш так, наче закохана в нього",— зауважила пані Годен.

"Ет, я люблю його, як брата,— сміючись, відповіла дівчина.— Я була б дуже невдячна, якби не почувала приязні до нього! Чи не він навчив мене грати, малювати, грамотно писати — одне слово, всього, що я знаю? Ти не дуже примічаєш, як я розвинулась, матусю, а я тепер така освічена, що могла б давати уроки, і тоді ми б найняли служницю".

Я тихенько відійшов, а потім, тупаючи ногами, увійшов до вітальні взяти лампу, яку Поліна засвітила для мене. Бідна дівчина пролила чудовий бальзам на мої рани. Ця наївна хвала повернула мені трохи

мужності. Мені треба було вірити в себе й чути безсторонню оцінку своїх переваг. Мої надії, відроджені цим, можливо, осяяли своїм блиском і все довкола мене. Можливо, я ще не розгледів тієї сценки, що так часто розігрувалась перед моїми очима посеред цієї зали; але тоді я по-справжньому замилувався прекрасною живою картиною, подібною до тих, що їх за скромною натурою так наївно відтворювали фламандські художники. Мати, сидячи коло напівпригаслого каміна, плела панчоху, і на устах її застигла ласкава усмішка. Поліна розмальовувала віяла, і фарби та пензлики, розкладені на столику, промовляли до ока яскравими плямами; та коли вона встала й випросталася, щоб засвітити мою лампу, світло враз ясно осяяло її білу постать; тільки хтось підкорений невгамовною пристрастю міг не замилуватись її рожевими руками, крізь які просвічувало світло, її бездоганною голівкою і дівочою поставою. Ніч і тиша сповивали своїм чаром цю пізню роботу, цю мирну домашню сценку. Постійні труди з веселим серцем свідчили про благочестиву покору, сповнену високих почуттів. Невимовна гармонія панувала там серед людей і речей. У Феодори розкіш була бездушна, вона будила в мені лихі думки, а це скромне вбозтво і ця природність та простота освіжали мою душу. Може, розкіш принижувала мене, а коло цих двох жінок, серед цієї темної зали, де просте життя знаходило притулок у щирих порухах серця, я, можливо, мирився з самим собою, бо мав кого захистити, а чоловікові завжди приємно бути захисником. Коли я підійшов до Поліни, вона кинула на мене майже материнський погляд і вигукнула, швидко ставлячи лампу тремтячими руками: "Боже! Який ви блідий! Ох, ви ж наскрізь мокрий! Мама висушить вашу одежу. Пане Рафаелю,— хвильку помовчавши, знов почала вона,— ви любите молочне... У нас сьогодні є вершки, може, покуштуєте?" Вона підскочила, мов кицька, до порцелянового глека з молоком і подала його мені так швидко, поставила переді мною так ласкаво, що я завагався.

"Ви не хочете?" — зміненим голосом спитала вона. Обоє горді, ми зрозуміли одне одного: Поліна, видно, страждала від своєї бідності й докоряла мені за пиху. Я злагіднів. Може, ті вершки — то був її сніданок на завтра, але я взяв його. Бідна дівчина намагалася приховати радість, що мигтіла їй в очах.

"Так, я голодний,— сказав я, сідаючи. (По її чолу майнула тінь турботи).— Ви пам'ятаєте, Поліно, те місце з Боссюе, де він каже нам, як Бог може винагородити за склянку води щедріш, ніж за перемогу?"

"Так",— відповіла вона. Груди в неї ходили ходором, як у пташеняти в дитячих руках.

"Що ж, нам доведеться скоро розлучитись,— додав я не дуже твердим голосом,— то дозвольте мені засвідчити вам свою вдячність за всі турботи, що я мав від вас і вашої матусі".

"Ет, що там рахуватися",— мовила вона, сміючись. Той сміх маскував таке хвилювання, що мені стало недобре.

"Моє фортепіано,— провадив й, ніби й не чув її слів,— це один з найкращих виробів Ерара. Я дарую його вам. Прийміть дарунок не вагаючись, бо я не можу забрати його з собою в подорож".

Можливо, мій меланхолійний тон змусив їх обох замислитись, вони неначе зрозуміли мої почуття й дивилися на мене з лячним зацікавленням. Прихильність, якої я шукав у холодних сферах вищого світу, була тут, проста, зате щира, і, можливо, тривка.

"А навіщо вам така морока? — сказала мати.— Зоставайтесь у нас. Мій чоловік уже в дорозі,— додала вона,— Цього вечора я читала Євангеліє від Іоанна, а Поліна держала в пальцях ключа, прив'язаного до Біблії. І той ключик обернувся. Це віщує, що Годен живий, здоровий і в нього все гаразд. Поліна ворожила для вас і для отого юнака з сьомого номера, але ключ повернувся тільки для вас. Ми всі будемо багаті. Годен повернеться мільйонером. Я бачила його вві сні на кораблі, повному гадюк, на щастя, вода була каламутна, а це означає золото й самоцвіти з-за моря".

Ці дружні, хоча й пусті слова, схожі на нехитру пісеньку, якою мати присипляє хвору дитину, чомусь заспокоїли мене. Тон і погляд жінки були повні тієї теплоти й щирості, що не проганяють горя, але втамовують його, присипляють і заспокоюють. Проникливіша за матір, Поліна дивилась на мене запитливо й тривожно, її розумні очі неначе вгадували моє життя, моє майбутнє. Я подякував матері й дочці, схиливши голову, а потім квапливо вийшов, боячися розчулитись. Коли я опинився сам у себе в мансарді, то весь поринув у своє горе. Моя невблаганна уява малювала мені тисячу прожектів без підстав і підказувала нездійсненні рішення. Коли хтось уже звик до злигоднів, він знаходить у собі ще деякі сили; але я не знаходив анічого. Ох любий друже, ми надто легко звинувачуємо в усьому злидні. Будьмо поблажливі до наслідків найдошкульнішого з усіх суспільних лих. Там, де панують злидні, нема ні сорому, ні злочинів, ні чеснот, ні розуму. Я тоді не мав ні думок, ні сили, ніби юна дівчина, що впала навколішки перед тигром. Людина без пристрастей і без грошей лишається господарем собі, але бідняк, що кохає, вже не належить собі й не може себе вбити. Кохання дає нам щось ніби релігійне почуття до самих себе, ми шануємо в собі інше життя; воно тоді стає найжахливішим з нещасть нещастям, не позбавленим надії, і надію, яка змушує нас терпіти тортури. Я заснув з думкою, що вранці розкажу Растіньякові дивну постанову Феодори.

"Ох! — сказав Растіньяк, коли я вранці о дев'ятій прийшов до нього.— Тебе, певне, вигнала Феодора. Якісь добрі душі, що заздрили твоїй владі над графинею, вже оголосили про ваш шлюб. Бог знає, на які лишень дурниці не готові твої суперники і яких наклепів на тебе не зведено!"

"Все зрозуміло!" — вигукнув я.

Згадав усі свої нахабні вчинки й побачив, яка шляхетна графиня. Сам я був негідник, якому перепало ще не досить, і в її поблажливості я вбачав тільки терпляче милосердя любові.

"Не хапайся так,— сказав мені обережний гасконець.— Феодора має природну проникливість, властиву глибоким егоїсткам, і вона, може,

винесла свій присуд ще тоді, коли ти не бачив у ній нічого, крім багатства та розкоші; попри всю твою спритність, вона читала в твоїй душі. Вона сама добре вміє прикидатися, але не любить, коли прикидаються перед нею. Мабуть,— додав він,— я штовхнув тебе на поганий шлях. Попри свій витончений розум і манери, ця жінка, по-моєму, так само владна, як і всі жінки, що визнають тільки розумові втіхи. Для неї щастя полягає цілком у побутовому добробуті, в світських розвагах; для неї почуття — це роль, вона зробила б тебе нещасним, обернула б тебе в свого головного слугу!"

Растіньяк промовляв до глухого. Я перебив його, з удаваною веселістю окресливши своє фінансове становище.

"Вчора ввечері,— відповів мені він,— лиха доля забрала всі гроші, якими я міг розпоряджатись. Якби не ця банальна невдача, я б залюбки поділився з тобою. Але ходімо снідати в кабаре; може, над устрицями надумаємо".

Він одягся, наказав запрягати тільбюрі, потім, наче два мільйонери, ми приїхали до "Паризької кав'ярні", нахабно, мов ті зухвалі спекулянти, що живуть на уявні капітали. Той чортячий гасконець приголомшував мене вільністю манер і непохитністю. За кавою, після вельми вишуканого й обміркованого сніданку, Растіньяк, привітавшись уже з цілою юрбою молодиків, що привертали увагу приємною зовнішністю й елегантним убранням, сказав мені, загледівши одного такого чепуруна:

"Он твоя жертва".

Кивком він підкликав того добродія в гарній краватці, що наглядав собі місце.

"Цей жевжик,— шепнув мені Растіньяк,— дістав орден, надрукувавши твори, яких сам не розуміє: він хімік, історик, романіст, публіцист; він має чверть, третину, половину гонорару за бозна-скільки п'єс, а сам він —

пень пнем. Це не людина, це ім'я, етикетка, знайома публіці. Він стережеться входити до тих кабінетів, де є напис: "Тут можна писати самому". Він такий хитрий, що обморочить цілий конгрес. Одне слово, це моральний метис — не зовсім чесний і не зовсім падлюка. Та тихше! Він уже бився на дуелі, а людям більш нічого й не треба, кажуть про нього: "Це шановна людина".

"Що, любий мій друже, мій шановний друже, як справи у вашої премудрості?" — спитав Растіньяк, коли той чоловік сів за сусідній столик.

"Та сяк-так. Я завалений роботою. Я маю в руках усі необхідні матеріали, щоб написати дуже цікаві історичні мемуари, а не знаю, як це оформити. Це не дає мені спокою, треба поспішати, поки мемуари не вийшли з моди".

"А які вони: сучасні, дані про придворне життя, про що?"

"Про справу з кольє".

"Чи це не чудо? — сміючись, сказав мені Растіньяк. Потім обернувся до спекулянта й повів далі, показуючи на мене: — Пан де Валантен — один з моїх друзів, і я його рекомендую вам як одну з наших майбутніх літературних знаменитостей. Колись його тітка, маркіза, мала велику силу при дворі, і він уже два роки працює над історією революції в роялістському дусі74.— Потім, нахилившись до вуха твого своєрідного комерсанта, сказав йому: — Він обдарована людина, але простак, і може написати ваші мемуари від імені своєї тітки, по сто екю за том".

"Згоден,— відповів той, поправивши краватку.— Гарсоне, вустриць!"

"Так, але ви мені заплатите двадцять п'ять луїдорів комісійних, а йому аванс за один том",— сказав Растіньяк.

"Ні, ні! Я не дам авансу більшого, як п'ятдесят екю, так я швидше матиму рукопис".

Растіньяк пошепки переказав мені цю меркантильну розмову. Потім, не чекаючи моєї відповіді, сказав:

"Згода. Коли зайти до вас, щоб домовитись остаточно?"

"Ну, приходьте сюди завтра обідати, на сьому годину".

Ми підвелись, Растіньяк кинув гроші гарсонові, рахунок поклав до кишені, і ми вийшли. Я був приголомшений тією легкістю й безтурботністю, з якою він продав мою шановну тітку, маркізу де Монборон.

"Я волів би відпливти до Бразилії й навчати індіанців алгебри, якої не знаю, ніж торгувати честю мого роду!"

Растіньяк перебив мене реготом:

"Та й дурний же ти! Візьми спочатку п'ятдесят екю й напиши мемуари. А коли будуть готові, відмовся надати їм тітчине ім'я, йолопе! Пані де Монборон, що померла на ешафоті, її фіжми, її ім'я, врода, креми, черевички варті куди більше, ніж шістсот франків. Коли видавець не схоче потім заплатити за твою тітку стільки, скільки вона варта, він знайде якогось старого лицаря зиску або ще бозна-яку зачухану графиню, щоб підписала ті мемуари".

"Ох! — зітхнув я.— Нащо я покинув свою доброчесну мансарду? Цей світ такий брудний, такий підлий з другого боку!"

"Ет,— відказав Растіньяк,— це все поезія, а нам ідеться про діло. Ти як дитина. Слухай: щодо мемуарів, то судитиме про них публіка. Що ж до мого літературного звідника, то хіба не витратив він восьми років життя й

не оплатив своєї причетності до книгарства болючим досвідом? Ви ділите з ним не порівну працю над книжкою, але хіба твоя частка грошей не краща? Двадцять п'ять луїдорів — це для тебе більша сума, ніж тисяча франків для нього. Та ж ти можеш написати історичні мемуари, це ж буде твір мистецтва, а Дідро складав шість проповідей за сто екю..."

"Врешті,— сказав я схвильовано,— для мене це необхідність, і я, мій друже, дякую тобі. Двадцять п'ять луїдорів — це для мене багатство".

"Ще більше, ніж ти гадаєш,— відказав він, сміючись.— Коли Фіно дає мені комісійні, то хіба ти не здогадуєшся, що й вони будуть твої? їдьмо до Булонського Лісу; там побачимо твою графиню, і я покажу тобі гарненьку вдовичку, що з нею збираюсь одружитися. Чарівна жіночка, ельзаска, тільки трохи товстувата. Читає Канта, Шіллера, Жана-Поля75 і цілу купу книжок з гідравліки. В неї манія про все питати моєї думки, і доводиться удавати, ніби розумію всі оті німецькі мудрощі, знати цілу купу балад, усе оте снодійне зілля, яке мені забороняє лікар. Я ще не зміг відучити її від літературного ентузіазму, вона плаче, читаючи Гете, і я мушу теж пускати сльозу співчуття, бо в неї півсотні тисяч франків ренти, друже, і чарівна ніжка, найчарівніша в світі ручка! Ох, якби вона не казала "мій друше" і "парон" замість "мій друже" і "барон", це була б довершена жінка".

Ми побачили графиню, розкішну в розкішному екіпажі. Кокетка привітала нас палко і подарувала мені усмішку, що тоді здавалась мені божественною, сповненою любові. О! Я був щасливий, я вірив, що мене кохають, я мав гроші й скарби жаги, я вже не був знедолений. Мені стало легко на серці, весело, я був задоволений усім і вважав кохану свого друга чарівною. Дерева, повітря, небо, вся природа неначе повторювали усмішку Феодори. Повернувшись на Єлісейські Поля, ми пішли до Растіньякових капелюшника й кравця. Справа з кольє73 дозволила мені перейти від свого нужденного мирного стану до грізного стану війни. Відтепер я міг без страху змагатися в елегантності з юнаками, що крутились коло Феодори. Я повернувся додому. Я замкнувся, на вигляд спокійний, і сів коло вікна, прощаючись навіки зі своїми покрівлями. Я вже

був у майбутньому, бачив своє життя, наче на сцені, наперед смакував кохання та його втіхи. О! Яким бурхливим може бути життя в чотирьох стінах мансарди! Людська душа — це фея, вона обертає солому в діаманти; під її чарівною паличкою заворожені палаци розкриваються, як польові квіти під гарячим промінням сонця. Другого дня, опівдні, Поліна тихо постукала в мої двері й подала — вгадай що! — листа від Феодори. Графиня просила мене прийти до Люксембурзького саду, щоб удвох оглянути музеї та Ботанічний сад.

"Посланець чекає відповіді",— хвильку помовчавши, сказала Поліна. .

Я швидко начеркав подячного листа, і Поліна віднесла його. Я одягнувся. В ту хвилину, коли я, досить задоволений із себе, докінчував свій туалет, мене охопив крижаний дрож від думки, чи Феодора приїде в екіпажі, чи прийде пішки? Чи буде дощ, чи погода? Але байдуже, чи буде вона пішки, чи в екіпажі, хто ж угадає жіночі примхи? В неї може не бути з собою грошей, і вона захоче дати сто су малому савоярові, бо він буде в мальовничому лахмітті.

У мене не було ані мідяка, і я мав одержати гроші тільки ввечері. О, як у цих кризах нашої молодості дорого платить поет за ту розумову силу, яку дають йому аскетичне життя й праця! За мить цілий рій пекучих думок ужалив мене. Я глянув у вікно на небо; погода була непевна. Правда, можна буде взяти екіпаж на цілий день, але ж тоді моє щастя щохвилини труїтиме страх: а що як Фіно ввечері не прийде? Я не почував себе досить сильним, щоб терпіти такі страхи в години радості. Хоч і знав, що нічого не знайду, та я заходився обнишпорювати кімнату, шукати уявних монет навіть у своєму матраці, перешпортав усе, витрусив і старі чоботи. Охоплений нервовою гарячкою, я оглядав поперекидані меблі. Ти зрозумієш ту радість, що охопила мене, коли, всьоме висунувши з письмового столу шухляду, я обшукав її із недбальством розпачу й помітив, що до бічної стінки притулилась блискуча, ясна, як зірка на сході, прекрасна, щляхетна монета в сто су? Не дорікаючи їй, що вона мовчала, чому так жорстоко затаїлась, я поцілував її, як вірного

друга в нещасті, й привітав криком, що озвався луною ззаду. Я різко обернувся й побачив зблідлу Поліну.

"Я гадала,— мовила вона схвильовано,— що ви поранились. Посланець...— І замовкла, ніби їй здушило горло.— Мама йому заплатила".

Потім утекла, дитинна й грайлива, мов утілена примха. Бідолашечка! Я побажав їй щастя. В ту мить мені здавалося, що в моїй душі вмістились усі втіхи землі, і я хотів віддати знедоленим ту частку, яку ніби вкрав у них. Нас майже ніколи не дурять погані передчуття: графиня відіслала екіпаж. Через одну з тих примх, яких вродливі жінки не можуть пояснити навіть собі, вона захотіла йти до Ботанічного саду бульварами, пішки.

"Але ж буде дощ",— сказав я.

Та їй забаглося суперечити мені. Як навмисне було сонечко, поки ми гуляли в Люксембурзькому саду. Та щойно ми вийшли звідти, з темної хмари, що весь час тривожила мене, впало кілька крапель, і ми сіли в фіакр. Коли добрались до бульварів, дощ перестав, небо роз'яснилось. Коло музею я хотів відпустити фіакр, але Феодора попросила, щоб я його затримав. Які муки! Розмовляти з нею, стримуючи таємний захват, що, певне, відбивався на моєму обличчі дурною усмішкою, блукати по Ботанічному саду, по його алеях, відчувати, що її рука спирається на мою, — в цьому було щось фантастичне, ніби сновиддя наяву. Та в її рухах, чи то ми йшли, чи спинялися, попри видиму втіху не було нічого ніжного, нічого любовного. Коли я намагався хоч трохи пристосуватись до її рухів, то відчував у ній затаєну внутрішню напругу, щось поривчасте, неврівноважене. В рухах жінок без душі нема лагідності. Тому наші серця бились не в лад і не в лад ступали наші ноги. Не існує слів, щоб передати таку фізичну дисгармонію між двома людьми, бо ми ще не звикли розпізнавати думку в рухах. Цей феномен нашої природи вгадується інстинктивно, його не можна пояснити.

— Під час цих шалених спалахів пристрасті,— трохи помовчавши, знову заговорив Рафаель, ніби відповідав на власне заперечення,— я не анатомував своїх почуттів, не аналізував насолод, не прислухався до ударів серця, як ото скнара розглядає й зважує свої золоті зливки. О ні! Досвід тільки тепер кидає своє смутне світло на минулі події, і спогад приносить мені ці образи, як у добру погоду морські хвилі викидають на берег один за одним уламки корабля.

"Ви можете зробити мені важливу послугу,— сказала графиня, збентежено дивлячись на мене.— Визнавши перед вами свою нехіть до кохання, я почуваю себе вільнішою просити у вас послуги в ім'я дружби. Чи не більша буде заслуга,— сміючись, провадила вона,— коли ви допоможете мені тепер?"

Я скорботно глянув на неї. Не відчуваючи до мене нічого, вона лукавила, а не любила, вона неначе грала роль, як досвідчена артистка. Потім її вираз, і погляд, і слово раптом збудили в мені надію; та коли мої очі загорались відродженою любов'ю, вона дивилась так само незворушно; наче в очах тигра, в її очах блищав метал. У таку мить вона була мені ненависна.

"Протекція герцога де Наварена,— провадила вона з ласкавими нотками в голосі,— була б дуже корисна мені перед однією всемогутньою особою в Росії; втручання тієї особи необхідне, щоб я повернула собі свої законні права, бо від цього залежить і моє багатство й становище,— мені треба, щоб цар визнав мій шлюб. Адже герцог Наваренський ваш родич? Його лист усе б вирішив".

"Наказуйте, я до ваших послуг",— відповів я.

"Ви дуже люб'язні,— запевнила вона й потисла мені руку.— Приходьте до мене обідати, і я розповім вам усе, як сповідникові".

Ця жінка, така недовірлива, така стримана, що від неї ніхто й слова не чув про справи, все ж хотіла порадитись зі мною.

"О, як я радий тепер, що ви наказали мені мовчати! — вигукнув я.— Та я хочу ще суворішого випробування!"

В ту мить вона не лишилась байдужа до захвату в моєму погляді, не відштовхнула його, отже, вона все ж любить мене! Ми приїхали до неї. На щастя, вмісту мого гаманця вистачило візникові. Я провів той день як у раю — з нею, на самоті, в неї вдома, це вперше я мав змогу бачити її отак. До того дня світ, його стримана ввічливість, холодні умовності завжди розділяли нас, навіть на її розкішних обідах. А цього разу я почував себе з нею так, ніби ми жили під одним дахом,— вона немовби належала мені. Моя полум'яна уява розбивала кайдани, з власної волі визначала події, кидала мене в блаженство щасливого кохання. Я уявляв себе її чоловіком і відчував захват, коли вона бавилася різними дрібничками; бачити, як вона скидає шаль і капелюшок, було для мене вже щастям. На хвильку вона лишила мене самого і, поправивши зачіску, повернулась — напрочуд зваблива! І такою вона хотіла бути для мене! За обідом вона була дуже уважна до мене, її безмежний чар виявлявся у всяких марничках, що начебто не мають ціни, але складають половину життя. Коли ми вдвох сіли в крісла, обтягнені шовком, біля каміна, в якому тріщав вогонь, серед найкращих вигадок східної розкоші, коли я побачив так зблизька жінку, чия уславлена врода змушувала битися стільки сердець, коли ця неприступна жінка заговорила зі мною, звернула на мене всю свою кокетливість,— моє блаженство стало просто нестерпним. Та я згадав, що мені, на жаль, треба довершити важливе діло, і вирішив піти на побачення, призначене мені напередодні.

"Що? Вже йдете?" — сказала вона, побачивши, що я берусь за капелюха.

Вона мене кохала! Принаймні так я подумав, почувши, як ласкаво промовила вона ці двоє слів. Щоб продовжити свій захват, я б тоді віддав два роки життя за кожну годину, яку вона ладна була присвятити мені. А

думка про втрачені гроші тільки підсилила моє щастя! Була вже північ, коли вона мене відпустила. Правда, другого дня мій героїзм дорого мені обійшовся: я злякався, що проґавив справу з мемуарами, таку важливу для мене, побіг до Растіньяка, і ми ще застали в постелі того, хто мав поставити свій підпис під моєю майбутньою працею. Фіно прочитав мені невеликий контракт, де не було й згадки про мою тітку, ми його підписали, і Фіно відрахував мені п'ятдесят екю. Ми поснідали втрьох. Коли я купив новий капелюх, заплатив наперед за шістдесят обідів по тридцять су, сплатив усі свої борги, мені лишилося тільки тридцять франків, але на кілька днів усі труднощі життя відступили. Якби я схотів послухатись Растіньяка, я міг би набути скарби, удавшись до "англійської системи". Він хотів неодмінно забезпечити мені кредит і змусити мене залізти в борги — бо, як запевняв він, борг зміцнює кредит. На його думку, майбутнє — це найпевніший і найбільший з усіх капіталів світу. Під заклад моїх майбутніх прибутків він доручив своєму кравцеві одягти мене; той розумів, що таке юнак, і ладен був не тривожити мене аж до мого шлюбу. Від того дня я порвав з чернецьким життям ученого, яким жив уже три роки. Я почав учащати до Феодори, де намагався перевершити всіх нахаб та улюбленців вищого світу, що ходили туди. Гадаючи, що я назавжди позбувся злиднів, я віднайшов дотепність, я громив суперників і вважався за невідпорного, чарівного ловеласа. Тим часом мудрі люди говорили про мене: "В такого дотепного хлопця пристрасті лише в голові!" Вони ласкаво вихваляли мій розум за рахунок чутливості. "Щасливий він, що не закоханий! — вигукували вони.— Якби він кохав, то чи мав би стільки веселості, запалу?" А поки що, як справжній закоханий, я тупів у присутності Феодори! На самоті з нею я не знав, що сказати, а коли говорив, то розводився про кохання й був жалюгідно-веселий, як придворний, що хоче приховати тяжкий смуток. Одне слово, я пробував зробитися необхідним у її житті, для її щастя, для її марнолюбства — щодня коло неї, я був рабом, постійною іграшкою. Змарнувавши отак день, я повертався додому, щоб попрацювати вночі, а спав лише дві-три години вранці. Але, не мавши, як Растіньяк, звички до "англійської системи", я скоро знову зостався без грошей. Відтоді, друже, я, чепурун без багатства, дженджик без грошей, таємний закоханець, я знову зажив життям непевним, серед злиднів, тих

глибоких, холодних злиднів, що їх старанно ховають під оманливою подобою розкоші. Повернулись мої недавні муки, тільки не такі гострі, бо я, мабуть, уже звик до їх жорстоких нападів. Не раз пиріжки й чай, що їх так скупо подають у світських вітальнях, були моєю єдиною їжею. Часом я мусив два дні жити з розкішного обіду в графині. Я витрачав увесь свій час, усі зусилля і спостережливість, щоб глибше спізнати незбагненну вдачу Феодори. Досі на мої думки впливали надія й розпач, я бачив у ній то палко закохану жінку, то холодну як крига, але ці переміни радості й смутку стали нестерпні, я прагнув кінця цієї жахливої боротьби, хотів убити свою любов. Часом похмуре світло горіло в моїй душі, і я бачив безодню між нами. Графиня підтверджувала всі мої страхи, я ні разу не помітив сльозини в її очах; у театрі найзворушливіша сцена полишала її холодною й насмішкуватою, вона берегла для себе всю витонченість розуму, не здогадувалася про чужі радість і горе. Вона таки гралася мною! Щасливий, що приношу їй жертви, я майже принизився заради неї, пішов до свого родича герцога Наваренського, егоїста, що соромився мого вбозтва і, дуже винний переді мною, ненавидів мене за те. Він прийняв мене з тією холодною ввічливістю, від якої в словах і рухах з'являється щось образливе. Неспокійний погляд його викликав у мене жаль. Я соромився, що він такий нікчемний у своїй величі, такий убогий серед такої розкоші. Він заговорив зі мною про свої великі збитки на трипроцентній позиці, тоді я сказав йому, чого прийшов. Він став зі мною ласкавішим, а мені було гидко. Що ж, друже мій? Він пішов до графині й стер мене на порох. Феодора знайшла для нього незнані чари, зачарувала його, без мене влаштувала свою таємничу справу, про яку я так нічого й не дізнався. Я був для неї тільки засобом! Вона наче не помічала мене, коли в неї був мій родич, і приймала мене тепер, можна сказати, з ще меншою приємністю, ніж тоді, коли ми познайомились. Якось увечері вона принизила мене перед герцогом одним із тих поглядів і жестів, яких не можуть передати ніякі слова. Я вийшов у сльозах, укладаючи тисячу планів помсти, найжахливіших намірів насильства. Часто я супроводив її до Італійського театру, там, коло неї, весь під владою кохання, я дивився на неї, віддаючись чарам музики, виснажуючи душу подвійною насолодою — любити й знаходити в музичних фразах відтворення порухів моєї душі. Моя пристрасть витала навколо нас і над

сценою; вона тріумфувала всюди, тільки не в серці моєї коханої. Тоді я брав Феодору за руку, вдивлявся в її обличчя й очі, молячись про злиття почуттів, про ту несподівану гармонію, яку часом будить у нас музика, змушуючи душі звучати в унісон; але її рука лишалась байдужою, а очі не промовляли нічого. Коли вогонь серця, що бив з кожної моєї рисочки, надто сильно вдаряв їй у очі, вона кидала мені штучну посмішку, ту умовну посмішку, яку відтворюють усі салонні портрети. Музики вона не слухала. Божественні сторінки Россіні, Чімарози76, Цінгареллі не будили в ній ніяких почуттів, ніяких поетичних спогадів; її душа була безплідна. На цих виставах Феодора виставлялася сама. Її лорнет весь час мандрував з ложі до ложі; неспокійна, хоч і незворушна на вигляд, вона була жертвою моди, її ложа, її капелюшок, її екіпаж, її власна особа були для неї всім. Ми часто зустрічаємо людей — на вигляд колосів, а серце в їхньому тілі, наче вилитому з бронзи, добре й ніжне. Зате в неї під грацією, тендітною оболонкою билося бронзове серце. Моя фатальна наука роздерла переді мною багато запон. Якщо добрий тон полягає в тому, щоб забувати про себе ради інших, весь час зберігати лагідність голосу й рухів, подобатися співрозмовникові, пробуджуючи в ньому упевненість у собі, то Феодора, попри всю свою хитрість, не могла стерти з себе слідів плебейського походження: вона явно тільки прикидалася, ніби забуває про себе, її манери були не природжені, а старанно завчені, і в її люб'язності було щось рабське. Проте улюбленці вважали її медові слова за вираз доброти, претензійну перебільшеність — за шляхетний ентузіазм. Тільки я вивчив її гримаси, я здер з її внутрішнього єства тоненьку плівку, якої було достатньо світові, й мене вже не вводили в оману її мавп'ячі хитрощі, я спізнав її душу, душу кішки, до дна. Коли якийсь бевзь вихваляв її, лестив їй, мені було соромно за неї. І все ж я любив її! Я сподівався розтопити кригу теплим повівом від крил поетової любові. Якби я зміг хоч раз розкрити її серце для жіночої ніжності, якби причастив її до високої жертовності кохання, тоді вона стала б досконалою, янголом для мене. Я любив її як чоловік, як коханець, як митець, а тим часом, щоб її здобути, треба було не любити її; пихатий дженджик, холодно-розрахований, можливо, її скорив би. Марнолюбна, нещира, вона б напевне послухалась голосу свого марнолюбства й дала б заплутати себе в тенета інтриги; холодний і сухий чоловік панував би

над нею. Прикрий біль пронизував мою душу, коли вона наївно виявляла свій егоїзм. Я скорботно передбачав, що колись вона лишиться посеред життя сама, не знаючи, до кого простягти руки, не зустрічаючи дружнього погляду. Якось увечері я наважився змалювати їй у яскравих барвах її самотню, порожню й сумну старість. Перед образом цієї жахливої помсти зневаженої природи вона відповіла жорстокими словами: "Багатою я буду завжди. А маючи гроші, завжди можна знайти круг себе почуття, потрібні для нашого добробуту". Я вийшов приголомшений логікою цієї розкоші, цієї жінки, цього світу, картаючи себе за своє дурне ідолопоклонство. Я не любив Поліни, бо вона бідна. Чи ж багата Феодора не має права відштовхнути бідного Рафаеля? Наше сумління — непомильний суддя, поки ми ще не вбили його.

"Феодора нікого не любить і не відштовхує,— кричав у мені голос софіста.— Вона вільна, а колись продалася за золото. Як коханець чи як законний чоловік, російський граф володів нею! Вона ще матиме спокуси! Чекай". Ні праведниця, ні грішниця, ця жінка жила далеко від людства у власному світі, чи то був рай, чи пекло. Жіноча таємниця, вбрана в кашемір, мережива, гралася в моєму серці всіма людськими почуттями: гордістю, честолюбством, любов'ю, цікавістю... Через примху моди чи з прагнення здаватись оригінальними, властивим нам усім, багатьох тоді охопила манія вихваляти один театрик на бульварі. Графиня виявила бажання побачити обсипаного борошном актора, що тішив деяких недурних людей, і мені припала честь супроводити її на прем'єру якогось поганого фарсу. Ложа коштувала всього сто су, але я не мав ані мідяка в кишені. Не дописавши ще півтома мемуарів, я не важився канючити грошей у Фіно, а Растіньяк, мій добродійник, десь поїхав. Безгрошів'я весь час отруювало мені життя. Якось ми вийшли з Італійського театру під зливу, і Феодора примусила мене їхати додому екіпажем; я ніяк не міг ухилитись від її вдаваної турботи, вона не слухала ніяких відмовок, що я люблю дощ і що я хочу ще до казино. Вона не здогадувалась про моє безгрошів'я ні з мого збентеження, ні з силуваних жартів. Очі в мене налилися кров'ю, та чи розуміла вона хоч один мій погляд? Життя молодих людей підлягає дивним випадковостям! У дорозі кожен поворот будив у мені думки, що краяли серце; я пробував

відірвати дошку ззаду екіпажу, щоб вислизнути на вулицю, але не спромігся, і я істерично зареготав, а тоді запав у похмурий тупий спокій, мов людина біля ганебного стовпа. Коли я приїхав додому, на перших словах Поліна мене перебила:

"Якщо в вас нема грошей..."

Ох! Музика Россіні — ніщо проти цих слів. Та вернімось до театру. Щоб мати змогу водити графиню туди, я вже хотів був заставити золотий обідок від материного портрета. Хоча ломбард завжди уявлявся мені брамою до каторги, все ж краще самому віднести туди своє ліжко, ніж просити милостині. Погляд людини, в якої ви просите грошей, завдає стільки болю! Позичити в декого — означає позбутися честі, а відмова з дружніх уст відбирає останню ілюзію. Поліна працювала, мати вже лягла. Кинувши побіжний погляд на ліжко, запона на якому була ледь відгорнута, я побачив, що пані Годен спить глибоким сном; у затінку виразно виднів її спокійний жовтий профіль на тлі подушки.

"У вас якийсь клопіт",— сказала Поліна, поклавши пензлика на віяло, яке саме розмальовувала.

"Дитя моє, ви можете зробити мені велику послугу",— відповів я.

Вона глянула на мене так ущасливлено, що я аж здригнувся. "Невже вона кохає мене?" — подумав я. Тоді сказав:

"Поліно!"

І сів коло неї, щоб краще бачити її. Вона зрозуміла мене,— такий допитливий був мій тон,— і опустила очі, а я розглядав її, гадаючи, ніби читаю в її серці, як у своєму, таке невинне й чисте було її лице.

"Ви мене любите?" — спитав я.

"Трошечки!" — вигукнула вона.

Не кохає... Насмішкуватий тон і чарівний жест виявляли тільки вдячність юної жартунки. Я розповів їй про свої труднощі з грошима й попросив допомогти мені.

"Як! — вигукнула вона.— Ви, пане Рафаелю, не хочете йти до ломбарду, а посилаєте мене?"

Я почервонів, збентежений логікою дитини. Тоді вона взяла мене за руку, ніби хотіла пестощами зм'якшити мимовільний докір.

"О, я б пішла, звісно,— додала вона,— але це непотрібне. Вранці я знайшла за фортеп'яно дві монети по сто су, видно, закотились туди, а ви й не побачили. Я вам на стіл поклала".

"Скоро у вас буде багато грошей, пане Рафаелю,— озвалась і матінка, вистромивши голову з-за опони.— А поки що я можу вам позичити кілька екю..."

"Ох Поліно! — вигукнув я, стиснувши їй руку.— Як я хочу бути багатим!"

"Ет! А нащо?" — жартівливо спитала вона.

Її рука в моїй тремтіла в такт із ударами мого серця, вона висмикнула пальці й почала роздивлятись мою долоню.

"Ви одружитеся з багатою,— сказала,— але вона вам завдасть клопоту! Ой Господи! Вона вас зі світу зведе! Я знаю!"

В голосі її звучала забобонна віра в материну ворожбу.

"Яка ви легковірна, Поліно!"

"Так, так, та жінка, що ви покохаєте, занапастить вас!" — повторила вона, з жахом дивлячись на мене.

Взяла знову пензлика, вмочила в фарбу, вкрай схвильована, і вже не дивилась на мене. В ту мить я ладен був повірити в ці химери. Забобонна людина не може бути зовсім нещасною! Забобон часто подає надію. Зайшовши до своєї кімнати, я справді побачив на столі двоє блискучих екю, поява яких видалась мені незбагненною. Засинаючи, я все думав, думав, підраховував свої видатки, щоб пояснити цю несподівану знахідку, але так і заснув, не додумавшись. Уранці Поліна перестріла мене, коли я виходив замовити ложу.

"Може, вам мало десяти франків? — спитала мене добросерда, мила дівчина, вся зашарівшись.— Мама дала мені оце для вас. Беріть, беріть!"

Вона кинула на мій стіл три екю й хотіла вийти, але я затримав її. Захват висушив сльози, що виступили мені на очах.

"Поліно, ви янгол! — сказав я.— Не так мені дорогі ці гроші, як ваша щирість, що з нею ви їх принесли мені. Я мріяв про дружину багату, елегантну, титуловану; але тепер я б хотів сам мати мільйони й зустріти молоду дівчину, як ви, й щедру серцем, як ви, і зректись фатальної пристрасті, що вб'є мене. Ви, мабуть, сказали правду".

"Годі!" — відказала вона й вибігла; на сходах залунали дзвінкі рулади її солов'їного голосу.

"Яка вона щаслива, що не кохає ще нікого!" — подумав я, згадавши свої муки за кілька місяців. П'ятнадцять франків від Поліни були для мене неоціненні. Феодора, зміркувавши, що в переповненому простолюдом залі, де ми мали пробути кілька годин, буде задуха, пошкодувала, що не взяла букет, я пішов по квіти і підніс їй, а водночас

— своє щастя й усе своє багатство. Я й тішився, й мучився докорами сумління, подаючи їй букет, ціна якого показала мені, наскільки марнотратна ота узвичаєна в товаристві поверхова галантність. Скоро вона поскаржилась, що мексіканський жасмін надто сильно пахне, вигляд залу викликав у неї нестерпну відразу, а лава була тверда, і вона дорікнула мені, що я привів її сюди. Хоч вона сиділа коло мене, їй захотілось додому, і вона поїхала. Приректи себе на безсонні ночі, витратити два місяці життя — й не догодити їй! Ще ніколи цей демон не був такий чарівний і такий безсердий. Дорогою, сидячи поруч неї в тісному екіпажі, я вдихав її віддих, торкався напахченої рукавички, виразно бачив скарби її вроди, відчував запах, солодкий, мов від квіток ірису: наскрізь жінка й нічого жіночого. В ту мить наче спалах світла осяяв для мене таємничі глибини її життя. Враз я згадав книжку, недавно видану одним поетом; задум справжнього художника був виконаний досконало, як статуя роботи Поліклета77. Я неначе побачив цю потвору: то в подобі офіцера вона приборкує шаленого коня, то, як юна дівчина, чепуриться перед дзеркалом, щоб зводити з розуму закоханих, то, як коханець, зводить з розуму скромну милу дівчину. Неспроможний інакше витлумачити Феодору, я розповів їй цю фантастичну історію, та вона нічим не виявила, що вбачає в цій поемі про неможливе аналогію з власним життям; вона щиро потішилась, як дитина казкою з "Тисячі й однієї ночі".

"Певне, якась таємниця дає Феодорі силу встояти перед коханням юнака мого віку, перед заразливим жаром цієї прекрасної душевної недуги,— думав я, повертаючись додому.— Може, її пожирає рак, як леді Делакур? Вона, безперечно, живе штучним життям".

Від цієї думки я похолов. Потім у мене виник план, такий несамовитий і водночас такий розумний, який лишень може придумати коханець. Щоб вивчити цю жінку в її тілесній подобі,— так як я вивчив її душу,— я вирішив пробути ніч у її спальні потай від неї. Ось як я виконав цей задум, що пік мені душу, як жадання помсти пече серце корсіканського ченця. В приймальні години у Феодори збиралось товариство таке численне, що портьє навряд чи міг устежити, скільки гостей увійшло і скільки вийшло.

Певний, що зможу зостатись у домі, не викликавши скандалу, я нетерпляче дожидав наступної вечірки у графині. Одягаючись, я поклав у жилетну кишеню англійського складаного ножика, бо кинджала не мав. Якби в мене його знайшли, це знаряддя літератора не викликало б підозри, а я, не знаючи, куди заведе мене мій романтичний задум, хотів бути озброєним.

Коли гості почали заповнювати кімнати, я зайшов до спальні оглянути, що там є, і побачив, що жалюзі й віконниці зачинені: це сприяло мені, а що покоївка могла прийти спустити завіси на вікнах, то я спустив їх сам. Я неабияк ризикував, наважившися зробити це раніш за покоївку, але я вже все вирішив і все холодно розрахував. Перед північчю я сховався в заглибині одного з вікон. Аби не видно було ніг, я вчепився в шпінгалет і зіп'явся підборами на плінтус, а спину притиснув до стіни. Пристосувавшися зберігати рівновагу тіла в тій позі, на таких опорах, прикинувши відстань до завіси, я освоївся з труднощами свого становища й певен був, що мене не викриють, якщо тільки я не чхну, не закашляюсь, або мене не схоплять корчі. Щоб не втомлюватись марно, я стояв на підлозі, дожидаючи критичної хвилини, коли доведеться повиснути, як павук на павутинні. Білий муар та муслін завіс звисав переді мною грубими складками, схожими на органні труби, і я ножиком прорізав у них дірочки, щоб визирати, немов крізь бійниці. Я невиразно чув гомін у салонах, сміх і вигуки гостей. Декотрі заходили взяти свої капелюхи, покладені на графининому комоді. Коли вони торкалися завіси, я здригався, думаючи про те, що ці люди в поспіху можуть зазирнути куди завгодно. Уникнувши цих небезпек, я вже вітав себе з успіхом свого задуму. Ось уже забрав свого капелюха останній гість — закоханий у Феодору стариган; вважаючи, що він тут сам, він подивився на ліжко й гучно зітхнув, тоді щось вигукнув досить енергійно. Графиня була в сусідньому будуарі, з нею там ще було п'ятеро чи шестеро найближчих приятелів, вона частувала їх чаєм. До всіх дотепів, епіграм, дзвону чашок та ложечок домішувалось лихослів'я — єдине, в що ще вірить нинішнє світське товариство. Не даючи пощади моїм суперникам, Растіньяк викликав регіт своїми шпильками.

"Пан де Растіньяк,— сказала сміючись графиня,— така людина, що з ним краще не сваритись".

"Ще б пак,— простодушно відповів той.— Коли я когось ненавиджу, то не без підстави... І кого люблю — теж,— додав він.— Мої вороги корисні мені, можливо, не менше, ніж друзі. Я спеціально вивчав сучасну мову й ті штучні викрути, до яких удаються, щоб на все нападати й усе захищати. Міністерське красномовство — це досягнення суспільства. Якщо хтось із ваших друзів не дуже розумний — ви кажете, що він чесний, щирий. Коли хтось надрукував незграбно написану книжку, ви зображуєте її як сумлінну працю. Якщо книжка написана погано, ви хвалите її за ідеї. Хтось ні в що не вірить, не має сталості, ненадійний — зате він привабливий, показний, чарівний. А як ідеться про ворогів, валіть на них грішне й праведне; ради них слова можна вивернути і викривати їхні вади так само спритно, як ви підкреслювали чесноти друзів. Уживати лорнета, розглядаючи моральні проблеми,— оце весь секрет світських розмов, усе мистецтво придворного. А не вдаватись до цього — однаково що битися без зброї з людьми, закутими в кольчугу, мов лицарі. І я вживаю лорнета! Навіть часом надуживаю. Через те мене й поважають — мене й моїх друзів,— бо, між іншим, шпага моя теж варта мого язика".

Один з найпалкіших поклонників Феодори, юнак, відомий своїм зухвальством, що служило йому засобом вибитись у люди, підняв рукавичку, так зневажливо кинуту Растіньяком. Заговоривши про мене, він почав надмірно вихваляти мене й мої таланти. Про цей вид лихослів'я Растіньяк забув сказати. Глузливі дифірамби спершу обманули графиню, і вона почала безжально ганити мене; аби розважити своїх друзів, вона не пожаліла моїх таємниць, моїх претензій і сподівань.

"Це людина з майбутнім,— сказав Растіньяк.— Можливо, колись він жорстоко помститься за все, таланти його не менші від його мужності, і тих, хто нападає на нього, я б назвав сміливцями, бо в нього добра пам'ять..."

"Отож він і пише "спогади",— озвалась графиня, якій неприємна була глибока мовчанка, що запала по тих словах.

"Спогади фальшивої графині",— пояснив Растіньяк.— Щоб їх написати, треба мати інший вид сміливості".

"Я знаю, що він сміливий,— відповіла графиня.— І відданий мені".

Раптом мені закортіло вийти зі схованки, наче дух Банко в "Макбеті". Я втратив кохану, зате я маю друга! Проте кохання підшепнуло мені один із тих боягузливих і вигадливих парадоксів, якими воно вміє приспати всі наші страждання.

"Якщо Феодора любить мене,— подумав я,— то чи не доречно їй приховувати своє почуття удаваною злостивістю? Хіба рідко серце завдає брехню вустам?"

Урешті мій зухвалий суперник, що зостався на самоті з графинею, зібрався йти.

"Що? Вже йдете? — мовила вона ласкавим голосом, від якого я задрижав.— Не хочете лишитися ще на хвилинку? Невже вам більш нічого сказати мені і ви не хочете пожертвувати ради мене ніякими втіхами?"

Він пішов.

"Ет! — вигукнула графиня, позіхнувши.— Які вони всі нудні!"

І, сильно смикнувши за шнурок, задзвонила, аж луна відгукнулась у всьому помешканні. Графиня ввійшла до спальні, співаючи "Pria che spunti"*. Ніхто ніколи не чув, щоб вона співала, і щодо цього йшли химерні балачки. Казали, нібито вона пообіцяла своєму першому коханцеві, зачарованому її хистом і ревнивому вкрай — він навіть до майбутньої

могили ревнував її,— що нікого не потішить своїм голосом, тільки його самого. Я напружив усі сили душі, слухаючи той спів. Нота за нотою голос набрав сили, Феодора неначе запалилась, голос заграв усіма тонами, а в мелодії зазвучало щось божественне. Графиня мала добрий слух, сильний і чистий голос із надзвичайно гармонійними переливами, що аж за серце брали. Музикальні жінки майже всі мають палку вдачу. Та, котра співає так, повинна вміти й кохати. Краса цього голосу була найбільшою таємницею в і без того таємничій жінці. Я бачив її так, як оце тебе; вона ніби слухала сама себе з якоюсь особливою чуттєвістю; вона ніби відчувала любовну втіху. Докінчуючи головний мотив того "рондо", вона підійшла до каміна, а тоді раптом обличчя її змінилося, скривилося, і вся постать виражала втому. Вона скинула маску — актриса дограла свою роль. Та й у цій в'ялості, що відбилась на її вроді — чи то після напруженого прикидання, чи то від утоми,— був свій чар. "Оце вона справжня",— подумав я. А вона, ніби хотіла погрітись, поставила ногу на бронзовий бар'єрчик перед каміном, стягла рукавички, познімала браслети, з шиї скинула золотий ланцюжок, на якому був підвішений флакончик для парфумів, оздоблений самоцвітами. Я відчував невимовну втіху, стежачи за її рухами, такими делікатними, як у кицьки, що вмивається на сонечку.

* "Поки не світає" (іт.) — слова з арії опери італійського композитора Чімарози "Таємний шлюб".

Вона глянула в дзеркало й раптом сказала вголос із досадою: "Я була негарна цього вечора, колір обличчя в мене марніє страшенно швидко. Може, треба раніш лягати спати, облишити це безладне життя? Та де це Жюстіна, що вона, глузує з мене?" І подзвонила знову. Вбігла покоївка. Де вона спить? Я не знав. Вона прибігла по потайних сходах. Я зацікавлено дивився на неї. Моя поетична уява вже часто приписувала щось таємниче цій невидимій служниці, високій, гарно збудованій чорнявій дівчині.

"Ви дзвонили, пані?"

"Двічі,— відповіла Феодора.— Ти що, глуха?"

"Я готувала для вас мигдалеве молоко".

Жюстіна стала навколішки, розшнурувала своїй пані високі черевички, роззула її, а Феодора тим часом, напівлежачи в м'якому кріслі коло каміна, позіхала, перебираючи руками волосся. Всі її рухи були цілком природні, ніщо не свідчило про таємні страждання чи пристрасті, які я приписував їй. "Жорж закохався,— сказала вона,— треба його звільнити. Знову спустив завіси! І що він думає?"

Від цих слів я весь похолов, але вона більш і не згадувала про завіси.

"Життя таке порожнє,— знов почала графиня.— Ох, обережніш, не подряпай мене, як учора. Ось глянь,— вона оголила гладеньке, як атлас, коліно,— і досі знак від твоїх пазурів".

Вона встромила босі ноги в оксамитові капці на лебединому пуху і почала розстібати сукню, поки Жюстіна прибирала їй коси.

"Вам треба заміж, пані, та діток народити".

"Діток? Ще мені цього бракувало! — вигукнула графиня.— Чоловіка! Де ж його взяти такого, щоб я... А сьогодні я гарно була зачесана?"

"Ні, не дуже".

"Що ти тямиш!"

"Вам не личить пишно підбита зачіска,— відказала Жюстіна.— Великі буклі, гарно вкладені, вам більше до лиця".

"Правда?"

"Атож, пані, підбита зачіска личить тільки білявим".

"Вийти заміж? Ні, ні. Заміжжя це не те, для чого я народилась".

Яка жахлива сцена для закоханого! Ця самотня жінка, без родичів, без друзів, атеїстка в коханні, не вірила ні в які почуття; хоч яка слабка була в ній властива кожній людині потреба вилити серце, вона мусила задовольняти ту потребу в розмові з покоївкою, сухими й пустими словами. Мені стало жаль її. Жюстіна розшнурувала їй корсет. Я зацікавлено оглянув її, коли з неї спав останній покров. Мене аж засліпили її дівочі перса; крізь сорочку, при свічках, біло-рожеве тіло світилось, ніби срібна статуя, завинута в серпанок. Жодної вади, через яку вона могла б соромитися перед закоханими очима. Та що ж — прекрасне тіло завжди зломить найвойовничіші наміри. Графиня сіла перед каміном, мовчазна, замислена, а покоївка засвітила свічку в алебастровому світильнику, підвішеному над ліжком. Принесла грілку, постелила ліжко, допомогла господині лягти; потім ще довгенько морочилася з дрібничками, які свідчили про велику увагу Феодори до власної особи, і врешті вийшла. Графиня перевертала з боку на бік, неспокійно зітхала; з губів її зривались ледь чутні звуки, що свідчили про нетерплячку. Вона простягла руку до столика, взяла там якусь пляшечку, накапала з неї в молоко якоїсь темної рідини й випила; врешті, гірко зітхнувши кілька разів, вигукнула: "Господи!"

Цей вигук, а ще дужче — його тон краяв мені серце. Помалу вона затихла й не ворушилась. Мені стало страшно, та скоро я почув рівний, сильний віддих заснулої людини; я прогорнув шелестючий шовк, вийшов зі схованки, став у ногах ліжка і втупив у неї погляд із почуттям, яке важко передати. Вона була чарівна в ту хвилину: руку закинула за голову, як дитя, а спокійне, миле обличчя, облямоване мереживом, було таке ніжне, що мене як вогнем обпалило. Я взяв на себе надто багато, не знаючи, що це буде така мука: бути так близько від неї — і водночас так далеко. Але я мусив витерпіти всі тортури, які сам собі напитав. "Господи!" Цей клаптик недоказаної думки, який тільки й міг щось освітити мені, враз перемінив усі мої уявлення про Феодору. Це слово, чи

то незначуще, чи то важливе; чи пусте, чи сповнене значення, можна було витлумачити і як символ щастя, і як знак страждання, тілесного болю й турботи. Це був докір чи молитва, спогад чи передчуття, жаль чи страх? У цьому слові було все життя, в злиднях чи в розкошах; а може, за ним таївся злочин? Переді мною знов поставала загадка в подобі цієї вродливої жінки: Феодору можна було з'ясувати на стільки способів, що вона ставала нез'ясовною. Нерівний віддих із її уст — то тихий, то гучніший, то важкий, то легкий, був ніби мовою, в яку я вкладав думки й почуття. Я снив разом з нею, я сподівався розгадати її таємниці, проникнувши в її сон, я зависав між тисячею протилежних думок і суджень. Дивлячись на це гарне обличчя, спокійне й чисте, я не міг думати, що в неї нема серця. Я вирішив зробити ще одну спробу. Розповісти їй про своє життя, кохання, принесені жертви; може, так я зможу розбудити в ній жаль, видушити з неї сльозу, хоч вона не плакала ніколи. Я вкладав усі свої надії в цю останню спробу; аж ось із вулиці почувся гамір; наближався день. На мить я уявив, що Феодора прокидається в моїх обіймах. Я міг би тихенько лягти поряд неї, пригорнути її. Ця думка так мучила мене, що я, аби не піддатись їй, вибіг до вітальні, зовсім не остерігаючись; та, на щастя, я побачив таємні двері, що виходили на вузенькі сходи. Як я й гадав, ключ був у замку; я шарпнув двері, сміливо спустився в подвір'я і, не дбаючи про те, чи мене хтось побачить, трьома стрибками опинився на вулиці.

Через два дні в графині мав читати свою комедію один автор, і я пішов туди з наміром пересидіти всіх і звернутися до неї з досить дивним проханням: хай віддасть наступний вечір мені самому, не приймаючи більш нікого. Коли я лишився на самоті з нею, моє серце впало. Кожен удар маятника лякав мене. Лишалося чверть години до півночі.

"Якщо не заговорю з нею,— подумав я,— лишається розбити собі голову об камін".

Я дав собі ще три хвилини, вони минули, і голови я не розбив, а серце обважніло, наче губка, що набралась води.

"Ви сьогодні надзвичайно люб'язні",— сказала Феодора.

"Ох пані,— відказав я,— якби ви могли мене зрозуміти!"

"Що з вами? — спитала вона.— Ви поблідли".

"Я не наважуюсь попросити у вас однієї ласки".

Вона жестом підбадьорила мене, і я попросив дозволу поговорити віч-на-віч.

"Можна,— сказала вона.— Але чого не поговорити зараз?"

"Щоб не вводити вас в оману, я хочу вам пояснити, яку велику ласку ви мені виявляєте: я хочу пробути цей вечір коло вас так, ніби ми з вами брат і сестра. Не бійтесь, я знаю, чого ви не любите; ви досить знаєте мене, щоб розуміти: нічого неприємного для вас я не домагатимусь; до того ж зухвалі люди так не чинять. Ви засвідчили мені свою приязнь, ви добра й поблажлива. То знайте ж: завтра я розпрощаюся з вами. Не зрікайтеся слова!" — вигукнув я, бачачи, що вона хоче говорити, і подався геть.

Одного травневого дня цього року, близько восьмої години вечора, я лишився наодинці з Феодорою в її готичному будуарі. Я не тремтів, я вірив, що буду щасливий. Кохана стане моєю, або ж я кинусь в обійми смерті. Я прокляв своє боягузливе кохання. Людина стає дуже сильною, усвідомивши свою слабкість. Графиня в блакитній кашеміровій сукні лежала на канапі, поклавши ноги на подушку. Східний тюрбан, яким художники прикрашують голови стародавніх євреїв, надавав їй якоїсь дивної, надзвичайної принадності. З обличчя світився той невловний чар, який доводить, що ми з кожною новою хвилиною інші, неповторні, не схожі на себе минулих і майбутніх. Я ще не бачив її такою осяйною.

"Ви знаєте, що розбудили мою цікавість?" — сміючися, сказала вона.

"І я не ошукаю вас,— холодно запевнив я, сідаючи коло неї й беручи її руку. Вона не відняла руки.— Ви так чудово співаєте!"

"Але ж ви ніколи не чули мого співу!" — вигукнула вона зчудовано.

"Коли треба, доведу, що чув. То ви тримаєте в таємниці свій чарівний спів? Не турбуйтесь, я не хочу її розкривати".

Ми з годину по-дружньому розмовляли. Я обрав тон і манери чоловіка, якому Феодора не може відмовити ні в чому, але й дотримував закоханої шанобливості. Бавлячись так, я здобув ласкавий дозвіл поцілувати їй руку, вона граційним рухом скинула рукавичку, і я з насолодою поринув у ілюзію, в яку намагався вірити; моя душа розтанула, розквітла в цьому поцілунку. Феодора з неймовірною покорою дозволяла пестити й тішити себе. Та не кажи, що я був по-дурному нерішучий; якби я захотів ступити крок далі за цю братерську ніжність, вона зразу показала б котячі пазури. Ми хвилин десять просиділи в глибокій мовчанці. Я милувався нею, вгортав її в ілюзорний чар. В ту мить вона була моя, тільки моя. Я володів цією знадливою жінкою, наскільки можна кимсь володіти подумки; я сповивав її своїм жаданням, тримав, стискав у обіймах, моя уява злилася з нею. Тоді я переміг графиню могутністю магнетичних чарів. І досі я шкодую, що не заволодів цією жінкою до останку; але в ту мить я не жадав її тіла, я жадав душі, життя, отого досконалого, ідеального щастя, прекрасної мрії, в яку ми не віримо довго.

"Пані,— сказав я нарешті, відчуваючи, що настає остання хвилина мого хмелю,— вислухайте мене. Я вас кохаю, ви це знаєте, я це вам казав тисячу разів, та ви й самі могли здогадатися. Я не хотів здобувати ваше кохання ні дженджикуватістю, ні дурними лестощами та зухвальством; а ви не розуміли. Скільки я витерпів через вас! Але ви в цьому не винні! Та за хвилину ви складете мені вирок. Бідність буває двох видів, пані: та, що відважно ходить вулицями в лахмітті й, сама того не знаючи, наслідує Діогена, харчується вбого, живе вкрай простим життям; вона, може, щасливіша за багатство чи принаймні безтурботніша, вона

здобуває цілий світ там, де могутні не знаходять нічого. І є бідність розкошів, бідність на іспанський лад, що ховає жебри під титулом; вона горда, розпушена, ця бідність у білому жилеті й жовтих рукавичках, вона їздить в екіпажах і за браком одного сантима втрачає цілі статки. Перша — то бідність народу; друга — бідність шахраїв, королів і обдарованих людей. Я не простолюдець, не король, не шахрай; може, я і не обдарований. Я виняток. Моє ім'я велить мені вмерти, але не жебрати. Не турбуйтеся, тепер я багатий, я маю все на світі, що мені потрібне,— сказав я, побачивши на її обличчі той холодний вираз, яким ми зустрічаємо несподіваних прохачок із доброго товариства.— Пам'ятаєте, як ви надумали піти в "Жімназ" без мене, гадаючи, що мене там не буде?"

Вона ствердно кивнула головою.

"Я тоді витратив останнє екю, щоб побачити вас. А пригадуєте, як ми гуляли в Ботанічному саду? Я всі свої гроші заплатив за екіпаж для вас".

Я розповів їй про свої жертви, змалював перед нею своє життя — не так, як змальовую оце тобі, сп'янілий від вина, а в шляхетному сп'янінні серця. Моя пристрасть виливалась у полум'яних словах, у спалахах почуття, забутих відтоді; їх не відворить ні мистецтво, ні пам'ять. Це не була холодна розповідь про відринуте кохання; моє кохання в усій силі й красі надій надихнуло мене на слова, що відбили все життя, повторюючи зойки розшарпаної душі. Я промовляв так, як промовляє передсмертні молитви поранений на бойовищі. Феодора заплакала. Я замовк. Господи праведний! Ці сльози походили з штучного хвилювання, яке можна купити за сто су коло дверей театру; я здобув успіх, як добрий актор.

"Якби я знала..."— сказала вона.

"Мовчіть! — вигукнув я.— Я ще кохаю вас досить сильно, щоб убити..."

Вона простягла руку до шнурка від дзвоника. Я зареготав:

"Не кличте нікого. Я дам вам мирно дожити життя. Убити вас — це був би поганий вияв ненависті! Не бійтесь насильства: я пробув коло вашого ліжка цілу ніч і не..."

"Що? — вигукнула вона й почервоніла, та після цього першого поруху соромливості, властивого кожній жінці, навіть найнечутливішій, кинула на мене осудливий погляд і додала: — Вам, певне, було дуже холодно!"

"Невже ви, графине, гадаєте, що мені така дорога ваша врода? — відказав я, розгадавши думки, що хвилювали її.— Ваше обличчя для мене — це обіцянка, що душа ще прекрасніша. Таж чоловіки, що бачать у жінці лише тіло, можуть щовечора купувати одалісок, гідних сералю, і бути щасливими невеликою ціною! Але я гордий, я хотів жити з вами душа в душу — а ви не маєте душі. Тепер я це знаю. Я вбив би чоловіка, якому ви б віддалися. А втім — ні, ви б же його кохали, і його смерть, може, завдала б вам болю. Як я страждаю!" — вигукнув я.

"Якби ця обіцянка могла вас утішити,— відказала вона сміючись,— я радо запевнила б вас, що не належатиму нікому".

"Та ви ж ображаєте самого Бога,— перебив я,— і будете за це покарані! Колись ви лежатимете на канапі, нездатна терпіти яскраве світло й гамір, приречена жити ніби в домовині, й спізнаєте нечувані муки. Коли шукатимете причину цих повільних, заслужених тортурів, згадайте ті страждання, які ви так щедро розсипали на своєму шляху! Посіявши всюди прокляття, ви пожнете тільки ненависть. Ми самі власні судді, кати правосуддя, що панує на землі й стоїть вище за суд людський, але нижче за Суд Божий".

"Ох, яка ж я, певне, злочинниця, що не кохаю вас! — сказала вона сміючись.— Та чи це моя вина? Ні, я вас не кохаю: ви чоловік, і цього досить. Я щаслива в самоті, нащо ж мені віддавати своє життя — егоїстичне, коли ваша ласка,— за примхи володаря? Подружжя — це таїнство, в якому ми причащаємось тільки до прикрощів. Крім того, діти

дратують мене. Хіба я не попередила вас чесно, яка в мене вдача? Чому ви не хочете вдовольнитись моєю дружбою? Я б хотіла мати змогу зцілити ті рани, яких завдала вам, не порахувавши ваших грошей; я ціную всю велич ваших жертв, та за вашу відданість, вашу делікатність можна відплатити тільки любов'ю, а я люблю вас так мало, що ця сцена мене тільки прикро вразила".

"Я відчуваю, який я смішний, пробачте мені,— сказав я смиренно, нездатний стримати сльози.— Я люблю вас так, що для мене солодкі й ваші жорстокі слова. О, якби я міг засвідчити кохання до вас усією своєю кров'ю!"

"Всі чоловіки кажуть нам більш-менш уміло ці класичні фрази,— засміялась вона.— Та виявляється, що вмерти біля наших ніг дуже важко, бо я всюди зустрічаю цих живих мерців. Уже північ, дозвольте мені лягати спати".

"А через дві години ви вигукнете: "Господи!" — сказав я.

"А, позавчора! Так...— знову засміялась вона.— Я тоді подумала про свого біржового агента: я забула сказати йому, щоб поміняв п'ятипроцентні папери на трипроцентні, а вдень же курс трипроцентних упав".

Я втупився у неї з люттю в очах. Ох, часом злочин може стати поемою, це я зрозумів у ту хвилину. Найпалкіші освідчення, напевне, не були для неї новиною, і вона вже забула мої сльози й слова.

"А за пера Франції ви б вийшли?" — холодно спитав я.

"Можливо — якби він був герцог".

Я взяв капелюха й попрощався.

"Дозвольте провести вас до дверей",— сказала вона з нищівною іронією в тоні, в жесті, в нахилі голови.

"Пані..."

"Що, пане?"

"Я вас більше не побачу".

"Сподіваюся",— відповіла вона, гордовито мотнувши головою.

"Ви хочете стати герцогинею? — спитав я, охоплений шаленством, яке той рух збудив у мені.— Ви шалієте за титулами й почестями? Що ж, тільки дозвольте мені кохати вас, веліть моєму перу писати, а моїм устам говорити тільки ради вас, станьте таємною основою мого життя, моєю зіркою! Згодьтесь вийти за мене, тільки коли я стану міністром, пером Франції, герцогом. Я стану всім, чим тільки ви захочете".

"Ви недарма вчились у доброго адвоката,— усміхнулась вона,— у вашій промові є запал".

"За тобою — теперішнє,— вигукнув я,— а за мною — майбутнє! Я втрачаю тільки жінку, а ти — ім'я й родину. Час помститься за мене: тобі він принесе бридоту й смерть у самоті, а мені славу!"

"Дякую за ефектне закінчення!" — сказала вона, стримуючи позіх і виказуючи всім виглядом бажання більш не бачити мене. Я вмовк. Глянув на неї ненависно й пішов геть. Треба було забути Феодору, зцілитись від безумства, повернутись до праці в самоті або померти. І я поставив собі надзвичайне завдання: докінчити початі твори. П'ятнадцять днів я не виходив з мансарди, кожну ніч просиджував за роботою. Попри всю рішучість і натхнення розпачу, я працював важко, ривками. Муза відлетіла. Я не міг прогнати осяйного й глузливого привиду Феодори. Кожну думку здоганяла інша, хвороблива думка, якесь невиразне

бажання, жахливе, ніби докір сумління. Я поводився, як фіваїдські самітники78. Хоча й не молився, як вони, але, як вони, жив у пустелі й розривав свою душу, як вони рили печери. Я ладен був підперезатися поясом з колючками, аби перебити фізичним болем біль душевний.

Одного вечора до мене в кімнату зайшла Поліна.

"Ви ж убиваєте себе,— благально мовила вона.— Треба виходити, бачитися з друзями".

"Ох, Поліно, ви правду сказали. Феодора мене вбиває, я хочу вмерти. Життя для мене нестерпне".

"Хіба на світі більш нема жінок? — відказала вона, всміхнувшись.— Нащо ви так себе мучите? Життя коротке!"

Я отупіло дивився на Поліну. Вона вийшла. Я й не помітив, як вона пішла, я чув її голос, але не розумів слів. Невдовзі я зібрався віднести рукопис спогадів своєму замовцеві. Поглинутий своєю пристрастю, я не думав про те, як можна жити без грошей, я тільки знав, що чотирьохсот п'ятдесяти франків, які я мав одержати, вистачить на сплату боргів; отож я пішов по платню й зустрів Растіньяка. Той сказав, що я змінився, схуд.

"З якої лікарні ти вийшов?" — спитав він.

"Ця жінка мене вбиває,— відповів я.— бо я не можу ні зневажати її, ні забути".

"Краще вже вбити, тоді ти перестанеш мріяти про неї",— сміючись, вигукнув він.

"Я вже думав і про це,— сказав я.— Не раз я тішив себе думкою про злочин — ґвалт, чи вбивство, чи й те й друге, але насправді я до цього не

здатен. Графиня — чарівне страховище, вона благатиме милосердя, а не кожен з нас Отелло!"

"Вона така, як усі жінки, що їх ми не можемо здобути",— перебив мене Растіньяк.

"Я божеволію! — вигукнув я.— Інколи я чую, як божевілля виє в мене в голові. Думки мої — наче привиди, вони танцюють переді мною, а я не можу впіймати жодної. Краще вмерти, ніж так жити. І я сумлінно шукаю найкращого способу припинити цю боротьбу. Йдеться вже не про живу Феодору, Феодору з передмістя Сент-Оноре, а про оцю Феодору, що тут, — сказав я й постукав себе по лобі.— Якої ти думки про опій?"

"Ет! Жахливі муки",— відповів Растіньяк.

"А газ?"

"Паскудство!"

"А Сена?"

"І сітки, і морг занадто брудні".

"А куля з пістолета?"

"Не влучиш — тільки скалічишся. Слухай-но,— повів він далі,— я, як і всі юнаки, думав про самогубство. Хто з нас до тридцяти років не вбивав себе двічі-тричі? Я не знайшов нічого кращого, як витратити життя на втіхи. Поринай у глибоку розпусту, так ти вб'єш і свою жагу, і себе. Нездержливість, любий, цариця всіх смертей. Чи не призводить вона до раптової апоплексії? А це той постріл з пістолета без промаху. Оргії дають нам усі фізичні насолоди, це той самий опіум, тільки дрібняками. Силуючи нас пити понад міру, бенкет кидає нам виклик на смертний бій. Чи ж бочка мальвазії герцога Кларенса79 не смачніша за намул у Сені?

Коли ми чесно сповзаємо під стіл, чи це не та сама млость від чаду? А коли нас підбирає поліція і ми лежимо на холодних нарах у буцегарні, чи не зазнаємо тоді ми всіх утіх моргу, опріч хіба здутого, тугого, синього, зеленого живота, зате зі свідомістю кризи? Е,— провадив він,— це довге самогубство, не те що смерть збанкрутілого бакалійника. Гендлярі зганьбили річку — вони стрибають у воду, щоб розжалити кредиторів. Бувши тобою, я б умер вишуканіше. Коли хочеш створити новий вид смерті, то бийся з життям так, як я сказав,— я буду твоїм секундантом. Мені нудно, я розчарований. Та ельзаска, що її за мене сватають, має на лівій нозі шість пальців, я не можу жити з такою жінкою! Усі ж дізнаються й сміятимуться з мене. В неї всього вісімнадцять тисяч франків ренти, і статки її меншають, а пальців прибуває. Хай йому біс! Живімо, як шаленці, то, може, наскочимо зопалу на щастя!"

Растіньяк захопив мене. Його задум знадив мене дуже сильними спокусами, розпалив багато надій — барви цієї картини були занадто поетичні, щоб не зачарувати поета.

"А гроші?" — спитав я.

"В тебе ж є чотириста п'ятдесят франків!"

"Так, але я винен кравцеві й за помешкання".

"Ти платиш кравцеві? З тебе ніколи не вийде нічого, навіть міністра".

"Але що можна зробити з двадцятьма луїдорами?"

"Грати на них".

Я здригнувся.

"Ти що! — сказав він, побачивши мою нехіть.— Хочеш поринути в мою "систему розпусти", а боїшся зеленого сукна".

"Слухай,— відказав я,— Колись я пообіцяв батькові, що ноги моєї не буде в казино: не тільки ця обіцянка для мене священна, я ще відчуваю непереможну огиду, проходячи повз таке місце. Ось тобі сто екю, йди грай сам. Поки ти ризикуватимеш нашим капіталом, я дам лад своїм справам і прийду до тебе додому".

Оце так, друже, я й занапастив себе. Досить юнакові зустріти жінку, яка його не любить або любить його занадто сильно, й життя його поламане. Щастя поглинає наші сили, нещастя нищить чесноти. Повернувшись до свого, дому, я довго розглядав мансарду, де жив цнотливим життям ученого, життям, яке, може, принесло б мені шану й довгі літа і якого не слід було кидати ради пристрастей, що тягли мене в прірву. Поліна застала мене засмученого.

"Що з вами?" — спитала вона.

Я холодно підвівся, відрахував гроші, які був винен її матері, і додав піврічну плату за помешкання. Вона глянула на мене з якимось жахом.

"Я вибираюсь, люба Поліно".

"Я так і знала!" — вигукнула вона.

"Слухайте, дитино моя, я ще, може, й повернуся. Зоставте кімнату на півроку за мною. Якщо я не повернусь до п'ятнадцятого листопада, ви будете моєю спадкоємницею. Оце,— я показав їй пакунок,— запечатаний рукопис мого великого твору "Про волю", ви його здасте до Королівської бібліотеки. А з тим, що зостанеться тут, робіть що хочете".

Її погляд гнітив мені серце. Вона стояла переді мною, наче втілене сумління.

"То уроків більш не буде?" — спитала вона, показавши на фортепіано.

Я не відповів.

"А ви хоч писатимете мені?"

"Прощавайте, Поліно".

Я лагідно пригорнув її й по-братньому, ніби старий чоловік, поцілував у любе, чисте, як сніг, що не торкнувся землі, чоло.

Вона вибігла. Я не хотів бачити пані Годен. Поклав ключа на звичайне місце і вийшов. Повертаючи з вулиці Клюні, я почув за собою жіночу ходу.

"Я вам вишила гаманець, невже ви не візьмете?" — спитала Поліна.

При світлі ліхтаря мені здалось, наче в неї в очах блиснули сльози, і я зітхнув. Нас підганяла, видно, та сама думка, бо ми розпрощалися так поквапно, наче втікали від чуми. Безладне життя, яке я починав, явилось мені в химерній подобі — в усьому вигляді кімнати Растіньяка, де я дожидав його. На каміні висів годинник з Венерою, що сиділа на черепасі, а в обіймах держала недокурену сигару. Елегантні меблі, даровані від щирого серця, стояли як попало. Старі шкарпетки валялись на пишній м'якій канапі. Вигідне крісло на пружинах, у яке я сів, було все в шрамах, мов старий солдат, воно виставляло перед очі зранені руки та плями помади й оливи, зоставлені на спинці головами Растіньякових гостей. На ліжку, на стінах, повсюди видніло наївне сполучення розкоші й злиднів. То був ніби неаполітанський палац, де жили лаццароні80. Або кімната картяра, пройдисвіта, що має своє уявлення про розкіш, живе почуттями й не дбає про невідповідності. А втім, цій картині не бракувало поезії. Життя тут являло себе з усіма своїми блискітками й лахміттям, несподіване, недосконале, як і в дійсності, але живе, примхливе, як на біваку, куди мародер стягує все, що запопаде. Повидиравши сторінки з книжки Байрона, розпалив свій камін цей юнак, що ставив на карту тисячу франків, хоч не мав часом і поліна дров, а їздив у тільбюрі, не маючи цілої сорочки. Завтра якась графиня, артистка або карти

нагородять його царською білизною. А он свічка, застромлена в зелену бляшанку від фосфорної запальнички; а он валяється жіночий портрет, видертий із золоченої рамки. Хіба ж може юнак, жадібний до відчуттів, зректися принад життя, такого багатого суперечностями, життя, що дарує йому насолоди війни в мирний час? Я аж задрімав, коли раптом Растіньяк штовхнув двері й гукнув:

"Перемога! Тепер можна вмирати по своїй уподобі!"

І показав мені капелюх, повний золота. Поставив його на стіл, і ми затанцювали навколо, як два канібали біля здобичі: тупали ногами, дриґалися, стрибали, стусали один одного так, що могли б, мабуть, повалити носорога, виспівували, дивлячись на всі втіхи світу, що їх містив для нас капелюх.

"Двадцять сім тисяч франків,— повторював Растіньяк, кладучи на золото ще кілька банкнот.— Іншим цих грошей вистачило б на життя, хіба ж нам їх не вистачить на смерть? Так, так, ми сконаємо в золотій купелі. Ура!"

І ми знов почали викаблучуватися. Наче спадкоємці, поділили все, почавши з подвійних наполеондорів, від великих монет перейшли до дрібніших, процідили всю свою радість, примовляючи: "Це тобі! Це мені!"

"Спати не будемо! — вигукнув Растіньяк.— Жозефе, пуншу! — і кинув золотого своєму вірному слузі.— Це тобі, на помин душі!" Другого дня я купив меблі в Лесажа, найняв помешкання на вулиці Тебу, де ти зі мною познайомився, й доручив найкращому шпалерникові опорядити його. Я придбав коней. Я кинувся у вир розваг, пустих і водночас реальних. Я грав, виграючи й програючи величезні суми, але тільки на вечірках у друзів, а не в казино, перед якими й далі почував давній жах. Помалу в мене з'явилися приятелі. Їхню приязнь я завдячував чварам або тій довірливій легкості, з якою ми виказуємо свої таємниці, запобігаючи перед товариством; але, можливо, ніщо не поєднує нас так, як наші

вади? Я наважився випустити кілька літературних праць, і їх схвалили. Великі люди прибуткової літератури, не вбачаючи в мені небезпечного суперника, хвалили мене, звісно, не через мої особисті чесноти, а тільки щоб допекти своїм приятелям. Я став бонвіваном, коли скористатись мальовничим виразом із лексикону оргій. Моє самолюбство було спрямоване на те, щоб швидше вбити себе, перевершуючи найвеселіших гультяїв завзяттям і витривалістю. Я завжди був свіжий і чепурний. Мене вважали дотепником. Ніщо не виказувало в мені того жахливого життя, що робить із людини лійку, машину для травлення їжі, виїзного коня. Незабаром гульня постала переді мною в усій своїй жахливій величі, і я зрозумів її! Звичайно, мудрі й статечні люди, що наліплюють етикетки на пляшки для спадкоємців, не можуть зрозуміти ні теорії такого широкого життя, ні його нормального плину; спробуйте-но прищепити провінціалам його поезію, коли для них такі джерела насолоди, як опій і чай,— це ще й досі тільки ліки? В самому Парижі, цій столиці думки, хіба не натрапляємо ми на непослідовних сибаритів? Нездатні до надміру втіх, хіба ж вони не виснажуються після першої оргії, як оті добрі буржуа, що, вислухавши нову оперу Россіні, клянуть музику? Чи не так вони зрікаються цього життя, як поміркована людина відмовляється від страсбурзького паштету, бо, скуштувавши його вперше, розладнала собі шлунок? Гультяйство — це, безперечно, теж мистецтво, як і поезія, і потребує сильних душ. Щоб збагнути його таємниці, щоб пізнати смак його красот, треба старанно вивчати його. Як усі науки, спочатку й ця буде неприємна, колюча. Безмірні перешкоди стоять між людиною і великими насолодами — не дрібними розвагами, а тими "системами", що роблять звичкою найрідкісніші почуття, об'єднують їх в одне ціле, запліднюють і творять особливий драматизм життя, змушуючи людину до нестримної, швидкої витрати сил. Війна, Влада, Мистецтво — це теж спокуси, настільки вищі за людські сили, такі бездонні, як і гульня; і все це важкодоступне. Та коли хтось узяв приступом ці великі таємниці, чи не входить він у якийсь новий світ? Полководців, державців, митців — усіх їх тою чи тою мірою тягне до розпусти потреба протиставити своєму життю, далекому від звичайного існування, такі інтенсивні розваги. І врешті війна — це кривава гульня, як політика — війна інтересів. Усі надмірності — рідні сестри. Ці соціальні потворності притягують до себе,

наче безодні, як вабив Наполеона острів Святої Єлени: від них паморочиться голова, вони зачаровують, і ми прагнемо зазирнути в прірву, самі не знаючи нащо. Може, там є ідея безмежжя, може, прірва містить щось дуже почесне для нас — чи не привабимо ми тоді до себе загальної уваги? Заради контрасту з райськими годинами творчої праці, радістю зачаття нового твору втомлений митець вимагає для себе чи то відпочинку в неділю, як Бог, чи то насолод пекла, як сатана, щоб урівноважити діяльність розуму діяльністю почуттів. Для лорда Байрона не могли бути розвагою теревені за бостоном, що так ваблять рантьє; йому, поетові, була потрібна Греція, щоб зіграти з Махмудом81. Хіба на війні людина не стає янголом-нищителем, своєрідним катом, але в гігантських масштабах? Чи не потрібні надзвичайні чари, щоб змусити нас прийняти жорстокі муки, згубні для нашої тендітної плоті, ті муки, що ними, мов колючою огорожею, оточені пристрасті? Накурившись тютюну понад міру, хіба не корчиться курець, ніби в агонії! Зате ж у яких лишень краях, на яких розкішних бенкетах побував він! І хіба Європа, не встигнувши обтерти ноги, в крові по кісточки, не починала нових і нових воєн? Може, людські маси теж відчувають сп'яніння, як ото в природи бувають любовні корчі! А для окремої людини, для якогось Мірабо мирного часу, що нидіє в тиші й мріє про бурі, гульня означає все; це безперервний бій чи, краще сказати, двобій усього життя з невідомою силою, з якимсь страховищем. Спочатку те страховище жахає, його треба вхопити за роги, і це надзвичайно важке діло. Скажімо, природа вам дала надто малий або надто млявий шлунок; ви його підкоряєте, розширюєте, привчаєте засвоювати вино, ви опановуєте пияцтво, проводите ночі без сну, врешті виробляєте в себе вдачу кірасирського полковника, створюєте себе вдруге, ніби всупереч Богові! Коли людина отак переміниться, подібно до того як старий солдат уже привчить свою душу до грому гармат, а ноги до походів, коли цей неофіт ще не належить потворі й ще невідомо, хто з них пан, вони кидаються одне на одного й нагорі опиняється то одне, то друге, а все це відбувається в такій сфері, де все чудесне, де сплять душевні муки, а оживають тільки привиди ідей. Ця запекла боротьба вже стає необхідною. Відроджуючи в собі казкових героїв, які, за легендами, продали душу дияволові, щоб дістати могутність для злочинств, гультяй платить власною смертю за

втіхи життя та за те, які вони багаті, які плідні! Замість повільно текти між одноманітними берегами Прилавка або Контори, життя їхнє кипить і біжить, мов гірський потік. Урешті гульня для тіла — це, безперечно, те саме, що для душі містичні втіхи. Пияцтво занурює нас у марення, повні фантасмагорій, не менш цікавих, ніж екстатичні видіння. Тоді у нас бувають години, чарівні, як примхи юної дівчини, любі розмови з друзями, слова, що змальовують усе життя, вільні й некорисливі втіхи, подорожі без утоми, цілі поеми в кількох фразах. Коли в нас натішиться та тварюка, що в ній науці нелегко було б відшукати душу, настає солодке заціпеніння, за яким зітхають люди, втомлені власним розумом. Чи не відчувають вони необхідності цілковитого спокою, і чи гульня не є своєрідним податком, що його геній виплачує злу? Глянь на всіх великих людей: вони або любострасники, або природа створила їх хирляками. Якась глузлива чи ревнива сила псує їм душу чи тіло, щоб нейтралізувати зусилля їхнього дару. В п'яні години люди й речі постають перед вами в подобі, створеній вашою уявою. Цар творіння, ти перетворюєш їх, як тобі хочеться. Під час цієї безперервної гарячки гра за твоєю згодою вливає тобі в жили розтоплений свинець. І ось одного дня ти опиняєшся у повній владі страховища, і тоді настає, як колись у мене, грізне пробудження: у тебе в голові сидить безсилля. Ти старий воїн — тебе з'їдають сухоти; ти дипломат — у тебе аневризма серця, і твоє життя висить на волосинці; може, й мені хвороба легенів скаже колись: "Ходімо!" — як уже сказала Рафаелеві з Урбіно, вбитому надмірностями в коханні. От як я жив! Я з'явився на світ чи то зарано, чи то запізно; і, напевне, сила моя була б тут небезпечна, якби я не витратив її так,— адже геркулесова чаша під кінець оргії звільнила світ від Александра!82 Зрештою тим, кого ошукала доля, потрібні рай або пекло, гульня або шпиталь. Щойно мені не стало відваги напучувати оцих двоє створінь,— він показав на Ефразію й Акіліну.— Хіба ж вони не втілення моєї історії, не образ мого життя! Я не міг звинувачувати їх, вони самі здавались мені суддями.

Посередині цієї живої поеми, в обіймах цієї снодійної хвороби все ж двічі я мав напади пекучого болю. Перший стався за кілька днів після того, як я, ніби Сарданапал, кинувся в своє вогнище: в фойє Італійського театру я зустрів Феодору. Ми чекали екіпажів. "А він ще живий!" — так

можна було зрозуміти її усмішку й ті підступні нерозбірливі слова, з якими вона звернулась до свого чичисбея, звичайно, розповівши йому мою історію й визначивши моє кохання як банальне. Вона тішилася своєю гаданою прозорливістю. О, помирати через неї, й досі обожнювати її, бачити її перед собою, навіть віддаючись надмірностям у хвилину сп'яніння на ложі куртизанок,— і усвідомлювати себе мішенню її глузів! Бути неспроможному розірвати собі груди, видерти звідти кохання й кинути їй до ніг!

Я швидко розтратив своє багатство, але три роки розміреного життя наділили мене міцнющим здоров'ям, і того дня, коли я опинився без грошей, я почував себе чудово. Щоб подовжити своє самогубство, я видав півдесятка векселів на короткий термін, і день сплати настав. Болісні тривоги! А як бадьорять вони юні душі! Я не народився для того, щоб рано постаріти; моя душа була ще юна, палка, бадьора. Мій перший вексель пробудив був усі мої давні чесноти; вони прийшли повільною ходою й засмучені стали переді мною. Мені пощастило вмовити їх, як старих тітусь, що спочатку бурчать, а тоді таки дадуть грошей. Моя уява була суворіша, вона малювала мені, як моє ім'я мандрує по Європі з міста в місто. "Наше ім'я — це ми самі!" — сказав Євсевій Сальверт83. Як двійник одного німця, я після блукань вертався в свою оселю, звідки насправді й не думав виходити, і несподівано прокидався. Колись, зустрічаючись на вулицях Парижа з банківськими посланцями, цими докорами комерційного сумління, вбраними в сіре, в лівpею з гербом свого хазяїна — срібною бляхою,— я дивився на них байдуже; тепер я їх наперед ненавидів. Хіба ж не прийде до мене котрийсь із них якось уранці й не зажадає, щоб я оплатив одинадцять виданих мені векселів? Мій підпис був вартий трьох тисяч франків — стільки, скільки не був вартий я сам! Судові пристави, нечутливі до будь-якого горя, навіть до смерті, поставали переді мною, мов кати, що кажуть стратенцеві: "Пів на четверту вибило!" Їхні писарі мали право схопити мене, нашкрябати моє ім'я в своїх папірцях, бруднити його, глузувати з нього! Я був боржником! Хто заборгувався, той хіба може належати собі? Хіба інші люди не мають права вимагати в мене звіту, як я жив? Нащо я їв пудинги "а-ля чіполата"? Нащо я пив шампанське? Нащо я спав, думав, ходив, розважався, не

платячи їм? У ту хвилину, коли я впиваюся віршами, або заглибився в якусь думку, або, сидячи за сніданком, оточений друзями, радощами, милими жартами,— переді мною може постати добродій у коричневому фраці, з витертим капелюхом у руці. І виявиться, що цей добродій — мій Вексель, мій Борг, привид, від якого згасне моя радість; він примусить мене вийти з-за столу й розмовляти з ним; він украде в мене мою веселість, мою кохану — все, аж до постелі. Так, докори сумління поблажливіші, вони не викидають нас на вулицю, не садовлять в Сент-Пелажі84, не штовхають у мерзенний вертеп пороку; вони нікуди не тягнуть нас, крім такого ешафоту, де кат нас ошляхетнює; під час самої кари всі вірять у нашу невинність, тоді як за зубожілим гультяєм суспільство не визнає ніяких чеснот. До того ж ці двоногі борги, вдягнені в зелене сукно, в синіх окулярах, з вигорілими парасольками, ці втілені борги, з якими ми стикаємось віч-на-віч на перехресті в ту саму мить, коли на обличчі в нас усмішка, мають особливе, страхітне право — право сказати: "Пан де Валантен мені винен і не платить. Він у моїх руках. О, хай тільки посміє показати, що йому неприємно зі мною зустрічатись!" Кредиторам треба вклонятись, і то привітно. "Коли ви мені заплатите?" — питають вони. І ти мусиш брехати, випрохувати гроші ще в когось, кланятися дурневі, що сидить на своїй скрині, зустрічати його холодний погляд, погляд глитая, образливіший за ляпас, терпіти його Баремову мораль85 і брутальне невігластво. Борги — це супутники сильної уяви, чого не розуміють кредитори. Пориви душі захоплюють і часто уярмлюють того, хто позичає, тоді як ніщо велике не уярмлює тих, хто живе заради грошей і нічого, крім грошей, не знає, ніщо високе не кермує ними. Мені гроші навіювали жах. Нарешті, вексель може перетворитись на старого діда, обтяженого родиною і наділеного всілякими чеснотами. Я міг би стати боржником якоїсь утіленої картини Греза86, паралітика, оточеного дітьми, вдови солдата, і всі вони почали б із благанням простягати до мене руки. Жахливі ті кредитори, з якими треба плакати; коли ми їм заплатимо, треба ще надавати їм допомогу. Напередодні терміну сплати я ліг спати з тим напускним спокоєм, з яким сплять люди перед стратою, перед дуеллю, дозволяючи оманливій надії вколисати їх. Та коли я прокинувсь і повернувся до тями, коли відчув, що душа моя схована в гаманці банкіра, спочиває в реєстрах, записана

червоним чорнилом, то звідусіль, ніби коники-стрибунці, почали вискакувати мої борги: вони були в годиннику, в кріслах, ними були інкрустовані мої улюблені меблі. Мої речі стануть здобиччю судових гарпій, а милих моїх неживих рабів судові пристави повиносять і як попало звалять на площі. Ох, мій скарб був ще частиною мене самого! Дзвінок у дверях озивався у мене в серці, вражав мене в голову, куди й годиться вражати королів. Це було мучеництво без винагороди в подобі раю. Так, для шляхетної людини борг — це пекло, але тільки пекло із судовими приставами та адвокатами. Несплачений борг — це ницість, це шахрайство в зародку, навіть гірше — брехня. Він замислює злочини, він складає дошки ешафоту. Мої векселі були опротестовані. Через три дні я оплатив їх. Ось яким чином: до мене прийшов маклер і запропонував продати йому острів на Луарі, мою власність, де була похована моя мати; я погодився. Підписуючи контракт із покупцем у його нотаріуса, я відчув, як у цій темній кімнаті на мене дихнуло льохом. Я здригнувся, згадавши, що така сама вільгість і холод обвіяли мене над могилою, куди поклали мого батька. Мені це здалося поганою прикметою. Мені вчувся голос матері, примарилась її тінь; не знаю, яким дивом крізь бамкання дзвонів моє власне ім'я ледь чутно пролунало в моїх вухах! Від грошей, одержаних за острів, у мене після сплати всіх боргів лишилося дві тисячі франків. Звичайно, я міг би знов зажити мирним життям ученого, повернутися після всіх експериментів до своєї мансарди — повернутися з величезним запасом спостережень, ставши вже досить відомим. Але Феодора не випускала своєї здобичі. Я часто стикався з нею. Я примусив її поклонників без кінця нагадувати їй моє ім'я — так були вражені всі моїм розумом, моїми кіньми, моїми успіхами, моїми книжками. Вона лишалась холодна й нечутлива до всього, навіть до жахливих слів: "Він занапащає себе через вас",— які сказав Растіньяк. Всьому світові доручав я мстити за мене, але щасливий не був. Я розкопав увесь бруд життя, і мені дедалі більше невистачало втіх неподіленого кохання, я ганявся за примарою серед випадковостей мого гулящого життя, серед оргій. На лихо, я був ошуканий у своїх найкращих почуттях, за благодіяння покараний невдячністю, а за провинності винагороджений тисячею насолод. Філософія похмура, але для гультяя слушна. До того ж Феодора заразила мене проказою марнолюбства. Зазираючи до себе в

душу, я бачив, що вона уражена гангреною, що вона гниє. Демон лишив у мене на чолі відбиток своєї північної остроги. Відтоді я вже не міг обійтись без трепету життя, яке щохвилини зазнає ризику, і без проклятих витонченостей багатства. Будучи мільйонером, я б весь час грав, бенкетував, метушився. Мені більш ніколи не хотілось побути самому. Мені були потрібні куртизанки, удавані друзі, вишукані страви, вино, щоб забутись. Нитки, що зв'язують нас із родиною, порвались у мені назавше. Я був присуджений до каторги насолод, я мав до кінця здійснити те, що підказувала мені моя неминуча доля — доля самогубця. Гайнуючи останні рештки свого багатства, я віддавався неймовірним надмірностям, але щоранку смерть відкидала мене назад у життя. Ніби якийсь володар дожиттєвої ренти, я міг би спокійно ввійти в охоплений пожежею будинок. І врешті у мене лишилась одна-єдина двадцятифранкова монета, і тоді мені спала на думку недавня удача Растіньяка...

— Е! — раптом згадавши про талісман, вигукнув Рафаель і вийняв його з кишені.

Чи то боротьба цього довгого дня втомила його і він не здатен був кермувати своїм розумом у хвилях вина й пуншу, чи то спогади збуджували його і він непомітно сп'янів від потоку власних слів,— хай там як, але Рафаель наче обезумів від збудження й палкого захвату.

— До біса смерть! — вигукнув він, розмахуючи шагреневою шкірою.— Тепер я хочу жити! Я багатий — отже, володію всіма чеснотами! Ніщо не встоїть переді мною. Хто не став би доброчесним, коли для нього приступне все? Я хотів двохсот тисяч ренти — тепер я їх матиму! Кланяйтесь мені, свинюки, що порозлягались на килимах, ніби на гною! Ви належите мені, оце то майно! Я багатий, я всіх вас можу купити, навіть отого депутата, що так гучно хропе. Що ж, благословляйте мене, світська потолоч! Я папа римський!

Вигуки Рафаеля, доти заглушувані густим безперервним хропінням, несподівано були почуті. Більшість заснулих прокинулись і закричали;

але, помітивши, що той, хто перебив їхній сон, насилу стоїть на ногах і галасує сп'яну, висловили своє обурення цілим концертом лайки.

— Замовкніть! — гримнув Рафаель.— На місце, собаки! Емілю, я казково багатий, я подарую тобі гаванських сигар.

— Я уважно слухаю,— озвався поет.— "Феодора або смерть!" Розказуй далі. Та кривляка Феодора обдурила тебе. Всі жінки — дочки Єви. В твоїй історії нема нічого драматичного.

— А, то ти не спав, хитруне!

— Ні... "Феодора або смерть!.." Далі!

— Прокинься! — гукнув Рафаель, ляснувши Еміля шагреневою шкірою, ніби хотів навести на неї електричний заряд.

— Сто чортів! — лайнувся Еміль, схопився й обхопив Рафаеля руками. — Друже, пам'ятай, що ти тут серед жінок легкої поведінки.

— Я мільйонер.

— Мільйонер ти чи ні, але що ти п'яний — це річ певна.

— Я п'яний владою. Я можу тебе вбити!.. Мовчи! Я Нерон! Я Навуходоносор!

— Рафаелю, ми ж у поганому товаристві, ти б хоч заради власної гідності помовчав.

— Я надто довго мовчав у житті. Тепер я помщусь за себе всьому світові! Мені вже не буде втіхою розкидатися на всі боки мерзенним металом,— я буду в мініатюрі повторювати свою епоху; поглинати

людські життя, уми, душі. Ось вона, розкіш справжня, а не якась жалюгідна розкіш. Бенкет під час чуми. Не боюсь ні жовтої пропасниці, ні блакитної, ні зеленої, не боюсь ні армій, ні ешафотів. Можу заволодіти Феодорою... Ні, не хочу Феодори, це моя хвороба, я помираю від Феодори! Я хочу забути Феодору!

— Якщо ти так кричатимеш, я потягну тебе до їдальні.

— Ти бачиш оцю шкіру? Це заповіт Соломона. Він належить мені, Соломон, цар-педант! І Аравія моя, і Петрея на додачу. Цілий Всесвіт — мій! І ти мій — якщо захочу. Так, коли захочу — стережись! Я можу купити всю твою крамничку, журналісте, і ти будеш моїм лакеєм. Ти складатимеш мені куплети, лінуватимеш папір. Лакей! — це означає: йому все дарма, він ні про що не думає.

На тих словах Еміль потяг Рафаеля до їдальні.

— Ну гаразд, друже, я твій лакей,— сказав він.— А ти будеш головним редактором газети. Мовчи! З поваги до мене поводься пристойно! Ти мене любиш?

— Чи я люблю тебе? Ти матимеш гаванські сигари, коли вже я володію цією шкірою. А все — шкіра, друже, всемогутня шкіра! Чудовий засіб, навіть мозолі вибавляє. У тебе є мозолі? Я їх вибавлю...

— До таких дурощів ти ще не доходив!

— Дурощів? Ні, друже! Ця шкіра зступається, коли у мене з'являється хоч якесь бажання... Це як запитання й відповідь. Брамін... тут замішаний брамін!.. Так ось цей брамін — жартун, бо насправді бажання мали б розтягувати...

— Атож.

— Я хочу сказати...

— Так, так, цілком слушно, я теж так гадаю. Бажання розтягує...

— Я хочу сказати — шкіру!

— Так, так.

— Ти мені не віриш? Я тебе знаю, друже: ти брехливий, як новий король.

— Сам уважай: чи можна ставитись серйозно до твоїх п'яних теревенів?

— А ось я тобі доведу. Знімемо мірку...

— Ну, тепер він не засне! — вигукнув Еміль, бачачи, що Рафаель уже шукає чогось по їдальні.

Завдяки тим дивним проблискам свідомості, що чергуються у п'яних із сонними мареннями хмелю, Рафаель спритно, ніби мавпа, розшукав чорнильницю й серветку; шукаючи, він весь час повторював:

— Знімемо мірку! Знімемо мірку!

— Ну що ж,— погодився Еміль.— Знімемо мірку.

Двоє друзів розстелили серветку й поклали на неї шагреневу шкіру. Поки Еміль, чия рука була, видно, твердіша, ніж у Рафаеля, обводив чорнилом контури талісмана, його приятель говорив йому:

— Я побажав собі двісті тисяч франків ренти, правда? Так ось, коли я їх матиму, ти побачиш, що шагрень поменшає.

— Ну звісно, поменшає. А тепер спи. Хочеш, я примощу тебе на цій канапці? Ось так, вигідно тобі?

— Так, годованцю Преси. Ти бавитимеш мене, відганятимеш мух. Той, хто був другом у нещасті, має право бути другом у могутності. Отже, я подарую тобі га-ван-ських си...

— Гаразд, проспи своє багатство, мільйонере.

— Проспи свої статті. Добраніч. Ну, побажай на добраніч Навуходоносорові!.. Кохання! Пити! Франція... Слава й багатство... багатство...

Скоро обидва приятелі приєднали своє хропіння до тієї музики, що лунала в салонах. Дикий концерт! Одна за одною гасли свічки, тріскалися кришталеві розетки. Ніч огорнула своїм покривалом тривалу оргію, серед якої розповідь Рафаеля була ніби оргією слів без думок і думок, для яких бракувало слів.

Другого дня, близько дванадцятої, прекрасна Акіліна встала невиспана, позіхаючи; на щоці в неї мармуровими жилками відбився візерунок оксамитового покриття табуретки, на якій лежала її голова. Ефразія, розбуджена рухами приятельки, схопилася, хрипко скрикнувши; її привабливе личко, таке свіже напередодні, тепер було жовте й бліде, як у дівчини, що прямує до лікарні. Гості один за одним почали ворушитися, тяжко стогнучи; руки й ноги в них замліли, кожен відчував, прокинувшись, жахливу кволість у всьому тілі. Лакей повідчиняв у салонах жалюзі й вікна. Тепле проміння сонця заграло на обличчях іще сонних, і все збіговисько попідводилось. Жінки, перевертаючись уві сні, поруйнували вишукані споруди зачісок, пом'яли туалети — і тепер, при денному світлі, являли огидне видовище: волосся звисало патлами, обличчя набуло зовсім іншого виразу, очі, вчора такі блискучі, потьмяніли від утоми. Смагляві обличчя, такі яскраві при свічках, тепер були жахливі, а лімфатичні — такі білі й ніжні, поки не виснажені втомою — позеленіли,

губи, ще недавно такі звабливі, червоні, а тепер сухі й бліді, мали на собі ганебні стигмати пияцтва. Чоловіки, бачачи, як зів'яли, як помертвіли їхні нічні коханки,— ніби квіти, затоптані процесією молільників,— зреклися їх. Але самі ці пихаті чоловіки були ще жахливіші. Кожен мимохіть би здригнувся, глянувши на ці людські обличчя з підковами коло запалих очей, осклілих від пияцтва, отупілих від неспокійного сну, що скоріш розслаблював, ніж відновлював сили; ті очі, здавалось, нічого не бачили, а в брезклих лицях було щось холодно-тваринне — фізичне жадання виступало на них оголено, без тієї поезії, що нею прикрашає його наша душа. Таке пробудження пороку, який постає перед нами без покривів і рум'янцю, скелетом зла, обдертим, холодним, порожнім, позбавленим софізмів розуму й чару розкошів,— ужахнуло цих безстрашних атлетів, хоч як вони звикли ставати до бою з Гульнею. Митці й куртизанки мовчали, блудним поглядом окидаючи безладдя в залі, де все було спустошене й зруйноване вогнем пристрастей. Раптом залунав сатанинський регіт — це Тайфер, почувши хрипкі голоси своїх гостей, спробував привітати їх гримасою; при погляді на його спітніле, налите кров'ю обличчя, здавалося, що над цією пекельною сценою постає образ злочину, який не знає докорів сумління. (Див. "Червона корчма"). Картина вийшла завершена. То був бруд на тлі розкоші, потворна суміш пишноти й людського убозтва, образ Гульні, пробудженої після того, як вона захланними руками вичавила всі плоди життя, розкидавши круг себе тільки огидні недоїдки — омани, в які вона вже не вірить. Здавалося, сама Смерть усміхається серед зачумленої родини: ні пахощів, ні сліпучого світла, ні веселощів, ні жадань, тільки огида з її нудотними запахами та вбивчою філософією. Але сонце, осяйне, як правда, і повітря, чисте, як чеснота, контрастували з задухою, насиченою міазмами — міазмами оргії! Попри свою звичку до розпусти, не одна з цих молодих дівчат згадала, як вона прокидалась колись і як вона, невинна, чиста, дивилась у вікно сільського будиночка, обплетене козолистом та трояндами, милувалась ранковою природою, завороженою веселими трелями жайворонка, освітленого промінням світанку, що пробилося крізь туман, і примхливо оздобленою діамантами роси. Інші малювали собі родинний сніданок, стіл, круг якого невинно сміялись діти й батько, де все дихало невимовним чаром, де страви були прості, як і серця.

Художник думав про свою мирну майстерню, про цнотливу статую, про чарівну натурницю, що дожидалась його. Молодий адвокат, згадавши процес, від якого залежала доля цілої родини, думав про важливу угоду, яка вимагала його присутності. Вчений скучав за своїм кабінетом, де на нього чекала шляхетна праця. Майже всі були невдоволені собою. В цю хвилину, сміючись, з'явився Еміль, свіжий і рожевий, як найвродливіший продавець модного магазину.

— Ви бридкіші за судових приставів! — вигукнув він.— Сьогодні ви ні на що не придатні, день пропав, моя порада — снідати.

По тих словах Тайфер вийшов віддати накази. Жінки, розслабленою ходою рушили до дзеркал, щоб опорядитися. Всі прочумались. Найрозбещеніші повчали найрозважливіших. Куртизанки підсміювалися з тих, хто, як видно, не знаходив у собі сили повернутися до виснажливого бенкету. За одну хвилину привиди пожвавились, почали збиратися гурточки, звернулись одне до одного з запитаннями, заусміхалися. Спритні, моторні лакеї швидко розставили все в кімнатах на місце. Було подано розкішний сніданок. Гості кинулись до їдальні. Тут усе ще мало незгладимий відбиток учорашньої оргії, але зберігався хоч проблиск життя й думки, як в останніх корчах умирущого. Ніби під час карнавалу, розгул був похований масками, що втомилися танцювати, втомилися пиятикою, але попри все, вперто бажали розважатися далі, аби лиш не признатись у власному безсиллі. Коли безстрашні гості всілись круг капіталістового столу, Кардо, що напередодні після обіду передбачливо зник, аби докінчити оргію в подружньому ліжку, раптом з'явився знову, догідливо й солодко усміхнений. Здавалося, він пронюхав про якусь спадщину й ладнався її посмакувати, складаючи опис, переписуючи його начисто, й розділяючи майно,— про спадщину, щедру на всілякі нотаріальні акти, гонорари, не менш ласу, ніж соковите філе, в яке амфітріон саме стромляв ножа.

— Отже, снідатимемо в нотаріальному порядку! — вигукнув де Кюрсі.

— Ви з'явились саме до речі, щоб облікувати все оце рухоме майно,— сказав банкір, звертаючись до Кардо й показуючи на бенкетний стіл.

— Заповітів складати не доведеться, хіба що шлюбні контракти,— сказав учений, що рік тому одружився вперше і дуже вдало.

— Ого!

— Ага!

— Хвилиночку,— сказав Кардо, оглушений хором пласких жартів,— я прийшов у важливій справі. Я приніс одному з вас шість мільйонів.— (Глибока мовчанка).— Ласкавий пане,— сказав він, звертаючись до Рафаеля, який саме безцеремонно протирав очі ріжком серветки.— Ваша мати — з дому О'Флаерті?

— Так,— машинально відповів Рафаель.— Барбара-Марі.

— Чи маєте ви документи про народження — ваші й пані де Валантен? — провадив Кардо.

— Звичайно.

— Так ось, ласкавий пане, ви єдиний і повноправний спадкоємець майора О'Флаерті, що помер у серпні тисяча вісімсот двадцять восьмого року в Калькутті.

— Калькуттського багатства не скалькулюєш! — вигукнув знавець.

— Майор у своєму заповіті відписав великі суми деяким громадським установам, і французький уряд виклопотав спадщину в Ост-Індської компанії,— провадив нотаріус.— У дану хвилину вона облікована і вільна

від боргів. Я два тижні марно розшукував осіб, зацікавлених у спадщині пані Барбари-Марі О'Флаерті, коли раптом учора за столом...

І враз Рафаель підхопився так рвучко, ніби його поранено. Присутні немовби скрикнули нечутно; першою реакцією гостей була глуха заздрість. Усі звернули на Рафаеля вогнисті погляди. Потім знявся гамір, як буває в роздратованому партері, хвилювання наростало, кожному хотілося сказати щось ніби привітання величезному багатству, принесеному нотаріусом. Умить протверезівши від раптової послужливості долі, Рафаель квапливо розстелив на столі серветку, на якій недавно позначив розміри шагреневої шкіри. Не слухаючи нікого, він поклав на серветку талісман і мимоволі здригнувся, помітивши невеликий просвіт між краями шкіри й контурами, накресленими на серветці.

— Що з ним? — вигукнув Тайфер.— Багатство дісталось йому дешево.

— На допомогу, Шатійоне! — сказав Бісіу Емілеві.— Зараз він помре з радощів.

Жахлива блідість вирізнила кожний м'яз на помертвілому обличчі спадкоємця, риси спотворились, опуклості побіліли, западини потемніли, обличчя набуло свинцевої барви, погляд застиг. Він побачив перед собою смерть. Пишний банкір, оточений прив'ялими куртизанками, пересиченими співбенкетниками,— вся ця агонія радості була втіленням його життя. Рафаель тричі глянув на талісман, що вільно вклався серед невблаганних ліній, накреслених на серветці, він намагався сумніватись, але якесь невиразне передчуття гамувало його недовірливість. Світ належав йому, він усе міг — і не хотів уже нічого. Як у мандрівця в пустелі, в нього лишилося зовсім мало води, щоб угамувати спрагу, і життя його вимірялось кількістю ковтків. Він бачив, скількох днів коштуватиме йому кожне бажання. Він починав вірити в шагреневу шкіру, прислухався до свого віддиху, він уже почував себе хворим і думав: "А може, в мене сухоти? Хіба не від хвороби легенів померла моя мати?"

— Ох Рафаелю, отепер ви повеселитеся! Що ви мені подаруєте? — спитала Акіліна.

— Вип'ємо за смерть його дядечка, майора О'Флаерті! Оце людина так людина!

— Рафаель буде пером Франції.

— Ет, що таке пер Франції після липневих подій! — зауважив знавець.

— Ти матимеш ложу в Італійському театрі?

— Сподіваюсь, ви влаштуєте всім нам бенкет? — спитав Бісіу.

— В такої людини все буде розкішне! — запевнив Еміль.

Привітання цього насмішкуватого товариства лунали у вухах Валантена, але він не розбирав жодного слова. В голові у нього мелькала невиразна думка про машинальне, безцільне існування бретонського селянина, що обробляє своє поле, живиться гречаною кашею, п'є сидр усе з того самого глека, шанує Матір Божу й короля, причащається на Великдень, у неділю танцює на зеленому лужку й не розуміє казань свого кюре. Від видовища, яке являли його очам золочені панелі, куртизанки, страви, розкіш, йому забивало дух, дерло в горлі.

— Хочете спаржі? — гукнув йому банкір.

— Я нічого не хочу! — громовим голосом крикнув Рафаель.

— Браво! — вигукнув Тайфер.— Ви розумієтесь на багатстві. Це право на зухвальство. Ви наш! Панове, випиймо за могутність золота. Ставши шестиразовим мільйонером, пан де Валантен досягає влади. Він король, він усе може, він стоїть над усім, як кожен багатій. Слова: "Французи рівні

перед законом" — віднині для нього брехня, з якої починається хартія. Не він буде підлягати законам, а закони — йому. Для мільйонерів нема ні ешафота, ні катів.

— Так,— озвався Рафаель,— вони самі собі кати.

— Ось іще один забобон! — вигукнув банкір.

— Випиймо! — сказав Рафаель, ховаючи шагреневу шкіру в кишеню.

— Що ти там ховаєш? — вигукнув Еміль, хапаючи його за руку.— Панове,— провадив він, звертаючись до збориська, якому Рафаелева поведінка здавалась трохи загадковою,— знайте, що наш приятель де Валантен — та що я кажу! — пан маркіз де Валантен володіє таємницею збагачення. Досить йому задумати якесь бажання, і воно вмить справджується. Щоб не видатись лакеєм або людиною безсердою, він повинен зараз збагатити всіх нас.

— Ох любенький Рафаелю, я хочу перлову діадему! — вигукнула Ефразія.

— Коли він людина шляхетна, то подарує мені дві карети й чудових баских коней,— сказала Акіліна.

— Побажайте мені сто тисяч ліврів ренти!

— Кашемірову шаль!

— Сплатіть мої борги!

— Нашліть апоплексію на мого дядька, жахливого скнару!

— Рафаелю, десять тисяч ліврів ренти — і ми з тобою сквитались!

— Скільки ж тут дарчих! — закричав нотар.

— Хай будь-що-будь вилікує мою подагру!

— Зробіть так, щоб рента впала! — гукнув банкір.

Мов іскри з вогненного фонтану, яким завершується фейєрверк, посипалися ці фрази. І всі ті несамовиті бажання висловлювалися скоріш поважно, ніж жартома.

— Любий мій друже,— з серйозним виглядом заговорив Еміль,— я задовольнюся двомастами тисяч ліврів ренти. Зроби мені таку ласку, прошу тебе.

— Емілю,— сказав Рафаель,— ти ж знаєш, якою ціною це дається.

— Що це за виправдання! — гукнув поет.— Хіба ми не повинні жертвувати собою задля друзів?

— Я ладен усім вам побажати смерті! — відповів Валантен, окинувши гостей поглядом похмурим і глибоким.

— Умирущі страшенно жорстокі,— засміявся Еміль.— Ось ти багатий, — додав він уже поважно,— і не мине й двох місяців, як ти станеш огидним егоїстом. Ти вже подурнішав, не розумієш жартів. Ще бракує, щоб ти повірив у свою шагреневу шкіру...

Рафаель, боячися глузів, мовчав серед того збориська, пив без міри й напився п'яний, щоб хоч на часину забути про свою згубну молодість.

III. Агонія

У перших числах грудня вулицею Варен ішов під зливою сімдесятирічний дід; піднімаючи голову біля кожного будинку, він наївно, мов дитина, і самозаглиблено, мов філософ, розшукував, де живе маркіз Рафаель де Валантен. Боротьба владної вдачі з тяжкою скорботою полишила виразний слід на його обличчі, облямованому довгими сивими пасмами, висохлому, як старий пергамент, що жолобиться над вогнем. Коли б якийсь художник зустрів цю дивну постать у чорному, худу, кощаву, то він би, прийшовши до своєї майстерні, відтворив би її в альбомі й підписав: "Поет-класик у пошуках рими". Знайшовши потрібний номер, цей воскреслий Ролен87 тихо постукав у двері розкішного особняка.

— Пан Рафаель дома? — спитав старий у швейцара в лівреї.

— Маркіз нікого не приймає,— відповів швейцар, запихаючи в рот кусман хліба, спершу вмочивши його в велику чашку кави.

— Його карета тут,— заперечив старий, показуючи на пишний екіпаж, що стояв біля під'їзду, під різьбленим дерев'яним дашком у подобі шатра.— Він зараз виїздить, я його зачекаю.

— Ну, діду, так ви можете прождати до ранку, карета весь час стоїть напоготові для маркіза,— сказав швейцар.— Будь ласка, йдіть собі: адже я позбудуся шестисот франків довічної пенсії, коли хоч раз самовільно впущу в дім когось чужого.

В цю хвилину високий літний чоловік, убранням схожий на міністерського кур'єра, вийшов з передпокою й швидко збіг униз, змірявши поглядом сторопілого прохача.

— А втім, ось пан Жонатас,— сказав швейцар,— побалакайте з ним.

Двоє старих людей, скоряючись, мабуть, почуттю взаємної симпатії, а може, й цікавості, зійшлись посеред просторого подвір'я на круглій

площинці, де між кам'яних плит пробивалася трава. В домі стояла жаска тиша. При погляді на Жонатаса мимоволі хотілось проникнути в таємницю, якою дихало його обличчя, таємницю, про яку промовляла кожна дрібничка в цьому похмурому домі. Першою турботою Рафаеля, після того як він отримав дядькову величезну спадщину, було відшукати свого старого відданого слугу, бо на нього можна було покластися. Жонатас заплакав від щастя, побачивши Рафаеля; адже він гадав, що розпрощався з молодим паном навіки; і як же зрадів він, коли маркіз поклав на нього високі обов'язки управителя! Старий Жонатас був посередником між Рафаелем і рештою світу. Верховний розпорядник маєтку свого пана, сліпий виконавець його невідомого задуму, він був ніби шостим чуттям, за допомогою якого життєві бурі доходили до Рафаеля.

— Мені треба поговорити з паном Рафаелем,— сказав старий Жонатасові, зійшовши на ґанок, щоб сховатись від дощу.

— Поговорити з паном маркізом? — вигукнув управитель.— Та він і зі мною майже не розмовляє, а я ж був його молочним батьком!

— Так і я ж його молочний батько! — закричав старий.— Ваша дружина колись годувала його груддю, а я вигодував його молоком муз. Він мій вихованець, моє дитя, carus alumnus*. Я сформував його розум, я викохав його мислення, розвинув його таланти — смію сказати, на власну честь і славу! Хіба це не один із найпримітніших людей нашої доби? Під моїм керівництвом він учився в шостому класі, в третьому і в класі риторики. Я його вчитель.

* Дорогий учень (латин.).

— А, то ви пан Порріке?

— Атож! Але...

— Тс! Тс! — сикнув Жонатас на двох кухарчуків, що порушили монастирську тишу, яка панувала в домі.

— Слухайте, а може, маркіз хворий? — провадив учитель.

— Ох дорогий пане Порріке, Бог один знає, що скоїлося з маркізом,— відповів Жонатас.— Та ж у всьому Парижі не знайдеться й двох таких домів, як наш. Розумієте? Двох домів. Далебі, не знайдеться. Цей дім належав герцогові, перові, і маркіз наказав його купити. Тільки на обставу витратив триста тисяч франків. А це ж великі гроші! Зате вже кожна річ у нашому домі — просто диво. "Добре,— подумав я, коли побачив усю цю пишноту.— Це як у їхнього покійного дідуся! Молодий маркіз прийматиме в себе все місто й двір!" Та де там!.. Він не захотів нікого бачити. Дивним життям він живе, розумієте, пане Порріке? Невблаганним життям. Щодня встає о тій самій годині. І ніхто, крім мене, не сміє ввійти до нього в кімнату. Я відчиняю двері о сьомій, що влітку, що взимку. Такий дивний звичай у нас заведено. Входжу й кажу: "Пане маркізе, пора вставати й одягатись". Маркіз устає й одягається. Я мушу подати халат; йому їх шиють завжди однакові, однакового крою, з однакової тканини. Один зноситься — я повинен замовити другий, тільки щоб маркіз не мусив нагадувати про новий халат. І придумає ж! Ну що ж, любому хлопчикові можна витрачати хоч тисячу франків на день, от і робить, що хоче. Та я ж його так люблю, що, як ударить по правій щоці, підставлю ліву! Накаже зробити щось якнайважче — зроблю, аякже! Але клопотів у мене стільки, що світа білого не бачу. Газети він, звісно, читає. Наказав класти їх щодня на те саме місце, на той самий стіл. В ту саму годину власноручно голю його, і руки не тремтять. Кухар позбудеться довічної пенсії в тисячу франків, коли сніданок не стоятиме перед маркізом рівно о десятій уранці, а обід — рівно о п'ятій. І це невблаганно. Меню на кожен день складено на рік наперед. Маркізові й побажати нема чого. Як з'являться полуниці — йому подають полуниці, перша макрель, яку тільки привезли до Парижа,— в нього на столі. Меню надруковане, він ще зранку знає, що буде на обід. Одягається щодня в ту саму годину, вбрання й білизна завжди такі самі, й кладу я їх, розумієте, на те саме крісло. Я маю ще стежити за тим, щоб і сукно було

однакове, при потребі, якщо сурдут, скажімо, приноситься, я маю принести новий, а маркізові про це й слова не казати. Коли година гарна, я входжу й кажу: "Може, проїдетесь?" Він відказує: "Так" або "Ні". Надумає проїхатись — коней чекати не треба: вони весь час запряжені й кучерові невблаганно наказано сидіти з батогом у руці — от, бачите ж. Після обіду маркіз сьогодні їде в Оперу, завтра в Іта... Ой ні, в Італійському театрі він ще не був, я дістав ложу щойно вчора. Потім, рівно об одинадцятій, повертається й лягає. Коли нічим не зайнятий, то все читає, читає, читає, і спало йому, бачте, на думку ось що. Мені наказав першому читати "Вісник книгарства" й купувати нові книжки — як тільки надійдуть у продаж, того ж дня маркіз їх знаходить у себе на каміні. Я одержав розпорядження входити до нього щогодини — наглядати за каміном і за всім, і щоб йому нічого не бракувало. Дав він мені вивчити напам'ять книжечку, а там записані всі мої обов'язки — катехізис, та й годі. Влітку витрачаються цілі гори льоду, бо в кімнатах повітря має бути завжди однаково прохолодне, а свіжі квіти мають стояти всюди цілий рік. Він багатий! Він може витрачати тисячу франків щодня, може задовольняти всі свої примхи. Бідолаха так довго жив в убозтві! Нікого не кривдить, м'який як віск, ніколи слова не скаже — зате вже, правда, вимагає, щоб було тихо в саду і в домі. І ніяких бажань у мого пана не буває, все йде йому в руки само, тільки на очі потрапить, і все. І він має рацію: слугам тільки-но попусти, все піде шкереберть. Я йому кажу, що він має робити, і він слухається. Ви не повірите, до чого воно в нього доходить! Покої у нас ідуть отією, як її... анфіладою. Відчиняє, скажімо, двері зі спальні або з кабінету — трах! Решта дверей відчиняються самі, такий механізм. Він може обійти весь дім і жодних зачинених дверей не натрапить. Це й йому зручне та приємне, і нам добре. А скільки воно коштує! Одне слово, пане Порріке, дійшло до того, що він мені сказав: "Жонатасе, ти маєш про мене дбати, як про немовля". Про немовля! Атож, пане, так і сказав: про немовля. "Ти за мене думатимеш, що мені треба". Виходить, я — розумієте? — ніби пан, а він ніби слуга. Нащо воно? Е, що там балакати! Цього ніхто на світі не знає, тільки він сам та Бог. Невблаганне діло...

— Він складає поему! — вигукнув старий учитель.

— Ви так гадаєте? Адже це каторжна праця — складати вірші! Але не схоже на те. Він часто каже, що треба жити бруслинним життям. Ось учора, пане Порріке, він, одягаючись, глянув на тюльпан і каже: "Оце моє життя... Я живу бруслинним життям, бідний Жонатасе!" А хто каже, що в нього манія. Невблаганне діло!

— Все мені доводить, Жонатасе,— сказав учитель поважним, повчальним тоном, який викликав у старого слуги глибоку пошану,— що ваш пан працює над великим твором. Він заглиблений у поважні думки й не хоче, щоб йому перешкоджали турботи повсякденного життя. За розумовою працею геніальна людина забуває про все. Якось знаменитий Ньютон...

— Хто? Ньютон? — перепитав Жонатас.— Я такого не знаю.

— Ньютон, великий геометр,— провадив Порріке,— двадцять чотири години думав, зіпершись на стіл; а коли другого дня вийшов із задуми, йому здалося, що це вчорашній день, ніби він проспав... Я піду до нього, до любого свого хлопчика, я йому придамся...

— Стійте! — гукнув Жонатас.— Хай би ви були французьким королем — звісно, колишнім,— і то б ви ввійшли тільки через мій труп, виламавши двері. Та ось що, пане Порріке: я піду скажу йому, що ви тут, і спитаю, чи впускати вас. Він мені відповість "так" або "ні". Я ніколи не питаю: "Може, хочете чогось? Може, бажаєте того чи того?" Ці слова мені сказано забути. Якось одне в мене вихопилось, то він розсердився: "Ти що,— каже,— смерті моєї хочеш?"

Жонатас покинув старого вчителя в передпокої, кивнувши, щоб не йшов за ним, але невдовзі повернувся із ствердною відповіддю й повів поштивого старого через розкішні покої, всі двері в яких стояли навстіж. Порріке здалеку помітив свого учня: той сидів коло каміна. Закутавшись у халат з лапатим візерунком, сидячи в глибокому кріслі, Рафаель читав газету. Крайній ступінь меланхолії відбивався в хворобливій позі

розслабленого тіла, на чолі, на всьому обличчі, блідому, як зниділа квітка. Якась жіночна зграбність, а також дивацтва, властиві багатим хворим, були помітні в ньому. Як у гарненької жінки, руки його були білі, м'які й ніжні. Біляве поріділе волосся витончено-кокетливо кучерявилось на скронях. Грецька шапочка з легкого кашеміру під вагою китиці зсунулась набік. Він упустив додолу малахітовий із золотом ніж для розрізання паперів. На колінах у нього лежав бурштиновий мундштук розкішного індійського кальяна, емалева спіраль якого змійлась на підлозі, і він уже не втягував у себе його бадьорливого аромату. Але очі не відповідали млявості молодого тіла: здавалось, наче в цих синіх очах зосередилось усе його життя, в них іскрилось незвичайне почуття, що вражало з першого погляду. В такі очі боляче було дивитись. Одні могли вичитати в них відчай, інші — вгадати внутрішню боротьбу, грізну, як докори сумління. Такий глибокий погляд міг бути в безсилої людини, що приховує свої бажання в тайниках душі, або в скнари, що подумки заживає всіх насолод, які могло б дати йому багатство, і відмовляє собі в них, боячись зменшити свої скарби; такий погляд міг бути в скованого Прометея або в поваленого Наполеона, коли 1815 року, дізнавшись у Єлісейському палаці про стратегічну помилку ворога, він вимагав, щоб йому на двадцять чотири години довірили командування, але дістав відмову. То був погляд завойовника й приреченого! А краще сказати — такий самий погляд, яким за кілька місяців до того сам Рафаель дивився на воду Сени або на останню золоту монету, яку він ставив на карту. Він підпорядковував свою волю, свій розум грубому здоровому глуздові старого селянина, ледь зачепленого цивілізацією за п'ятдесят років служби в панів. Майже радий з того, що він стає чимось подібним до автомата, він відмовлявся від життя для того, щоб тільки жити, і відбирав у душі всю поезію жадань. Щоб краще боротися з жорстокою силою, чий виклик він прийняв, він став цнотливим, як Оріген88,— він кастрував свою уяву. Другого дня після того, як він несподівано одержав багату спадщину й виявив зменшення шагреневої шкіри, він прийшов додому до свого нотаріуса. Там один досить відомий лікар цілком серйозно розповідав за десертом, як вилікувався один сухотний швейцарець. Протягом десятьох років він не вимовив ні слова, привчив себе дихати тільки шість разів на хвилину густим повітрям стайні, а їжу вживав тільки

прісну. "Я буду таким, як він!" — вирішив Рафаель, прагнучи жити будь-що-будь. Оточений розкошами, він перетворився на автомат. Коли старий Порріке побачив цей живий труп, він здригнувся: все здалось йому штучним у цьому мізерному, кволому тілі. Погляд у маркіза був жадібний, чоло насуплене від постійної задуми, і вчитель не пізнав свого учня,— він-бо пам'ятав його свіжим, рожевим, по-юнацькому гнучким. Якби цей простосердий класицист, тонкий критик, охоронець доброго смаку читав лорда Байрона, він подумав би, що побачив Манфреда там, де сподівався побачити Чайльд-Гарольда89.

— Добридень, шановний Порріке,— сказав Рафаель, потискаючи крижану руку старого своєю гарячою й вологою рукою.— Як ся маєте?

— Та я непогано,— відповів старий, і його вжахнув доторк цієї руки, немовби охопленої гарячкою.— А ви?

— По-моєму, я здоровий.

— Ви, певне, працюєте над якимсь чудовим твором?

— Ні,— відповів Рафаель.— Exegi monumentimi...* Я, любий мій Порріке, написав свою сторінку й навіки розпрощався з наукою. Не знаю навіть до пуття, де рукопис.

* Я пам'ятник поставив... (латин.).

— Ви подбали про чистоту стилю, правда? — спитав учитель.— Сподіваюся, що ви не засвоїли варварської мови нової школи90, яка думає, ніби сотворила чудо, витягши на світ Ронсара?

— Моя праця — твір чисто фізіологічний.

— О, цим усе сказане! — підхопив учитель.— У наукових працях вимоги граматики повинні пристосовуватись до вимог дослідження. І все

ж, сину мій, стиль ясний, гармонійний, мова Массільйона, Бюффона, великого Расіна,— одне слово, стиль класичний — нічому не шкодить... Але, друже мій,— урвавши свої міркування, сказав учитель,— я забув, чого прийшов; Я навідав вас у справі.

Надто пізно згадавши про вишукане багатослів'я та пишномовні перифрази, до яких звик його навчитель за довгі літа викладання, Рафаель майже шкодував, що прийняв його, і вже ладен був побажати, щоб той швидше пішов, але зразу затамував своє таємне бажання, нишком зиркнувши на шагреневу шкіру, що висіла перед його очима, прикріплена до клаптя білої тканини, на якій зловісні контури були акуратно обведені червоною лінією. З часу фатальної оргії Рафаель придушував у собі найменші забаганки й жив так, щоб ані найлегший рух не пробігав по цьому грізному талісманові. Шагренева шкіра була для нього чимось на взірець тигра, з яким доводиться жити в близькому сусідстві під постійним страхом — не пробудити б у ньому кровожерності, Тому Рафаель терпляче слухав балаканину старого вчителя. Добру годину дядечко Порріке розповідав, як його переслідували після Липневої революції. Старенький Порріке, прибічник сильного уряду, виступив у пресі з патріотичним побажанням, вимагаючи, щоб крамарі зоставалися за своїми прилавками, державні діячі — при виконанні громадських обов'язків, адвокати — в суді, пери Франції — в Люксембурзькому палаці; але один з популярних міністрів короля-громадянина звинуватив його в карлізмі й прогнав з кафедри. Старий зостався без місця, без пенсії, без шматка хліба. А він же утримував бідняка небожа, платив за нього в семінарію Святого Сульпіція, де той учився, і тепер він прийшов не стільки заради себе, скільки заради названого сина, просити свого колишнього учня, щоб той поклопотався перед новим міністром — не про поновлення його, Порріке, на службі, а хоч би про місце інспектора в будь-якому провінційному колежі. Рафаель був під владою нездоланної дрімоти, коли монотонний голос старого затих у його вухах. Вимушений із чемності дивитись у тьмяні, майже нерухомі очі вчителя, слухати його повільну, кучеряву мову, він був приспаний, заворожений якоюсь нез'ясовною силою інерції.

— Так ось, любий мій Порріке,— сказав він, сам до пуття не тямлячи, на яке запитання відповідає,— я нічого не можу тут удіяти, анічогісінько. Щиро бажаю, щоб вам удалося...

І враз, не помічаючи, як відбились на жовтому зморшкуватому чолі старого ці банальні слова, сповнені егоїстичної байдужості, Рафаель зірвавсь на ноги, мов сполохана сарна. Він побачив тоненьку білу смужку між краєм чорної шкіри й червоною лінією і скрикнув так жахливо, що бідолаха вчитель перелякався.

— Геть, стара тварюко! — крикнув Рафаель.— Вас призначать інспектором! Чи ви не могли попросити в мене тисячі екю довічної пенсії, замість вимогти це смертоносне побажання. Тоді ваш візит не завдав би мені ніякої шкоди. У Франції сто тисяч посад, а в мене тільки одне життя! Людське життя дорожче за всі посади на світі. Жонатасе?

Увійшов Жонатас.

— Що ти накоїв, йолопе! Нащо ти сказав мені, щоб я його прийняв? — спитав Рафаель, показуючи на приголомшеного старигана.— Хіба на те я доручив тобі свою душу, щоб ти розтерзав її? Ти в мене щойно видер десять років життя! Ще одна така помилка — і тобі доведеться проводжати мене в ту оселю, куди я провів свого батька. Чи не краще володіти красунею Феодорою, ніж робити послуги старому шкарбунові? А йому можна було просто дати грошей... Та й хоч би всі Порріке на світі з голоду поздихали, яке мені діло?

Рафаель зблід від гніву, на тремтячих губах виступила піна, обличчя набрало кровожерного виразу. Обидва старигани затремтіли, ніби діти, що побачили гадюку. Молодий маркіз упав у крісло; якась реакція відбулась у його душі, з запалених очей ринули сльози.

— О моє життя? Прекрасне моє життя! — нарікав він.— Ні благодійних думок, ні любові! Нічого! — Він обернувся до вчителя.—

Сподіяного не виправиш, старий мій друже,— провадив він лагідно.— Що ж, ви дістанете щедру нагороду за ваші турботи, і моє нещастя принаймні піде на добро славній, гідній людині.

Він вимовив ці малозрозумілі слова з таким глибоким почуттям, що обидва старигани заплакали, як плачуть, почувши зворушливу пісню чужого мовою.

— Він епілептик? — тихо сказав Порріке.

— Впізнаю ваше добре серце, друже мій,— так само лагідно провадив Рафаель,— ви хочете знайти мені виправдання. Хвороба — це випадковість, а нелюдяність — вада. А тепер лишіть мене,— додав він.— Завтра або післязавтра, а може, й сьогодні ввечері ви дістанете нову посаду, бо опір узяв гору над рухом91... Прощавайте.

Охоплений жахом і глибокою тривогою за Валантена, за його душевне здоров'я, старий пішов. Для нього в цій сцені було щось надприродне. Він не вірив самому собі й допитував себе, як після тяжкого сну.

— Слухай, Жонатасе,— звернувся Рафаель до старого слуги.— Зрозумій нарешті, які обов'язки я на тебе поклав.

— Слухаюсь, пане маркізе.

— Я перебуваю ніби поза життям.

— Слухаюсь, пане маркізе.

— Всі земні радощі виграють круг мого смертного ложа й танцюють переді мною, ніби прекрасні жінки. Коли я покличу їх, я помру. В усьому смерть! Ти маєш бути перепоною між світом і мною.

— Слухаюсь, пане маркізе,— сказав старий слуга, витираючи краплі поту на зморшкуватому обличчі.— Та коли ви не хочете бачити гарних жінок, то як же ви поїдете ввечері до Італійського театру? Одна англійська родина повертається до Лондона й відступила мені свій абонемент. Отож у вас чудова, можна сказати, розкішна ложа в бенуарі.

Рафаель не слухав його. Він запав у глибоку задуму.

Гляньте на цю розкішну карету, зверху скромну, темного кольору,— але на дверцятах її герб старовинного вельможного роду. Коли карета проїздить, гризетки милуються нею, жадібно розглядають жовтий атлас оббиття, пухнатий килим, ніжно-солом'яного кольору позумент, м'які подушки, дзеркальні шибки. На задку цього аристократичного екіпажу — два ліврейних лакеї, а всередині, на шовковій подушці — бліде обличчя з темними підковами під очима, з гарячковими рум'янцями, обличчя Рафаеля, сумне й задумливе. Фатальний образ багатства! Рафаель летить по Парижу, як ракета, під'їздить до театру Фавар; підніжки карети відкинуто, два лакеї підтримують його, юрба проводить його заздрісними поглядами.

"І за що йому припало таке багатство?" — питає бідний студент-юрист, за браком одного екю позбавлений змоги слухати чарівні звуки Россіні.

Рафаель неквапно походжав круг зали для глядачів, його вже не вабили насолоди, колись такі жадані. Очікуючи другого акту "Семіраміди", він гуляв по фойє, по коридорах, забувши про свою ложу, в яку навіть не зазирнув. Почуття власності більш не існувало в його серці. Як усі хворі, він думав тільки про свою хворобу. Зіпершись на виступ каміна, повз який, походжаючи по фойє, сновигали молоді й старі чепуруни, колишні й нові міністри, пери невизнані або фальшиві, породжені Липневою революцією, безліч комерсантів та журналістів,— Рафаель помітив у натовпі за кілька кроків від себе дивну, надприродну постать. Він пішов назустріч цьому незвичайному створінню, безцеремонно примруживши очі, щоб краще його розглядіти. "Оце то

колорит!" — подумав він. Брови, волосся, борідка комою, як у Мазаріні — незнайомець видимо пишався нею, були пофарбовані на чорне, та оскільки він був, мабуть, уже добряче посивілий, це надало їм якогось неприродно лілового відтінку, що мінився під тремтячим світлом. Його вузьке, плескате обличчя, на якому зморшки були замазані густим шаром рум'ян та білила, виражало хитрість і стурбованість водночас. Непофарбовані місця, де проступала землиста, зів'яла шкіра, прикро вирізнялись; годі було дивитися без сміху на цю фізіономію з гострим підборіддям, з опуклим лобом, яка нагадувала ті прекумедні фігурки, що їх на дозвіллі вирізьблюють німці-пастухи. Коли б якийсь спостережливий чоловік придивився спершу до цього старого Адоніса, а потім до Рафаеля, то помітив би, що в маркіза молоді очі за старечою маскою, а в незнайомця — тьмяні старечі очі за маскою юнака. Рафаель силкувався пригадати, де він бачив цього щуплявенького дідка в чудовій краватці, в високих чоботях із дзвінкими острогами і схрещеними на грудях руками — одне слово, з таким виглядом, ніби він зберіг весь юнацький запал. В ході його не було нічого робленого, штучного. Елегантний фрак, старанно застебнутий на всі ґудзики, створював враження, що його власник по-старовинному міцно збудований, підкреслював прямий стан цього старого дженджика, що й досі стежив за модою. Валантен дивився на цю оживлену ляльку, мов заворожений, ніби перед ним з'явився привид. Дивився, як на старе закурене полотно Рембрандта, недавно реставроване, полаковане і вставлене в раму. Це порівняння навело його на слід істини: віддавшись невиразним спогадам, він раптом пізнав антиквара, котрому завдячував своє нещастя. В ту саму хвилину на холодних губах цього фантастичного персонажа, що прикривали вставні зуби, заграла безмовна усмішка. І ось живій Рафаелевій уяві відкрилась разюча подібність цього чоловіка до тієї ідеальної голови, якою митці наділяють Гетевого Мефістофеля. Безліч забобонних думок опанувало душу скептика. Рафаель у ту хвилину вірив у могутність демона, в усі види чарів, про які оповідають середньовічні легенди, відтворювані поетами. З жахом відкинувши шлях Фауста, він раптом палко, як це буває з умирущими, повірив у Бога, в діву Марію й заволав до небес. У яскравому, променистому світлі побачив він небо Мікеланджело й Санті Урбінського; хмари, сивобородого діда, голівки з крильцями, прекрасну

жінку, оточену сяйвом. Тепер він осягав ці чудовні створіння; фантастичні й водночас такі близькі людині, вони пояснювали йому те, що сталося з ним, і ще лишали надію. Та коли погляд його впав знову на фойє Італійської опери, то замість діви Марії він побачив чарівну дівчину, нікчемну Ефразію, танцівницю з тілом гнучким і легким, у блискучій сукні, обсипаній східними перлами; вона поволі підійшла до свого нетерплячого старигана — безсоромно, з гордо піднятою головою, блискаючи очима, вона показувала себе заздрісному й спостережливому світові, щоб усі бачили, який багатий той купець, чиї незліченні скарби вона розтрачує. Рафаель згадав про насмішкувате побажання, яким він відповів на фатальний дарунок старого, і тепер він заживав усю насолоду помсти, дивлячись на глибоке приниження цієї найвищої мудрості, падіння якої ще так недавно видавалося неможливим. Ветхий дід усміхнувся до Ефразії висохлими устами, і та сказала йому у відповідь щось ласкаве; він подав їй свою висхлу руку й кілька разів обійшов з нею фойє, радісно ловлячи палкі погляди та компліменти натовпу, адресовані його коханці, й не помічаючи зневажливих посмішок, не чуючи злобних кпин на свою адресу.

— На якому цвинтарі дівчина-вампір викопала цього трупа? — спитав найелегантніший з романтиків.

Ефразія всміхнулась. Дотепник був білявий, стрункий молодик із вусами, з блискучими голубими очима, в куцому фраку, в капелюсі набакир; швидкий на язик, він так і сипав модними слівцями з романтичного лексикону.

"Як часто старі люди кінчають дурощами своє чесне, трудяще, добропорядне життя! — подумав Рафаель.— У нього вже ноги холонуть, а він тягається..."

— Слухайте! — гукнув він, зупиняючи купця й підморгуючи Ефразії.— Ви що, забули суворі правила вашої філософії?

— Ох, тепер я щасливий, як юнак,— рипучим голосом відповів дідок. — Я хибно розумів буття. Все життя — в єдиній годині кохання.

В ту хвилину глядачі, почувши дзвінок, рушили на свої місця. Старий і Рафаель розійшлися. Увійшовши до своєї ложі, маркіз саме навпроти себе, в другому кінці зали, побачив Феодору. Очевидно, вона щойно приїхала й тепер відкидала за плечі шарф, відкриваючи декольте й роблячи при цьому безліч дрібних невловних рухів, як і годиться кокетці, що виставляє себе напоказ; усі погляди звернулись на неї. Її супроводив молодий пер Франції; вона попросила в нього свій лорнет, якого давала йому потримати. З її жесту, з манери дивитись на свого нового супутника Рафаель зрозумів, як тиранічно підкорила вона його наступника. Зачарований, мабуть, не менше, ніж Рафаель колись, обморочений, як і він, цей юнак, що, як і він, усією силою почуття боровся з холодним розрахунком цієї жінки, він мав зазнавати тих самих мук, від яких звільнився Валантен. Невимовна радість осяяла обличчя Феодори, коли, навівши лорнет на всі ложі й швидко оглянувши туалети, вона дійшла висновку, що своїм убором і красою затьмарила найелегантніших жінок Парижа; вона сміялась, щоб показати свої білі зуби; красуючись, повертала голову, прибрану квітами, переводила погляд із ложі на ложу, глумилася з недоладно зсунутого на чоло берета в однієї російської княгині або з невдалого капелюшка, що псував уроду дочки банкіра. Несподівано вона зустрілась очима з Рафаелем і поблідла; відринутий коханець уразив її пильним, нестерпно презирливим поглядом. Тоді як усі відштовхнуті нею поклонники не виходили з-під її влади, Валантен, один в усьому світі, звільнився від її чарів. Влада, з якої безкарно глумляться, близька до загибелі. Ця істина глибше закарбована в серці жінок, ніж у мозку королів. І ось Феодора побачила в Рафаелі смерть для свого чару й кокетства. Дотеп, кинутий ним напередодні в Опері, підхопили вже й паризькі салони. Укол цієї жахливої насмішки завдав графині незагойної рани. У Франції ми навчилися припікати виразки, але ще не вміємо втамовувати біль, завданий однією-єдиною фразою. В ту хвилину, коли всі жінки дивились то на графиню, то на маркіза, вона ладна була вкинути його в один із кам'яних мішків якоїсь нової Бастілії, бо, попри

властивий Феодорі хист приховувати почуття, її суперниці зрозуміли, що вона страждає.

Та ось і остання розрада відлетіла від неї. В солодких словах: "Я за всіх вродливіша!", в цій незмінній фразі, що пом'якшувала всі скрухи враженої пихи, вже не було правди. Перед початком другого акту якась дама сіла в сусідній з Рафаелевою ложі, що доти була порожня. По всьому партеру пролетів шепіт захвату. По морю людських облич заходили хвилі, вся увага, всі погляди звернулись на незнайомку. Всі, старе й молоде, так загули, що, коли підіймалась завіса, музиканти з оркестру обернулись, аби поновити тишу, але гомін ще погучнішав, бо й вони приєднались до загального захвату. В усіх ложах загомоніли. Дами попідносили до очей лорнети, дідки, зразу помолодівши, заходились протирати лайковими рукавичками скельця біноклів. Та помалу гомін захвату стих, зі сцени залунав спів, порядок відновився. Вище товариство, засоромившись того, що піддалося природному поривові, віднайшло аристократично-церемонний світський тон. Багаті намагаються ні з чого не дивуватись; вони повинні з першого погляду відшукати в чудовому творі гандж, аби звільнитись від подиву — вельми вульгарного почуття. А втім, декотрі чоловіки так і не могли отямитись: не чуючи музики, поринувши в наївний захват, вони невідривно дивились на Рафаелеву сусідку. Валантен помітив у бенуарі, поруч із Акіліною, огидне, налите кров'ю обличчя Тайфера, що схвально моргав йому. Потім побачив Еміля, що, стоячи коло оркестру, ніби промовляв до нього: "Глянь же на те чарівне створіння, що сидить поруч тебе!" А ось і Растіньяк, сидячи поряд пані де Нюсінген та її дочки, взявся м'яти в руках рукавички, всім виглядом виказуючи відчай, що він прикутий до місця й не може підійти до божественної незнайомки. Життя Рафаелеве залежало від угоди з самим собою, доти ще не порушеної: він зарікся дивитись уважно на будь-яку жінку і, щоб уникнути спокуси, замовив собі лорнета зі зменшувальними скельцями, вельми хитро виготовленими; вони руйнували гармонію найпрекрасніших рис, спотворювали їх. Рафаель іще не подужав страху, що охопив його вранці, коли через звичайне люб'язне побажання талісман так швидко стиснувся, і тепер він твердо вирішив не озиратись на сусідку. Він повернувся до її ложі спиною

і, розлігшись у кріслі, зухвало затулив від красуні половину сцени, нібито нехтуючи сусідку й не бажаючи знати, що поряд сидить гарненька жінка. Сусідка наче копіювала Валантенову позу: вона зіперлась ліктями на край ложі й, напівобернувшись до сцени, дивилась на співаків так, ніби позувала перед художником. Обоє нагадували коханців, що посварились і відвернулись одне від одного, але з першим же ласкавим словом обнімуться. Час від часу легенькі пір'їни марабу в зачісці незнайомої або її волосся торкались Рафаелевої голови й викликали в ньому солодке відчуття, з яким він, проте, мужньо боровся; невдовзі він відчув ніжний доторк мережива, почувся жіночний шелест сукні — легкий трепет, сповнений чарівної млості; нарешті викликаний диханням цієї вродливої жінки непримітний порух її грудей, спини, всього її звабливого єства передавсь Рафаелеві, ніби електрична іскра; тюль і мережива, полоскотавши плече, ніби донесли до нього приємну теплоту її оголеної білої спини. Примхою природи ці двоє створінь, розділених світськими умовностями, розділені безоднями смерті, в ту саму мить зітхнули і, може, подумали одне про одне. Вкрадливий запах алое остаточно сп'янив Рафаеля. Уява, під'юджувана забороною і тому ще полум'яніша, за одну мить вогненними штрихами намалювала йому жінку. Він жваво обернувся. Мабуть, збентежена тим, що доторкнулась до чужого, невідома теж повернула голову; їхні погляди, оживлені тією самою думкою, зустрілись...

— Поліна!

— Пан Рафаель!

Хвилину обоє, скам'янівши, мовчки дивились одне на одне. Поліна була в простій, вишуканій сукні. Крізь серпанок, що цнотливо прикривав груди, досвідчене око могло розрізняти лілейну білість і уявляти собі форми, що зачарували б навіть жінок. І все та сама дівоча скромність, небесна чистота, все та сама чарівність рухів. Тканина її рукава ледь тремтіла, виказуючи дрож, що охопив її тіло так само, як і серце.

— О, приїздіть завтра,— сказала вона,— приїздіть до "Сен-Кантена" по свої папери. Я там буду опівдні. Не спізніться.

Вона зразу підвелась і вийшла. Рафаель хотів був піти за нею, але побоявся скомпрометувати її й лишився; він глянув на Феодору — та здалась йому бридкою; він не здатен був зрозуміти жодної музичної фрази, він задихався в цьому залі й нарешті з переповненим серцем поїхав додому.

— Жонатасе,— сказав він старому слузі, коли ліг у ліжко,— дай мені крапельку опію на грудочці цукру, а завтра розбудиш за двадцять хвилин до дванадцятої.

— Хочу, щоб Поліна кохала мене! — вигукнув він уранці, з невимовною тугою дивлячись на талісман. Шкіра не ворухнулась — вона неначе втратила здатність стискатися. Звичайно, вона не могла здійснити вже здійснене бажання.

— А! — крикнув Рафаель, відчуваючи, що він ніби скидає з себе свинцевий плащ, який він носив з того самого дня, коли йому подаровано талісман.— Ти одурив мене, ти не коришся мені, угоду порушено. Я вільний, я житиму. Отже, все це було лихим жартом?

Вимовляючи ці слова, він не смів вірити своєму відкриттю. Він одягся так само просто, як одягався в давні дні, й вирішив дійти пішки до своєї колишньої оселі, пробуючи думкою перенестись у ті щасливі часи, коли він безбоязно віддавався шалові жадань, коли ще не звідав усіх земних насолод. Він ішов і бачив перед собою не Поліну з "Сен-Кантена", а вчорашню Поліну, ідеал коханої, що так часто являвся йому в мріях, молоду, розумну, сповнену любові дівчину з мистецькою натурою, здатну зрозуміти поета й поезію, до того ж дівчину, що живе в розкошах; одне слово — Феодору, але тільки з прекрасною душею, або Поліну, але вже графиню й мільйонерку, як Феодора. Коли він опинився коло стертого

порога, на розколотій плиті коло дверей старого будинку, де він стільки разів упадав у розпуку, з зали вийшла стара жінка й спитала:

— Чи це ви пан Рафаель де Валантен?

— Так, тітусю,— відповів він.

— Пам'ятаєте вашу давню квартиру? — провадила вона.— Вас там дожидають.

— Дім ще орендує пані Годен? — спитав Рафаель.

— Та що ви, пане! Пані Годен тепер баронеса. Живе в чудовому власному домі, за Сеною. Чоловік її повернувся. Скільки грошей привіз!.. Кажуть, вона могла б купити весь квартал Сен-Жак, якби захотіла. Вона подарувала мені все майно, яке є в домі, й задарма відступила контракт до кінця терміну. Добра жінка все-таки. І така сама проста, як була.

Рафаель хутко піднявся до себе в мансарду і, коли ступав на останні сходинки, почув звуки фортепіано. Поліна чекала його; на ній було скромне ситцеве платтячко, але з його крою, з капелюшка, рукавичок, шалі, недбало кинутих на ліжко, видно було, яка вона багата.

— Ах! Ось і ви, нарешті! — вигукнула вона, повернувши голову й підводячись назустріч йому в пориві наївної радості.

Рафаель підійшов і сів поруч Поліни, залившись рум'янцем, збентежений, щасливий; він мовчки дивився на неї.

— Нащо ви покинули нас? — спитала Поліна і, червоніючи, опустила очі.— Що з вами сталося?

— Ох Поліно! Я був дуже нещасний, та й досі я такий.

— Ой,— зітхнула вона зворушено.— Вчора я зрозуміла все. Бачу — ви добре одягнений, наче багатий, а насправді — ану, признавайтесь, пане Рафаелю, все як і було, правда?

На очі Валантенові навернулись непрохані сльози, він вигукнув:

— Поліно! Я...

Він не договорив, у очах його світилась любов. Погляд був сповнений ніжності.

— О, ти кохаєш мене, ти кохаєш мене! — вигукнула Поліна.

Рафаель тільки нахилив голову — він не міг промовити й слова.

І тоді дівчина взяла його за руку, стиснула її в своїй і заговорила, сміючись і плачучи водночас:

— Багаті, багаті, щасливі, багаті! Твоя Поліна багата... А мені... мені треба тепер бути бідною. Скільки разів я казала собі, що за саме лише право сказати: "Він мене кохає",— я віддала б усі скарби світу! О мій Рафаелю! В мене мільйони. Ти любиш розкіш, ти будеш задоволений, але ти повинен любити й мою душу, вона повна любові до тебе! Ти знаєш, мій батько повернувся. Я багата спадкоємиця. Батько й мати віддали мою долю в мої руки. Я вільна, розумієш?

Рафаель тримав Поліну за руки і, ніби в нестямі, так палко, так жадібно цілував їх, що ті поцілунки схожі були на корчі. Поліна відняла руки, поклала йому на плечі й притягла його до себе; вони обнялись, пригорнулись і поцілувалися з тим солодким і святим запалом, вільним від усіх поганих думок, яким буває позначений тільки один цілунок, перший, той, яким дві душі беруть одна одну у владу.

— Ох! — зітхнула Поліна, падаючи на стілець.— Я не можу без тебе жити... Не знаю, звідки взялось у мене стільки відваги,— додала вона, почервонівши.

— Відваги, Поліно? Ні, тобі боятись нема чого, це не відвага, а кохання, справжнє кохання, глибоке, вічне, як моє, правда ж?

— О, говори, говори, говори! — сказала вона.— Твої уста були так довго німі для мене!

— То ти мене кохала?

— О Господи! Чи я кохала? Знав би ти, скільки разів я плакала, прибираючи твою кімнату, горюючи через те, що ми з тобою вбогі. Я ладна була продатись демонові, аби лиш розвіяти твій смуток. Тепер, мій Рафаелю, адже ти мій: моя оця прекрасна голова, моїм стало твоє серце! О так, надто серце, оте вічне багатство!.. На чому ж я спинилася? — сказала вона.— А, так! У нас три-чотири мільйони. Може, п'ять. Якби я була бідна, мені, мабуть, дуже хотілось би носити твоє ім'я, щоб мене називали твоєю дружиною, а тепер я б віддала за тебе весь світ, залюбки була б довіки твоєю служницею. І ось, Рафаелю, пропонуючи тобі своє серце, себе й своє багатство, я все ж даю тобі не більше, ніж тоді, коли поклала сюди — вона показала на шухляду столу,— монету в сто су. О, якого болю завдала мені тоді твоя радість!

— Нащо ти багата? — вигукнув Рафаель.— Нащо в тебе немає марнолюбства? Я нічого не можу зробити для тебе!

Він аж руки заломив від щастя, від розпачу, від кохання.

— Я тебе знаю, небесне створіння, коли ти станеш маркізою де Валантен, ні титул мій, ні багатство не будуть для тебе варті...

— Однієї твоєї волосинки! — докінчила вона.

— У мене теж мільйони, але що тепер для нас багатство. Моє життя — ось що я можу тобі подарувати, візьми його!

— О, твоє кохання, Рафаелю, для мене дорожче від цілого світу! Як, твої думки належать мені? Тоді я найщасливіша зі смертних.

— Нас можуть почути,— зауважив Рафаель.

— О, тут нікого нема! — сказала вона, грайливо стріпнувши кучерями.

— Іди ж до мене! — закричав Рафаель, простягаючи до неї руки.

Вона впала йому на коліна й охопила руками його шию.

— Обійміть мене за всі прикрощі, яких завдали мені, за всі муки, що я терпіла через ваші радощі, за всі ночі, що я просиділа, розмальовуючи віяла...

— Віяла?

— Коли вже ми багаті, золото ти моє, я можу сказати тобі все. Ох дитино! Як легко дурити розумних людей! Хіба ж могли в тебе бути двічі на тиждень білі жилети й свіжі сорочки за три франки на місяць для пралі? А молока ти випивав удвічі більше, ніж можна було купити за твої гроші! Я дурила тебе на всьому — на паливі, на оливі, навіть на грошах. О мій Рафаелю, не бери мене за дружину,— сміючись додала вона,— я дуже хитра.

— Як же тобі вдавалося це?

— Я працювала ночами до другої години й половину зароблено на віялах віддавала мамі, а половину тобі.

Якусь хвилину вони дивились одне на одного, ошалілі від радості й любові.

— О, колись ми, мабуть, заплатимо за таке щастя якимсь страшним горем! — вигукнув Рафаель.

— Ти одружений? — спитала Поліна.— Я нікому тебе не віддам.

— Я вільний, рідна моя.

— Вільний! — повторила вона.— Вільний — і мій!

Вона стала навколішки, склала руки й молитовно звела очі на Рафаеля.

— Я боюся збожеволіти. Який ти чарівний! — провадила вона, гладячи рукою біляву голову коханого.— Яка ж вона дурна, ота твоя графиня Феодора! Яку втіху відчувала я вчора, коли всі вітали мене! Її ніколи не зустрічали так! Слухай, любий, коли я торкнулася спиною твого плеча, якийсь голос шепнув мені: "Він тут!" Я обернулась — і побачила тебе. О, я втекла, щоб не почепитись тобі на шию при всіх!

— Щаслива ти, що можеш говорити! — вигукнув Рафаель.— А в мене серце стискається. Хотів би плакати й не можу. Не забирай своєї руки. Здається, отак би довіку дивився на тебе, щасливий і вдоволений.

— Скажи ці слова ще раз, коханий!

— Що для нас слова! — відповів Рафаель, і гаряча сльоза його впала Поліні на руку.— Колись я розповім про своє кохання; тепер я можу тільки відчувати його.

— О, прекрасна душа, дивний геній, серце, яке я так добре знаю,— вигукнула вона,— все це моє і я твоя?

— Назавжди, ніжна моя душе,— схвильовано промовив Рафаель.— Ти будеш моєю дружиною, моїм добрим генієм. Твоя присутність завжди розвіювала мої прикрощі й дарувала мені розраду; тепер твоя янгольська усмішка ніби очистила мене. Я ніби заново народився на світ. Жорстоке минуле, мої жалюгідні безумства — і все це здається мені лихим сном. Я очищуюсь душею коло тебе. Відчуваю подих щастя. О, лишися тут назавжди! — додав він, побожно пригортаючи її до свого розкалатаного серця.

— Хай смерть прийде коли завгодно! — в захваті крикнула Поліна.— Я жила!

Щасливий той, хто збагне їхню радість,— вона йому знайома!

— Любий Рафаелю,— сказала Поліна, коли вже цілі години минули в них у мовчанні,— я б хотіла, щоб ніхто ніколи не входив до нашої милої мансарди.

— Треба замурувати двері, вставити у вікно грати й купити цей дім,— вирішив маркіз.

— Так, правда! — погодилась вона. Хвилину помовчала й додала: — Ми наче забули шукати твої рукописи!

Обоє засміялися милим, невинним сміхом.

— Я тепер зневажаю будь-яку науку! — вигукнув Рафаель.

— А як же слава, ласкавий пане?

— Ти — моя єдина слава.

— Тобі було дуже тяжко на серці, коли ти писав оцю базгранину,— сказала вона, гортаючи папери.

— Моя Поліно...

— Атож, я твоя Поліна... То що?

— Де ти живеш?

— На вулиці Сен-Лазар. А ти?

— На вулиці Варен.

— Як далеко будемо ми одне від одного, поки...

Не доказавши, вона кокетливо й лукаво позирнула на коханого.

— Але ж ми будемо в розлуці щонайбільше два тижні,— заперечив Рафаель.

— Правда... Через два тижні ми звінчаємось.— Поліна підстрибнула, як дитя.— О, я безсерда дочка! — провадила вона.— Я не думаю ні про батька, ні про матір, ні про що на світі. Ти знаєш, любий, мій батько тяжко нездужає. Повернувся з Індії зовсім хворий. Трохи не помер у Гаврі, коли ми поїхали його зустрічати. Ох Боже! — скрикнула вона, глянувши на годинника.— Вже третя година! Я маю бути вдома: він прокидається о четвертій. Я господиня в домі, мама робить усе, що я хочу, батько на мене молиться, але я не хочу зловживати його добротою, це було б негарно! Бідолашний батько, це він послав мене вчора до Італійського театру... Ти навідаєш завтра його?

— Маркіза де Валантен виявить мені честь, пішовши зі мною під руку?

— Ключі від кімнати я заберу з собою! — оголосила вона.— Це ж палац, це наша скарбниця!

— Поліно, ще один цілунок!

— Тисячу! Боже,— сказала вона, глянувши на Рафаеля.— І так буде завжди? Мені здається — це сон.

Вони повільно спустилися сходами, потім, ідучи в ногу, разом здригаючись під тягарем того самого щастя, пригортаючись одне до одного, як двоє голуб'ят, ця дружна пара дійшла до площі Сорбонни, де стояла Полінина карета.

— Я хочу побувати в тебе,— сказала вона.— Подивитись на твою спальню, на твій кабінет, посидіти за столом, де ти працюєш. Це буде як давніше,— зашарівшись, додала вона.— Жозефе,— звернулась вона до лакея,— я заїду на вулицю Варен, а вже потім додому. Вже чверть на четверту, а я маю бути дома о четвертій. Хай Жорж їде швидше.

І за кілька хвилин закохані вже під'їздили до Валантенової оселі

— О, яка я рада, що оглянула тут усе! — вигукнула Поліна, смикаючи шовкову запону коло Рафаелевого ліжка.— Коли засинатиму, подумки буду тут. Уявлятиму собі твою милу голову на подушці. Скажи, Рафаелю, ти ні з ким не радився, коли опоряджав свій дім?

— Ні з ким.

— Правда? А чи не жінка тут...

— Поліно!

— О, я страшенно ревнива! В тебе добрий смак. Завтра ж замовлю собі таке ліжко.

Сам не свій від щастя, Рафаель обняв Поліну.

— Але мій батько! Мій батько! — сказала вона.

— Я проведу тебе, щоб довше з тобою не розлучатися! — вигукнув Валантен.

— Який ти хороший! Я боялась попросити...

— Хіба ти не життя моє?

Було б нудно до слова переповідати всю розмову закоханих, якій надають справжньої ціни тільки тон, погляд, непередаваний жест. Валантен провів Поліну додому й повернувся з найпрекраснішим почуттям, яке лишень може зазнати й знести людина тут, на землі. А коли він сів у крісло перед каміном, думаючи про раптове й цілковите справдження своїх мрій, його мозок пронизала холодна думка, як криця кинджала пронизує груди; він глянув на шагреневу шкіру — вона трохи поменшала. Він круто лайнувся рідною мовою, без будь-яких єзуїтських недомовок андуйлетської абатиси92, відкинувся на спинку крісла і втупив застиглий, невидющий погляд у розетку, що підтримувала драпрі.

— Господи! — вигукнув він.— Як! Усі мої жадання, всі... Сердешна Поліна!

Він узяв циркуль і виміряв, скільки життя коштував йому цей ранок.

— Мені лишилося всього два місяці!

Його кинуло в холодний піт, та раптом у нестямному пориві шалу він схопив шагреневу шкіру й крикнув:

— Який же я дурень!

З цими словами він вибіг із дому, добіг до колодязя в саду й кинув туди свій талісман.

— Хай буде, що буде... До біса всю цю маячню!

Отже, Рафаель віддався своєму щастю й зажив з Поліною в любові й згоді. Їхнє весілля, відкладене з причин, про які тут розповідати нецікаво, мали відсвяткувати в перших числах березня. Вони перевірили себе й уже не мали сумнівів щодо своїх почуттів, а оскільки щастя відкрило їм усю силу їхнього взаємного потягу, то на світі не було двох душ, двох натур, споріднених більше, ніж Рафаель і Поліна, коли їх поєднало кохання. Що глибше вони пізнавали одне одного, то дужче любили: з обох боків — та сама чуйність, та сама сором'язливість, та сама жага, але жага щонайчистіша, ангельська; ні хмаринки на їхньому обрії, бажання одного — закон для іншого. Обоє були багаті, могли задовольняти будь-які свої примхи — отже, ніяких примх у них не було. Дружині Рафаеля були властиві тонкий смак, почуття краси, щира поетичність, до всяких жіночих витребеньок вона була байдужа, усмішка коханого здавалась їй прекраснішою за ормузькі перли, найбагатшою окрасою її були муслін та квіти. А втім, Поліна й Рафаель уникали товариства, усамітнення здавалось їм таким чудесним, таким живлющим! Цікаві щодня бачили цю прекрасну нешлюбну пару в Італійському театрі або в Опері. Спочатку злоязикі глузували з них по вітальнях, та невдовзі вихор подій, що промчав над Парижем, змусив усіх забути про невинних коханців; до того ж про весілля вже оголосили. Це більш-менш виправдовувало їх в очах поборників моральності; та й слуги в них дібралися напрочуд скромні,— таким чином, вони не були покарані за своє щастя ніякими аж надто неприємними плітками.

Наприкінці лютого, коли досить теплі дні вже дозволяли мріяти про радощі весни, Поліна й Рафаель снідали вдвох у невеликій оранжереї, схожій на повну квітів вітальню з дверима просто до саду. Бліде зимове сонце, проміння якого пробивалося крізь ріденькі кущі, вже прогрівало повітря. Строкате листя, купи яскравих квітів, примхлива гра світлотіні — все голубило зір. Тоді як парижани ще грілися біля нудних камінів, це юне подружжя вже веселилося серед камелій, бузку та вересу. Їхні радісні обличчя видніли над нарцисами, конваліями та бенгальськими трояндами. Ця любострасна, пишна оранжерея була застелена африканською матою під колір лугової трави. На обтягнених зеленим тиком стінах не було й сліду вогкості. Меблі були дерев'яні, грубуваті на вигляд, але чудово відполіровані й чисті-чистісінькі. Поліна вмочила в каву писочок кошеняти, що скочило на стіл, принаджене запахом молока, дражнила його, то підсовуючи йому блюдце з вершками, то відсовуючи, аби розтягти гру; сміялася з кожного поруху кошеняти і витівала всякі жарти, не даючи Рафаелеві читати газету, що й так уже разів із десять випадала йому з рук. Як усе природне й щире, ця вранішня сценка дихала невимовним щастям. Рафаель прикидався заглибленим у газету, а сам позирав нишком на Поліну, що бавилася з кошеням, на свою Поліну в довгому пеньюарі, який тільки сяк-так прикривав її, на її розсипані коси, на білу ніжку з голубими жилками в чорній оксамитовій пантофельці. Вона була чарівна в цьому домашньому вбранні, чарівна, як фантастичні образи Вестолла93; схожа і на дівчину, і на жінку, скоріш навіть на дівчину, ніж на жінку, вона впивалася чистим щастям і спізнала тільки перші радощі кохання. Тільки-но, до решти поринувши в тиху замрію, забув про газету, Поліна вихопила її, зіжмакала, шпурнула в сад, і кошеня побігло за політикою, що, як і завжди, крутилася круг самої себе. А коли Рафаель, чия увага була поглинута цією дитячою розвагою, захотів читати далі й нахилився, щоб підняти газету, якої вже не було, почувся сміх, щирий, радісний, заливистий, як пташиний щебет.

— Я ревную тебе до газети,— сказала Поліна, витираючи сльози, що виступили в неї на очах від цього дитинно-веселого сміху.— Хіба це не зрада,— провадила вона, раптом знов обертаючись на жінку,— при мені

захоплюватись російськими відозвами й віддавати перевагу прозі імператора Наполеона перед словами й поглядами кохання?

— Я не читав, ангеле мій, я дивився на тебе.

В цю хвилину біля оранжереї почулась важка хода садівника,— пісок рипів під його підкованими чобітьми.

— Вибачте, пане маркізе, що перешкодив вам, і, ви, пані, теж вибачте, але я приніс таку дивину, якої ще зроду не бачив. Я щойно, дозвольте пояснити, брав воду в колодязі й витяг у відрі якусь чудернацьку морську рослину. Ось вона! Бач як звикла до води: зовсім не намокла й не відвологла. Суха, наче з дерева, і не слизька зовсім. Звісно, пан маркіз ученіший за мене, то я й подумав: треба віднести, їм буде цікаво.

І садівник показав Рафаелеві невблаганну шагреневу шкіру, що вже мала не більш як шість квадратних дюймів площі.

— Дякую, Ваньєре,— сказав Рафаель,— Справді дуже цікава річ.

— Що з тобою, серце? Ти поблід! — вигукнула Поліна.

— Ідіть, Ваньєре.

— Твій голос мене лякає,— сказала Поліна,— він раптом якось дивно змінився... Що з тобою? Як ти себе почуваєш? Що в тебе болить? Ти занедужав? Лікаря! — гукнула вона.— Жонатасе, поможіть!

— Не треба, Поліно,— сказав Рафаель, уже опановуючи себе.— Ходімо звідси. Тут якісь квіти надто сильно пахнуть. Може, вербена?

Поліна накинулась на безневинну рослину, вирвала її з корінням і викинула в сад.

— Ох, серце моє! — вигукнула вона, стискаючи Рафаеля в обіймах таких палких, як їхнє кохання, і млосно-кокетливо підставляючи червоні губи для цілунку.— Як ти поблід, я зрозуміла, що не пережила б тебе: твоє життя — це моє життя. Рафаелю, ось проведи рукою по моїй спині. Там у мене ще мороз, пестощі смерті. Твої губи горять. А рука? Крижана, — додала вона.

— Пусте,— відказав Рафаель,

— А чого ж сльоза? Дай я вип'ю її.

— Поліно, Поліно, ти надто сильно кохаєш мене!

— З тобою щось негаразд, Рафаелю... Кажи, бо я однаково розкрию твою таємницю. Дай-но сюди,— сказала вона й узяла шагреневу шкіру.

— То мій кат! — вигукнув Валантен, з жахом дивлячись на талісман.

— Що ти кажеш! — жахнулась Поліна і впустила страшний символ фатуму.

— Ти кохаєш мене? — спитав він.

— Чи я тебе кохаю? Ще й питаєш!

— Тоді покинь мене, йди від мене!

Бідолаха пішла.

— Як! — зоставшись сам, скрикнув Рафаель.— У нашу освічену добу, коли ми дізналися, що діаманти — це кристали вуглецю, в добу, коли на все знаходиться пояснення, коли поліція заарештувала б нового месію, а чудеса, здійснені ним, розглядали б у Академії наук, коли ми віримо тільки в нотаріальні написи, я повірив — я! в якесь "Мене-Текел-Фарес"94? Але, свідчусь Богом, я не можу повірити, ніби вищій істоті приємно катувати добропорядну людину... Треба поговорити з ученими.

Незабаром він уже був між винним ринком, цим велетенським складом барил, і шпиталем Сальпетрієр, цим величезним розсадником пияцтва, коло невеликого ставу, де хлюпотались качки найрізноманітніших пород, яскріючи на сонці переливами кольорів, схожих на барви церковних вітражів. Тут були зібрані качки з усього світу: крячучи, перекидаючись, плещучись, вони були ніби палатою качачих депутатів, скликаною помимо їхньої волі, але, на щастя, без хартії й без політичних принципів, вони жили тут, не боячись мисливців, але часом попадаючи в поле зору природознавців.

— Ось пан Лавріль,— сказав сторож Рафаелеві, який розшукував цього великого жерця зоології.

Маркіз побачив невисокого панка, що з глибокодумним виглядом роздивлявся двох качок. Учений був середнього віку, риси обличчя мав симпатичні, привітні, якісь незвичайно лагідні, і в усій його подобі відчувалась безмежна відданість науці. З-під перуки, яку він безперестану смикав, врешті кумедно стяг на потилицю, видні були сиві пасма; таке недбальство виказувало в ньому безмежну пристрасть до науки і до її відкриттів, а ця пристрасть — як, між іншим, і будь-яка пристрасть — так владно виокремлює нас із зовнішнього світу, що змушує забувати про самих себе. В Рафаелі явився вчений і дослідник, і в ньому пробудив захват цей природознавець, що не спав цілі ночі, розширюючи коло людських знань, і навіть своїми помилками служив славі Франції, а втім, чепуруха, мабуть, посміялась би з того, що між поясом штанів і смугастим жилетом ученого виднілася щілинка, щоправда соромливо прикрита сорочкою, яка збилася жужмом, бо пан

Лавріль безперестану то нахилявся, то випростувався, як цього вимагали його зоогенетичні спостереження.

Після перших слів привітання Рафаель вирішив, що повинен сказати панові Лаврілю якісь банальні компліменти щодо його качок.

— О, на качок ми багаті! — відповів природознавець.— А втім, як ви, певне, знаєте, це найпоширеніший рід у родині перетинчастолапих. У цьому роду є сто тридцять сім видів, дуже відмінних один від одного — починаючи з лебедя й кінчаючи качкою зінзін. У кожного своя назва, свій особливий норов, своя батьківщина, свій зовнішній вигляд, а подібності між ними не більше, ніж у негра з білим. Справді, коли ми їмо качку, то навіть не здогадуємось, яка вона поширена.

Йому впав у око невеликий гарний птах, що виходив з води.

— Дивіться, ото краватковий лебідь, бідна дитина Канади, що прибула здалеку показати нам своє сірувато-буре пір'я, свою чорну краваточку. Дивіться, він чухається... А то знаменита пухова гуска, або ж гага; під її пухом сплять наші модниці. Яка вона гарна! Гляньте на її черевце, червонясто-біле, на зелений дзьоб. Я щойно був присутній при паруванні, якого й не сподівався,— провадив він.— Поєднання минуло цілком успішно, і тепер я нетерпляче дожидатиму результатів. Тішусь надією, що матиму сто тридцять восьмий вид, якому, можливо, дадуть моє ім'я. Ось вони, ця парочка,— він показав на двох качок.— Ото — гусак-реготун (anas albifrons), а це велика качка-свистуха (anas ruffina, за Бюффоном).Я довго вагався між качкою-свистухою, качкою-білобровкою й качкою-широкодзьобом (anas clypeata). Дивіться, он широкодзьоб, огрядний брунатно-чорний розбишака з кокетливою зеленаво-райдужною шийкою. Але качка-свистуха має чубчик, і я, розумієте, більш не вагався. Нам бракує тут тільки качки чорно-ковпачної. Наші панове природознавці в один голос твердять, що вона — тільки зайвий дублікат чирка гачкодзьобого, що ж до мене...— (Враз він однією дивною гримасою виказав водночас і скромність, і гордість ученого — гордість, у якій відчувалась упертість, і скромність з відтінком задоволення) — ...то я

так не гадаю,— докінчив він.— Самі бачите, добродію, ми тут часу не гаємо. Я саме працюю над монографією про качку як рід... Але я до ваших послуг.

Поки вони підходили до гарного будинку на вулиці Бюффона, Рафаель уже встиг віддати шагреневу шкіру на дослідження панові Лаврілю.

— Цей виріб мені знайомий,— сказав нарешті вчений, оглянувши талісман крізь лупу.— Ним була накрита якась шкатулка. Шагрень дуже стара! Тепер шкатульники воліють уживати тигрин. Тигрин, як вам, певне, відомо, це шкіра з raja sephen, червономорського ската.

— Але що ж це таке, скажіть, будьте ласкаві...

— Це,— відказав учений,— щось зовсім інше. Між тигрином і шагренню така різниця, як між океаном і землею, рибою й четвероногим. Правда, риб'яча шкіра міцніша за шкіру наземних тварин. А це,— провадив він, показуючи на талісман,— це, як ви, мабуть, знаєте, один з найдивовижніших продуктів тваринного світу.

— Що ж саме? — спитав Рафаель.

— Це шкіра віслюка,— вмощуючись вигідніше в кріслі, відповів учений.

— Я знаю,— сказав молодий маркіз.

— У Персії є надзвичайно рідкісна порода віслюків,— провадив природознавець.— Старовинна назва його онагр, equus asinus, татари називають його кулан. Паллас спостерігав його й опублікував свої спостереження. Адже ця тварина дуже довго мала славу фантастичної. Вона, як вам відомо, згадується в Святому письмі; Мойсей заборонив парувати її зі спорідненими видами. Та ще більшу славу дав онагрові той вид розпусти, об'єктом якого він бував і про який говорять біблійні

пророки. Паллас, як вам, мабуть, відомо, в "Acta Acad Petropolitana", том другий, повідомляє, що перси й ногайці ще й тепер святобливо шанують ці дивні збочення як чудовий засіб при хворобах нирок і запаленні сідничного нерва. Ми, бідні парижани, й уявлення не маємо про онагра! В нашому музеї його нема. Яка незвичайна тварина! — провадив учений.— Це створіння таємниче, в його очах є відбивна оболонка, якій жителі Сходу приписують магічну силу; шкіра в нього тонша й рівніша, ніж у найкращих наших коней, вона вся в ясно-рудих і блідо-рудих смугах і дуже схожа на шкіру зебри. Шерсть у нього м'якенька, хвиляста, слизька на доторк; зір його не менш гострий, ніж у людини; він трохи більший за найбільших наших свійських вислюків і надзвичайно сміливий. Коли на нього нападуть, він напрочуд успішно відбивається від найлютіших хижаків; а швидкістю з ним можуть змагатися хіба птахи. Найкращий перський чи арабський кінь не наздогнав би онагра. За визначенням, яке дав ще батько сумлінного вченого Нібура, чию недавню смерть ми, як вам, мабуть, відомо, оплакуємо, середня швидкість бігу цих дивних створінь — сім географічних миль за годину. Наш звироднілий вислюк не дає й уявлення про це незалежне й горде створіння. Онагр моторний, рухливий, погляд у нього розумний і хитрий, будова тіла доладна, рухи сповнені жвавості. Це зоологічний цар Сходу! Турецькі й перські забобони приписують йому таємниче походження, і Соломонове ім'я домішується до розповідей тібетських і татарських оповідачів про подвиги цієї шляхетної тварини. Треба зауважити, що приручений онагр вартий величезних грошей; спіймати його в горах майже неможливо, він бігає, як сарна, літає, як птах. Казки про крилатих коней, про нашого Пегаса напевне виникли в тих краях, де пастухи могли часто бачити, як онагр стрибає зі скелі на скелю. Верхових вислюків, що народились у Персії від схрещення свійської ослиці з прирученим онагром, фарбують у червонястий колір — так повелося з давніх давен. Можливо, звідси пішло й наше прислів'я: "Злий, мов червоний вислюк". У ті часи, коли природознавство у Франції було геть занедбане, якийсь мандрівник, мабуть, завіз до нас цю дивовижну тварину, що дуже погано зносить неволю. Звідси й прислів'я. Та шкіра, що ви мені показали,— сказав учений,— це шкіра онагра, її назву тлумачать по-різному. Одні гадають, що Шагрі — слово турецьке, інші — що Шагрі — місто, де ці зовнішні

покриви тварини обробляють хімічно — цей процес непогано описав Паллас, саме він і надає шкірі своєрідної зернистості, що так дивує нас. Мартеленс писав мені, що Шагрі — це річка...

— Дякую за пояснення: якби ще існували бенедиктинці, то якому-небудь абатові Кальме все це послужило б основою для чудових приміток, але я маю честь звернути вашу увагу на те, що цей клапоть шкіри спершу був завбільшки... ось із цю географічну карту,— Рафаель показав на розкритий атлас,— але за три місяці він помітно зменшився...

— Так,— відповів учений,— розумію.— Рештки живих організмів підлягають природному знищенню, яке легко виявляється й залежить від атмосферних умов. Навіть метали відчутно розширяються і стискаються, бо інженери помічали досить значні проміжки між великими каменями, які спочатку були скріплені смугами заліза. Наука розсягла, а людське життя дуже коротке. Тому ми не претендуємо на те, щоб пізнати всі явища природи...

— Наперед прошу вибачення за своє запитання,— трохи збентежено провадив Рафаель.— Чи ви цілком певні того, що ця шкіра підлягає загальним законам зоології, що вона може розширюватись?

— Ну звісно!.. Що за чорт! — пробурчав пан Лавріль, намагаючись розтягти талісман. А втім, добродію,— додав він,— сходіть до Планшета, знаменитого професора механіки,— він напевне знайде спосіб подіяти на цю шкіру, розм'якшити її, розтягти.

— Ох, я вам завдячую життям!

Рафаель попрощався з ученим природознавцем і, покинувши добрягу Лавріля в його кабінеті, серед склянок та гербаріїв, побіг до Планшета. Тепер, після цього візиту, він, сам того не усвідомлюючи, володів усією людською наукою — номенклатурою! Добряга Лавріль, як Санчо Панса, коли той розповідав Дон-Кіхотові історію з козами, розважався тим, що

перелічував тварин і перенумеровував їх. Стоячи однією ногою в могилі, вчений знав тільки малесеньку часточку того незліченного стада, що його Бог із незнаною метою розсіяв по океанові світів.

Рафаель був задоволений.

— Триматиму свого вислюка в шорах! — вигукнув він.

Ще до нього Стерн сказав: "Побережімо вислюка, коли хочемо дожити до старості!" Але ця худобина норовлива!

Планшет був високий, сухорлявий, справжній поет, заглиблений у безперервне споглядання; він весь час зазирав у бездонну прірву, назва якої — РУХ. Обиватели вважають безумцями вчених — людей з високим розумом, цих незрозумілих, дивовижно байдужих до розкошів і світськості людей, які з ранку до вечора смокчуть погаслу сигару і входять до вітальні, застебнуті не на ті ґудзики. Настає день, коли вони, довго перед тим виміряючи порожній простір або нагромаджуючи ікси під Аа — gG, проаналізують якийсь природний закон і розкладуть якесь нерозкладне начало; і ось юрба вже милується новою машиною або яким-небудь візком, що його будова вражає й пантеличить нас своєю простотою. Скромний учений з усмішкою каже своїм шанувальникам: "Що ж я створив? Нічого. Людина не винаходить силу, вона її спрямовує, наука полягає в наслідуванні природи".

Коли Рафаель увійшов до механіка, той стояв мов укопаний, і можна було подумати, що це повішений, який, зірвавшися з шибениці, став стійма. Планшет стежив за агатовою кулькою, що котилась по циферблату сонячного годинника, й чекав, коли вона зупиниться. Бідолаха не мав ні ордена, ні пенсії, бо не вмів показати себе. Він був щасливий тим, що стоїть на порозі відкриття, і не думав ні про славу, ні про світ, ні про самого себе, він жив наукою, заради науки.

— Це нез'ясовна річ! — сказав він.— Ох! — скрикнув він, побачивши Рафаеля.— Я до ваших послуг. Як живе ваша матуся?.. Зайдіть до дружини.

"Таж я й сам міг би так жити",— подумав Рафаель. Він показав ученому талісман і, спитавши, як можна подіяти на нього, вивів Планшета з задуми.

— Може, ви посміється з моєї легковірності,— сказав на закінчення маркіз,— але я не приховаю від вас нічого. Мені здається, ця шкіра має таку силу опору, якої ніщо не здатне подолати.

— Світські люди аж надто вільно поводяться з наукою,— почав Планшет,— усі вони в розмові з нами нагадують одного дженджика, що сказав астрономові Лаланду, привівши до нього після затемнення кілька дам: "Будьте ласкаві, почніть спочатку". Як вам треба подіяти на неї? Мета механіки — застосовувати закони руху або нейтралізувати їх. Що ж до руху самого по собі, то я мушу смиренно оголосити вам: ми безсилі визначити його. Обмеживши себе таким чином, ми спостерігаємо деякі постійні явища, котрі керують діями твердих і рідких тіл. Відтворивши першопричини таких явищ, ми можемо переміщувати тіла, надавати їм рушійної сили, при певній швидкості, кидати їх, ділити на частини або на нескінченно малі частинки — залежно від того, розбиваємо ми їх чи розпорошуємо; можемо скручувати їх, надавати їм обертового руху, видозмінювати їх, стискати, розширювати, розтягувати. Вся наша наука стоїть на єдиному факті. Бачите кульку? — спитав Планшет.— Ось вона на цьому камені. А тепер там. Як ми назвемо цю дію, фізично таку природну, але незбагненну для розуму? Рух, пересування, переміщення? Але ж за цими порожніми словами нічого не стоїть. Хіба найменувати вже означає розв'язати задачу? А це й є вся наука. Наші машини використовують або розкладають цю дію, цей факт. Цей малоістотний феномен, коли його прикласти до речовин, висадить у повітря Париж. Ми можемо збільшувати швидкість за рахунок сили й силу за рахунок швидкості. Що таке сила й швидкість? Наша наука не може на це відповісти, як не може створити рух. Рух, хоч би який, це величезна

енергія, а людина енергії не винаходить. Енергія єдина, як і рух, що являє собою саму суть енергії. Все є рух. Думка є рух. Природа грунтується на русі. Смерть є рух, мета якого нам маловідома. Якщо Бог вічний,— повірте, він теж у русі. Бог — це, може, й є сам рух. Ось чому рух нез'ясовний, як він, глибокий, як він, безмежний, незбагненний, невідчутний. Хто будь-коли відчув рух, збагнув його й зміряв? Ми відчуваємо наслідки, не бачачи самого руху. Ми можемо навіть заперечувати його, як заперечуємо Бога. Де він? І де його нема? Звідки він виходить? Де його початок? Де його кінець? Він охоплює нас, діє на нас і втікає. Він очевидний, як факт, темний, як абстракція; він — і наслідок, і причина разом. Йому, як і нам, потрібен простір, а що таке простір? Він відкривається нам тільки в русі; без руху це пусте слово. Це проблема нерозв'язна; як порожнеча, як сотворіння світу, нескінченність, — рух бентежить людську думку, і людині дано збагнути тільки одне: вона ніколи не збагне руху. Між кожними двома точками, які послідовно займає в просторі ця кулька, для розуму людського є прірва, та прірва, куди зірвався Паскаль. Щоб подіяти на невідому речовину, яку ви хочете підкорити невідомій силі, ми повинні спочатку вивчити цю речовину, в залежності від своїх природних властивостей вона або розірветься від прикладення сили, або виявить їй опір; якщо вона розпадеться на частини, а в наші наміри не входило ділити її, ми не досягнемо мети. Якщо ви хочете стиснути його — треба надати однакового руху всім часточкам речовини, так, щоб однаково зменшити проміжки, які їх розділяють. Коли бажаєте розтягти її — ви повинні надати кожній молекулі однакову відцентрову силу, бо без точного дотримання цього закону ми виконаємо розрив безперервності. Існує без ліку способів, без ліку комбінацій руху. Якого результату хочете ви досягти?

— Я хочу досягти такого тиску, щоб розтягти цю шкіру до нескінченності...— промовив Рафаель нетерпляче.

— Речовина — сутність скінченна, а тому й не може бути розтягнена до нескінченності,— заперечив математик,— проте сплющування неминуче розширить її поверхню за рахунок товщини; шкіру можна розплющувати доти, доки вистачить її речовини.

— Досягніть такого результату, і ви одержите мільйони! — вигукнув Рафаель.

— Брати за це великі гроші — просто нечесно,— флегматично, ніби голландець, сказав професор.— У двох словах я розповім вам про машину, що й самого Бога розчавила б, як муху. Вона здатна сплющити людину в аркуш промокального паперу — людину в чоботях з острогами, в краватці, в капелюсі, з золотом, з коштовностями, з усім...

— Яка жахлива машина!

— Замість того, щоб кидати дітей у воду, китайці мали б утилізувати їх так,— провадив учений, не думаючи про те, яке обурливе його ставлення до нащадків.

Цілком віддавшись своїй ідеї, Планшет узяв порожній вазон з дірочкою в денці й поставив його на плиту сонячного годинника, тоді пішов до садка по глину. Рафаель був у захваті, мов дитина, що їй розповідають чарівну казку. Поклавши глину на плиту, Планшет видобув з кишені садівницького ножа, зрізав дві гілочки бузини й заходився видовбувати їх, насвистуючи, ніби він був у кімнаті сам.

— Оце складові частини машини,— сказав він. За допомогою виліпленого з глини колінця він приєднав одну бузинову трубочку до дна вазона, навпроти дірочки. Споруда нагадувала величезну люльку. Потім він розім'яв глину, виліпив з неї на плиті фігуру в подобі лопати й поставив на ту "лопату" вазон, так, щоб трубочка лягла на "держак". Потім грудочкою глини приліпив до другого кінця трубочки сторчма ще одну бузинову трубочку — так, щоб у цій імпровізованій машині могли циркулювати повітря або рідина і проходити зі сторчової трубочки по лежачій у вазон.

— Цей апарат,— заявив він Рафаелеві поважно, мов академік, що промовляє вступне слово,— одне з найбільш незаперечних свідчень про право великого Паскаля на наше схиляння перед ним.

— Не розумію...

Учений усміхнувся. Відв'язав від плодового дерева пляшечку, в якій аптекар прислав йому липучий засіб проти мурашок, відбив денце, зробивши з пляшечки лійку, і вставив її в сторчову бузинову трубку, приєднану до горизонтальної, яка вела до резервуара — вазона; потім налив з поливайки стільки води, що вона наповнила до одного рівня вазон і сторчову трубочку...

А Рафаель все думав про свою шагреневу шкіру.

— Вода, ласкавий пане, й досі вважається тілом не стисливим, не забудьте цієї основної тези,— попередив механік,— правда, вона стискається, але так мало, що її стискуваність треба прирівняти до нуля. Бачите поверхню води у вазоні?

— Бачу.

— Так ось, припустіть, що ця поверхня в тисячу разів більша за перпендикулярний перетин бузинової трубки, якою я налив рідину. Дивіться, я знімаю лійку...

— Так.

І ось, добродію, коли я якимось чином збільшу об'єм цієї маси, вливши крізь отвір трубочки ще якусь кількість води, то рідина змушена буде перемістити ся і почне підніматись у резервуарі-вазоні, поки знов досягне однакового рівня і там, і тут.

— Це ясне діло! — вигукнув Рафаель.

— Але,— провадив учений,— різниця ось у чому: якщо тонкий стовпчик води, долитий у сторчову трубку, являє собою силу, рівну, скажімо, одному фунтові, то її тиск неминуче передається всій масі рідини, і його зазнає в кожній своїй точці поверхня води у вазоні,— так що тисяча стовпчиків води, прагнучи піднятись, немовби до кожного була прикладена сила, рівна тій, що змушує опускатись рідину у вертикальній бузиновій трубочці, неминуче вивільнить тут...— Планшет показав на вазон,— енергію в тисячу разів більшу, ніж та, що діє звідси.

І вчений показав пальцем на бузинову трубку, сторчма встромлену в глину.

— Все це дуже просте,— сказав Рафаель.

Планшет усміхнувся,

— Іншими словами,— провадив він з упертою логічністю, властивою математикам,— щоб вода не виливалася з великого резервуара, треба прикласти до кожної часточки її поверхні силу, рівну силі, що діє в сторчовій трубці, та коли висота нашого водяного стовпчика буде рівна цілому футові, то висота тисячі стовпчиків у великому резервуарі буде зовсім незначна. А тепер,— стукнувши пальцем по бузинових трубках, сказав Планшет,— замінимо цей кумедний пристрій металевими трубами відповідної міцності та розміру; тож коли накриємо поверхню рідини в великому резервуарі міцною рухомою металевою плитою, а паралельно їй закріпимо нерухомо іншу, теж достатньої міцності, та ще й забезпечимо можливість доливати рідину крізь сторчову трубку, то предмет, затиснутий між двома міцними площинами, неминуче буде сплющуватись дедалі більше під дією прикладених до нього величезних сил. Безперервно вводити рідину в трубку й передавати її енергію плиті — для механіки це іграшки. Вистачить двох поршнів та кількох клапанів. Зрозуміло вам, любий мій,— спитав він, узявши Валантена під руку,— що нема такої речовини, яка, поміщена між двома силами тиску, що збільшуються необмежено, не буде змушена розплющитись?

— Як? Це винайшов автор "Листів до провінціала?" — вигукнув Рафаель.

— Так, саме він. Механіка не знає нічого простішого й прекраснішого. На протилежному принципі — розширюваності води — побудовано парову машину. Але вода розширюється тільки до певної міри, тоді як її нестискуваність, сила в певному розумінні негативна, неминуче виявляється нескінченно великою.

— Якщо ця шкіра розтягнеться,— сказав Рафаель,— я обіцяю вам поставити величезний пам'ятник Блезові Паскалю, встановити премію в сто тисяч франків за розв'язання найважливіших проблем механіки, що буде присуджуватись раз на десять років, дати посаг усім вашим кузинам і, нарешті, збудувати притулок для збожеволілих або зубожілих математиків.

— Це було б дуже добре,— озвався Планшет.— Завтра ми підемо з вами до Шпіггальтера, провадив він незворушно, як люди, що живуть у сфері виключно інтелектуальній.— Шпіггальтер знаменитий механік, і він нещодавно за моїм проектом збудував удосконалену машину, за допомогою якої дитина зможе упхати в свою шапочку тисячу копиць сіна.

— До завтра.

— До завтра.

— Оце то механіка! — вигукнув Рафаель.— Хіба це не найпрекрасніша з наук? Лавріль зі своїми онаграми, класифікаціями, качками, видами та всякими почварами в банках годиться хіба в маркери.

Другого дня Рафаель у чудовому настрої заїхав до Планшета, і вони вдвох подались на вулицю Здоров'я; в назві можна було вбачити добру прикмету. Незабаром молодик опинився в величезній Шпіггальтеровій

майстерні, серед безлічі розжарених ревучих горнів. То був цілий потоп вогню, злива цвяхів, океан поршнів, гвинтів, важелів, брусів, терпугів, гайок, море чавуну, дерева, клапанів та сталевих штаб. Від залізних ошурків аж дерло в горлянці. Залізо було в повітрі, залізом були вкриті люди, від усього аж било залізом; залізо мало своє життя, воно було організоване, топилось, ходило, думало, набираючи всіх форм, скоряючись усім примхам. Під сопіння міхів, під дедалі гучніший гуркіт молотів, вищання верстатів Рафаель зайшов до великого приміщення, чистого й добре провітреного, і там йому надали змогу оглянути докладно величезний прес, про який напередодні згадував Планшет. Його вразила товщина чавунних плит і залізні стояки, з'єднані незламною основою.

— Коли ви швидко крутнете сім разів оцю корбу,— сказав Шпіггальтер, показуючи на балансир з полірованого заліза,— то сталева плита розлетиться на скалки, і вони голками повпиваються вам у ноги.

— Оце так! — вигукнув Рафаель.

Планшет власноручно вклав шагреневу шкіру між дві плити всемогутнього преса і, сповнений тієї впевненості, якої надав науковий світогляд, швидко крутнув ручку балансира.

— Лягайте всі, а то повбиває! — несподівано крикнув Шпіггальтер і сам кинувся додолу.

В майстерні пронизливо засвистіло. Вода, що була в машині, прорвала чавун, ринула зі страшною силою, але, на щастя, попала в старе горно, перекинула його, покотила, скрутила гвинтом, як ото смерч обвивається круг якогось будинку й несе його геть.

— Ого! — незворушно зауважив Планшет.— Шагрень ціла й неушкоджена! Пане Шпіггальтер, мабуть, у чавуні або в великій трубі була тріщина.

— Ні, ні, я свій чавун знаю. Заберіть, пане, цю річ, у ній сидить диявол!

Німець ухопив ковальський молот, кинув шкіру на ковадло й зі страшною силою, яку вселяє в людей гнів, завдав талісманові найстрашнішого удару, який будь-коли гримів у його майстерні.

— Навіть знаку не лишилося! — вигукнув Планшет, погладжуючи непокірну шагрень.

Збіглись робітники. Підмайстер узяв шкіру й кинув у кам'яно-вугільне пекло горна. Постававши півколом круг вогню, всі нетерпляче дожидали дії величезних міхів. Рафаель, Шпіггальтер і професор стояли в центрі притихлого чорного натовпу. Дивлячись на ті білки блискучих очей, на обличчя в залізних ошурках, на чорну засмальцьовану одіж, Рафаель перенісся думкою в нічний фантастичний світ німецьких балад. Помічник майстра, потримавши шкіру в горні хвилин із десять, кліщами вийняв її.

— Дайте-но,— сказав Рафаель.

Помічник майстра жартома простяг шкіру Рафаелеві. Той незворушно зіжмакав її голими руками — вона була так само холодна й м'яка. Пролунав крик жаху, робітники розбіглися, в збезлюднілій майстерні лишились тільки Валантен та Планшет.

— Справді-таки в ній є щось диявольське! — з розпукою в голосі вигукнув Рафаель.— Невже ніяка людська сила не годна подарувати мені хоч би один зайвий день?

— Ласкавий пане, це я винен,— скрушно відказав математик,— треба було пропустити цю незвичайну шкіру крізь металургійні вальці. І як це мені спало на думку запропонувати прес?

— Я сам вас про це попросив,— нагадав Рафаель.

Учений зітхнув, мов обвинувачений, якого визнали невинним двадцятеро присяжних. Але зацікавлений дивною загадкою шагреневої шкіри, він хвилинку подумав і сказав:

— Треба подіяти на цю невідому речовину реактивами. Сходімо до Жафе — може, хімії пощастить більше, ніж механіці.

Валантен, сподіваючись застати славетного хіміка Жафе в його лабораторії, пустив коня клусом.

— Ну, старий друже,— сказав Планшет, звертаючись до Жафе, що сидів у кріслі й розглядав якийсь осад,— як справи у хімії?

— Засинає. Нічого нового. А втім, Академія визнала існування саліцину, але саліцин, аспарагін, вокелін, дигіталін — це все не відкриття...

— Неспроможні винаходити речі, ви, здається, дійшли до того, що винаходите назви,— зауважив Рафаель.

— Щира правда, юначе!

— Слухай,— сказав професор Планшет хімікові.— Спробуй-но розкласти оцю речовину. Коли добудеш із неї якийсь елемент, то я наперед називаю його "дияволіком", бо, пробуючи його стиснути, ми щойно поламали гідравлічний прес.

— Побачимо, побачимо! — радісно вигукнув хімік.— Може, вона виявиться новим простим тілом!

— Та це просто шматок ослячої шкіри,— сказав Рафаель.

— Добродію!..— обурився хімік.

— Я не жартую,— сказав маркіз і подав йому шагреневу шкіру.

Барон Жафе доторкнувся до шкіри своїм шершавим язиком, звиклим куштувати солі, луги, гази, і, кілька разів плямкнувши, сказав:

— Ніякого смаку. Ану, дамо йому трохи фтороводневої кислоти.

Шкіру змочили цією речовиною, що так швидко розкладає тваринні тканини, але в ній не відбулось ніяких змін.

— Це не шагрень! — вигукнув хімік.— Припустімо, що цей таємничий незнайомець — мінерал, і стукнімо його по носі, тобто покладімо до вогнетривкого тигля, де в мене, як навмисне, червоний поташ.

Жафе вийшов і зразу повернувся.

— Дозвольте мені взяти шматочок цієї незвичайної речовини,— сказав він Рафаелеві.— Вона така, незвичайна...

— Шматочок? — вигукнув Рафаель.— І волосинки б не дав. А втім, спробуйте,— додав він сумно й водночас насмішкувато.

Вчений зламав бритву, намагаючись надрізати шкіру, спробував розітнути її сильним електричним струмом, піддав її дії вольтового стовпа — всі блискавки науки нічого не могли вдіяти зі страшним талісманом. Була сьома година вечора. Планшет, Жафе й Рафаель, дожидаючи результатів досліду, не помічали, як летить час. Шагрень вийшла переможницею з жахливого зіткнення з чималою кількістю хлористого азоту.

— Я загинув! — вигукнув Рафаель.— Це воля самого Бога. Я помру.

Він покинув обох учених у цілковитій розгубленості. Вони довго мовчали, не наважуючись поділитися враженнями; нарешті Планшет заговорив:

— Тільки не розповідаймо про цю подію в Академії, а то колеги засміють нас.

Обидва вчені схожі були на християн, що встали з могил у день Страшного Суду, а Бога на небесах не побачили. Наука? Безсила! Кислоти? Проста вода! Червоний поташ? Зганьбився! Вольтів стовп і блискавка? Іграшки!

— Гідравлічний прес розломився, як шматок хліба,— додав Планшет.

— Я вірю в диявола,— помовчавши хвильку, заявив барон Жафе.

— А я — в Бога,— озвався Планшет.

Кожен лишався вірний собі. Для механіки всесвіт — це машина, якою повинен керувати робітник, а для хімії — витвір демона, що розкладає все, а світ — це газ, наділений здатністю рухатись.

— Ми не можемо заперечувати факт,— провадив хімік.

— Ет, щоб нас утішити, панове доктринери вигадали туманну аксіому: дурне, як факт.

— Але не забувай, що твоя аксіома — теж факт! — зауважив хімік.

Обидва засміялись і спокійнісінько сіли обідати: для таких людей чудо — тільки цікаве явище природи.

Коли Валантен повернувся додому, його охопила холодна лють; тепер він уже ні в що не вірив, думки його плутались, кружляли, розбігались, як у кожного, хто наткнеться на щось неможливе. Він ще міг припустити, що в машині Шпіггальтера був якийсь таємний дефект,— безсилля механіки й вогню не дивувало його; але гнучкість шкіри, яку він відчув, коли взяв її в руки, а водночас нездоланність, яку вона виявила, коли всі руйнівні засоби, які лишень мала в розпорядженні людина, були спрямовані проти неї,— ось що жахало його. Від цього неспростовного факту голова йшла обертом.

"Я збожеволів,— думав він.— Зранку я нічого не їв, але мені не хочеться ні їсти, ні пити, а в грудях наче вогнем пече".

Він повісив шагреневу шкіру на давнє місце і, знов обвівши контури талісмана червоним чорнилом, сів у крісло.

— Вже восьма година! — вигукнув він.— День проминув, наче сон.

Він зіперся на бильце крісла і, підперши голову рукою, довго сидів так, заглиблений у ті похмурі роздуми, в ті гнітючі міркування, таємницю яких забирають із собою засуджені на смерть.

— Ох Поліно, бідне дівча! — вигукнув він.— Є безодні, яких не подолає навіть кохання, хоч які могутні його крила.

Та раптом він почув здушене зітхання і завдяки одній з найзворушливіших якостей, що ними наділені закохані, впізнав Полінин віддих.

"О, ось і вирок! — подумав Рафаель.— Якщо вона справді тут, я хотів би померти в її обіймах".

Почувся веселий невимушений сміх. Рафаель повернувся обличчям до ліжка й крізь прозору запону побачив Полінине лице, вона всміхалась, як

дитина, задоволена тим, що її хитрощі вдалися. Її прекрасні кучері розсипались по плечах; у цю мить вона була схожа на бенгальську троянду серед букету білих троянд.

— Я підкупила Жонатаса,— сказала вона.— Я твоя дружина, то хіба це ліжко не належить мені? Не гнівайся на мене, любий, я тільки хотіла заснути коло тебе, несподівано з'явитися перед тобою. Вибач мені ці пустощі.

Вона, мов кицька, стрибнула на постелі, вся аж променіючи в білому мусліні, й сіла до Рафаеля на коліна.

— Про яку безодню ти говорив, коханий? — спитала вона, і обличчя її набуло стурбованого виразу.

— Про смерть.

— Ти мене мучиш,— сказала вона.— Є такі думки, до яких нам, бідним жінкам, краще не звертатись, бо вони нас убивають! Чи це від сили кохання, чи від браку мужності — не знаю. Смерть мене не лякає,— провадила вона сміючись.— Померти разом з тобою, хоч би завтра вранці, востаннє цілуючи тебе, було б для мене щастям. Мені здається, я прожила б за цей час більше сторіччя. Що для нас число днів, коли за одну ніч, за одну годину ми вичерпали все життя, сповнене миру й кохання?

— Твоя правда, твоїми милими устами промовляє саме небо. Дай я поцілую тебе, і помремо,— сказав Рафаель.

— Що ж, і помремо,— засміялась вона.

Було близько дев'ятої години ранку, світло проникало крізь щілини жалюзі; його пом'якшував муслін завіс, і все ж видні були яскраві барви килима та обтягнені шовком меблі у спальні, де лежали коханці.

Подекуди іскрилась позолота. Промінь сонця ковзнув по м'якій пуховій ковдрі, що серед любовних ігрищ упала додолу. Полінина сукня, що висіла на високому дзеркалі, здавалась туманним привидом. Малесенькі черевички валялись далеко від постелі. Соловей прилетів на підвіконня; його щебет і шурхіт крил, коли він спурхнув, відлітаючи, розбудили Рафаеля.

— Коли мені належить померти,— сказав він, додумуючи те, що виринуло в голові його уві сні,— то в моєму організмі — в цій машині з м'яса й кісток, оживленій моєю волею, що й робить із мене особистість,— є серйозні ушкодження. Лікарі повинні знати симптоми серйозної хвороби й можуть сказати мені, здоровий я чи хворий.

Він подивився на заснулу дружину, що однією рукою обіймала його голову, навіть уві сні виражаючи щиру турботу кохання. Чарівно розкинувшись, мов дитина, й повернувшись до нього обличчям, Поліна неначе ще дивилась на нього, простягаючи йому свої гарні губи, напівроздулені чистим і рівним диханням. Дрібні, наче порцелянові, зубки відтінювали червоний колір свіжих уст, на яких витала усмішка; в цю мить на її обличчі вигравали яскраві рум'янці, й біла шкіра її, коли можна так висловитися, була ще біліша, ніж у хвилини найпалкішої жаги. Граційна невимушеність її пози, її мила довірливість надавали принаді коханої чару заснулої дитини: навіть найщиріші жінки — і ті в денні години ще коряться деяким світським умовностям, що сковують їхні наївні сердечні звіряння, але сон ніби повертає їх до безпосередності почуття, що є окрасою дитячого віку. Одне з тих милих небесних створінь, чиї рухи позбавлені будь-якої нарочитості, в чиїх очах не прозирає затаєна думка, Поліна ні від чого не червоніла. Її профіль чітко вимальовувався на тонкому батисті подушок, пишні мережива переплуталися з розпатланими косами, що надавали їй якогось хвацького вигляду; але вона заснула в хвилину насолоди, її довгі вії були опущені, ніби захищаючи очі від занадто яскравого світла або допомагаючи зосередитись душі, що прагне подовжити хвилину жаги, всеосяжну, але скороминущу; її рожеве вушко, облямоване пасомцем волосся, на тлі фландрського мережива, звело б з розуму митця, живописця, старого, а

безумцеві, можливо, повернуло б розум. Бачити, як ваша кохана спить і всміхається вві сні, пригорнувшися до вас, і далі кохає вас у сонному забутті, коли всяке створіння ніби перестає існувати, як вона й далі тягнеться до вас устами, що безмовно промовляють про останній поцілунок; бачити жінку довірливу, напівголу, але вкриту покривом любові й цнотливу серед розкиданої постелі; дивитись на її кинуте в безладді вбрання, на шовкову панчоху, що її вона вчора задля вас так квапливо стягла з ноги; на розв'язаний пояс, що свідчить про безмежну довіру до вас,— хіба це не невимовна радість? Хіба не ціла поема цей пояс? Жінка, яку він охороняв, більш не існує поза вами, вона належить вам, вона стала частиною вас самих. Розчулений Рафаель обвів очима кімнату, напоєну коханням, повну спогадів, де саме освітлення набувало любострасних відтінків, і знову звернув погляд на цю жінку, чиї форми були чисті і юні, яка ще й тепер випромінювала кохання, а що найважливіше — всіма своїми почуттями неподільно належала йому. Він хотів би жити вічно. Коли його погляд упав на Поліну, вона зразу розплющила очі, ніби в них ударив сонячний промінь:

— Доброго ранку, любий,— сказала вона, посміхаючись.— Який ти красень, капосний!

Ці дві голови, що дихали принадністю, якої надавали їм кохання й молодість, напівморок і тиша, являли собою божественну картину, чар якої минущий і належить тільки першим дням жаги, як наївність і чистота властиві дитинству. Гай-гай, цим весняним радощам кохання, як і усмішкам юного нашого віку, судилося зникнути й жити тільки в нашій пам'яті, щоб із примхи наших таємних дум доводити нас до відчаю або віяти на нас пахощами розради.

— Нащо ти прокинулася? — спитав Рафаель.— Я з такою насолодою дивився, як ти спиш, я плакав...

— І я теж,— сказала вона,— і я плакала вночі, дивлячись, як ти спиш, але плакала не сльозами радості. Слухай, Рафаелю, слухай! У сні ти важко дихаєш, щось відлунює у тебе в грудях, і мені робиться страшно. У

тебе такий самий короткий сухий кашель, як у мого батька, а він же помирає від сухот. Я вловила ознаки цієї хвороби з особливого скрипу в твоїх легенях. А потім у тебе була гарячка, я певна,— твоя рука була вогка й гаряча... Любий мій... Ти ще молодий,— додала вона, здригнувшись,— ти ще можеш видужати, якщо, на лихо... Та ні,— радісно вигукнула вона,— ніякого лиха нема: лікарі кажуть, що ця хвороба заразна.— Обома руками вона обняла Рафаеля й перехопила його віддих тим поцілунком, яким впиваєш душу.— Я не хочу жити до старості,— сказала вона.— Помремо обоє молодими й піднесемось на небо з оберемками квітів у руках.

— Такі бажання тішать нас, поки ми цілком здорові,— зауважив Рафаель, бавлячись Полініним волоссям.

Та враз він закашлявся тим глибоким, лунким кашлем, що виходить ніби з могили, зловісним кашлем, від якого хворі бліднуть і їх кидає в дрож і в піт,— до такої міри напружуються їхні нерви, стрясається тіло, втомлюється спинний мозок і наливаються свинцем кровоносні судини. Блідий, змучений, Рафаель повільно відкинувся на подушку — він ослаб так, ніби в ньому вичерпались останні сили. Поліна пильно глянула на нього широко розплющеними очима й завмерла, бліда, оніміла від жаху.

— Не треба більше шаліти, коханий,— нарешті сказала вона, намагаючись утаїти від Рафаеля свої жахливі передчуття.

Вона затулила обличчя руками: перед очима в неї стояв огидний кістяк смерті. Обличчя Рафаеля посиніло, очі запали, воно нагадувало череп, видобутий з могили задля наукових дослідів. Поліні згадався вигук, що напередодні вирвавсь у Валантена, і вона подумала:

"Так, є безодні, яких навіть кохання не подолає. Але тоді йому треба поховати там себе".

Одного березневого ранку, за кілька днів після цієї тяжкої сцени, Рафаель був у себе в спальні, оточений чотирма лікарями, що посадили його в крісло біля вікна, ближче до світла, і по черзі з підкресленою увагою мацали його пульс, оглядали його й розпитували. Хворий намагався вгадати їхні думки, стежив за кожним їхнім рухом, за найменшою зморшкою, що з'являлась у них на чолі. Цей консиліум був його останньою надією. Верховний суд мав скласти йому вирок: життя чи смерть. Для того, щоб вирвати в людської науки її останнє слово, і скликав Валантен оракулів сучасної медицини. Завдяки його багатству й знатності перед ним тепер постали всі три системи, між якими коливається людська думка. Троє з цих лікарів, що уособлювали боротьбу між спіритуалізмом, аналізом і таким собі насмішкуватим еклектизмом, принесли з собою всю філософію медицини. Четвертий лікар був Орас Б'яншон, всебічно освічений учений з великим майбутнім, можливо, найзначніший з нових лікарів, розумний і скромний представник працьовитої молоді, що готується успадкувати скарби, за півсотні років назбирані Паризьким університетом, і, може, спорудить нарешті пам'ятник із маси різноманітних матеріалів, нагромаджених попередніми сторіччями. Приятель маркіза й Растіньяка, він-таки лікував кілька днів Рафаеля, а тепер допомагав йому відповідати на запитання трьох професорів і часом не без наполегливості звертав їхню увагу на симптоми, які, на його думку, свідчили про сухоти.

— Ви, мабуть, дозволяли собі ексцеси, жили безладним життям? Чи забагато працювали розумово? — спитав Рафаеля один із трьох знаменитих лікарів, у якого високе чоло, широке обличчя й могутня комплекція, здавалося, свідчили про потужніше обдарування, ніж у його супротивників.

— Три роки зайняла в мене одна велика праця, якою ви, може, колись зацікавитесь, а потім я вирішив до решти спалити себе в розвагах...

Великий лікар задоволено кивнув головою, ніби промовляючи: "Я так і знав!" То був знаменитий Бріссе, проводир органічної школи, наступник

наших Кабанісів і наших Біша, один із тих позитивних, матеріалістичних умів, котрі дивляться на кожну людину, як на істоту раз назавжди визначену, підпорядковану виключно законам своєї власної організації, так що причини нормального стану її здоров'я, як і смертельних аномалій, завжди очевидні.

Діставши відповідь, Бріссе мовчки подивився на чоловіка середнього зросту, червоним видом і вогнистими очима схожого на античних сатирів, — той, зіпершись на одвірок, мовчки й уважно розглядав Рафаеля. Чоловік побожний і екзальтований, доктор Камерістус, проводир віталістів, пишномовний захисник абстрактних доктрин Ван-Гельмонта, вважав людське життя якимсь вищим началом, нез'ясовним феноменом, який глумиться з хірургічного ножа, обдурює хірургію, не піддається медикаментам, алгебраїчним іксам, анатомічному вивченню й знущається з наших зусиль,— якимось своєрідним полум'ям, невідчутним і невидимим, підпорядкованим незнаному божественному закону і нерідко горить далі в тілі, приреченому, на загальну думку, до скорої смерті й водночас згасає в організмі найжиттєздатнішому.

Сардонічна усмішка грала на устах третього — доктора Могреді, надзвичайно розумного, але великого скептика й насмішника, який вірив тільки в скальпель, припускав разом з Бріссе, що людина квітучого здоров'я може померти, і визнавав разом з Камерістусом, що людина може жити й після смерті. В кожній теорії він визнавав певні переваги, але жодної з них не приймав, вважаючи за найкращу медичну систему — не мати ніякої системи, а триматися тільки фактів. Панург у медицині, бог спостережливості, великий дослідник і великий насмішник, готовий на будь-які, найвідчайдушніші спроби, він саме розглядав шагреневу шкіру.

— Мені дуже хотілось би самому поспостерігати збіг, який існує між вашими бажаннями й стисканням шкіри,— сказав він маркізові.

— Навіщо? — вигукнув Бріссе.

— Навіщо? — підхопив Камерістус.

— А, то ви однієї думки! — зауважив Могреді.

— Адже стискання пояснюється дуже просто,— сказав Бріссе.

— Воно надприродне,— докинув Камерістус.

— Справді,— знову заговорив Могреді, прикидаючись серйозним і повертаючи Рафаелеві шагреневу шкіру.— Затвердіння шкіри — факт непоясненний, а проте природний: від сотворіння світу він укидає в розпач і медицину, і вродливих жінок.

Спостерігаючи трьох лікарів, Валантен у жодному з них не бачив співчуття до його хвороби. Всі троє спокійно вислухували його відповіді, байдуже оглядали його і розпитували з незворушною холоднокровністю. Крізь їхню чемність прозирала цілковита зневага. Від самовпевненості чи від замисленості, але слова їхні були такі скупі й мляві, що Рафаелеві хвилинами здавалось, ніби вони думають про щось інше. Хоч би на які грізні симптоми вказував Б'яншон, самий тільки Бріссе зрідка цідив у відповідь: "Добре! Так!" Камерістус заглибився в роздуми. Могреді схожий був на драматурга, який, намагаючись нічого не пропустити, вивчає двох диваків, аби вивести їх у комедії. Лице Ораса виказувало глибоку муку й скорботне співчуття. Надто недавно став він лікарем, щоб лишатися байдужим до мук хворих людей і безпристрасно стояти коло смертного ложа; він іще не навчився стримувати сльози співчуття, що застилають людині очі й не дають їй вибирати, як це повинен робити полководець, в сприятливий для перемоги момент не слухаючи стогону вмирущих. Близько півгодини лікарі, коли можна так висловитися, знімали мірку з хворого, як кравець знімає мірку для фрака з юнака, що замовляє собі весільне вбрання; вони відбувалися загальними фразами, поговорили навіть про останні новини, а потім забажали вийти до Рафаелевого кабінету, щоб обмінятися враженнями й поставити діагноз.

— Мені можна бути присутньому на вашій нараді'? — спитав Рафаель.

Бріссе й Могреді рішуче повстали проти цього і, незважаючи на наполегливі прохання хворого, відмовилися проводити обговорення в його присутності. Рафаель скорився звичаєві, вирішивши прослизнути в коридор, звідки було добре чути медичну дискусію трьох професорів.

— Ласкаві панове, дозвольте мені коротко висловити свою думку,— сказав Бріссе,— Я не маю наміру ані нав'язувати її вам, ані вислухувати спростування; по-перше, це думка тверда, остаточна, й випливає вона з цілковитої подібності між одним із моїх пацієнтів і цим суб'єктом, якого нас запросили обстежити; по-друге, мене чекають у лікарні. Важливість справи, яка вимагає моєї присутності, хай буде мені виправданням у тому, що я перший узяв слово. Обстежуваний суб'єкт однаково втомлений і розумовою працею, і... Над чим це він працював, Орасе? — звернувся він до молодого лікаря.

— Над теорією волі.

— О, широка тема, хай йому біс! Ще раз кажу: він утомлений і надто напруженою роботою думки, і порушенням правильного способу життя, і частим уживанням сильних засобів стимуляції. Підсилена діяльність тіла й мозку підірвала його організм. Низка ознак, як у загальному вигляді, так і виявлених при обстеженні, виразно свідчить, панове, на сильне подразнення шлунку, на запалення головного симпатичного нерва, на чутливість надчеревної області й стиснення підчеревини. Ви помітили, що в нього збільшена печінка? Нарешті, пан Орас Б'яншон, спостерігавши травлення хворого, повідомив, що воно протікає болісно, утруднено. Власне кажучи, шлунку вже нема; нема й людини. Інтелект атрофований, бо людина вже не перетравлює їжі. Переродження надчеревної області, цього життєвого центра, прогресуючи, зіпсувало всю систему. Звідси постійна і явна іррадіація: через нервове сплетення розлад зачепив і мозок, звідси надзвичайна подразливість цього органу. З'явилась мономанія. У хворого нав'язлива ідея. В його уявленнях шагренева шкіра справді стискається, хоча, можливо, вона завжди була така, як ми щойно

бачили; та стискається вона чи ні, ця шагрень для нього однаково що муха, яка сиділа на носі в одного великого візира. Поставте швидше п'явки на надчеревину, зменшіть подразливість цього органу, в якому міститься вся людина, змусьте хворого дотримуватись режиму — і мономанія минеться. На цьому я закінчую. Доктор Б'яншон сам повинен установити курс лікування в загальному й у деталях. Можливо, хвороба ускладнилась, можливо, дихальні шляхи також подразнені, але я вважаю, що лікування кишкового тракту багато важливіше, потрібніше, невідкладніше, ніж лікування легенів. Наполеглива праця над абстрактними матеріями і певні бурхливі пристрасті дуже розладнали життєвий механізм; та час виправити пружини ще не згаяно, надто важливих пошкоджень не видно. Отже, ви цілком можете врятувати вашого друга,— докінчив він, звертаючись до Б'яншона.

— Наш учений колега взяв наслідок за причину,— заговорив Камерістус.— Так, зміни, чудово підмічені ним, справді є у пацієнта, але не від шлунку помалу виникло в організмі це подразнення, що йде нібито в напрямі мозку, як від удару розходяться тріщини по шибці. Щоб розбити шибку, потрібен був удар, а хто ж його завдав? Хіба ми це знаємо? Хіба ми достатньо спостерігали хворого? Хіба нам відомі всі події з його життя? Панове, в нього уражений життєвий нерв — архея Ван-Гельмонта; життєва сила ушкоджена в самій своїй основі; божественна іскра, розум-посередник, що є ніби передавальним механізмом і породжує волю, цю науку життя, перестав регулювати повсякденну роботу організму й функції кожного органа зокрема,— звідси й усі розлади, слушно відзначені моїм ученим колегою. Рух ішов не від надчеревної області до мозку, а від мозку до надчеревної області. Ні,— вигукнув він, ударивши себе в груди,— ні, я не шлунок, що став людиною! Ні, це ще не все. Я не наважуся твердити, що, як у мене справна надчеревина, то все інше неістотне... Ми не можемо,— вже м'якшим тоном провадив він,— пояснювати все тою самою фізичною причиною сильні струси, які тою чи тою мірою спіткали різних суб'єктів, і призначати їм однаковий курс лікування. Люди не схожі одне на одного. Кожен з нас має органи, по-різному збуджувані, по-різному живлені, з різним призначенням, які по-різному виконують те, що задане їм незнаним для

нас порядком речей. Частина великого цілого, призначена вищою волею до того, щоб витворювати й підтримувати в нас феномен одухотвореності, в кожній людині виражається по-різному й перетворює її в істоту, на погляд скінченну, але в якійсь одній точці дотичну до причини нескінченної. Тому ми повинні розглядати кожного суб'єкта осібно, вивчити його наскрізь, знати, як він живе, в чому його сила. Між м'якістю мокрої губки й твердістю пемзи є безліч переходів. Те саме стосується й людини. Не розрізняючи губкоподібної будови лімфатиків і металевої міцності м'язів у декотрих людей, створених для довгого життя, яких лишень помилок не припуститься єдина невблаганна система, що вимагає лікувати ослабленням, виснаженням людських сил, які, на вашу думку, завжди перебувають у стані перезбудження! Отож у даному випадку я наполягав би на лікуванні виключно духовної сфери, на глибокому вивченні внутрішнього світу. Шукаймо причину хвороби в душі, а не в тілі! Лікар — істота натхненна, наділена особливим даром, Бог дав йому здатність проникати в суть життєвої сили, як пророкам він дав очі, щоб прозирати майбуття, поетові — здатність відтворювати природу, музикантові — розставляти звуки гармонійним ладом, прообраз якого, може, в іншому світі!..

— Знов він зі своєю абсолютистською, монархічною, релігійною медициною! — промурмотів Бріссе.

— Панове,— встряв Могреді, поквапившись заглушити вигуки Бріссе, — повернімось до нашого пацієнта...

"То ось до яких висновків приходить наука! — невесело подумав Рафаель.— Моє зцілення — десь між пацьорками і п'явками, між ножем Дюпюїтрена й молитвою князя Гогенлое. На грані між фактом і словом, матерією й духом стоїть Могреді зі своїми сумнівами. Людські так і ні переслідують мене повсюди. Вічне Карімарі-Карімара Рабле. У мене недужий дух — карімарі! Болить тіло — карімара! Чи зостанусь я живий — цього вони не знають. Планшет принаймні був відвертий, він просто сказав: "Не знаю".

В ту мить Валантен почув голос доктора Могреді.

— Хворий — мономан? Гаразд, не перечу! — вигукнув він.— Але в нього двісті тисяч ліврів ренти. Такі мономани трапляються дуже рідко, і ми, в усякому разі, повинні дати йому пораду. А чи надчеревина вплинула на мозок, чи мозок на надчеревину, це ми, певне, з'ясуємо, коли він помре. Тож резюмуймо. Він хворий — це факт незаперечний. Він потребує лікування. Залишмо осторонь доктрини. Поставмо п'явки, щоб заспокоїти подразнення кишківника й невроз, наявність яких ми всі визнаємо, а потім пошлімо його на води — таким чином ми будемо діяти зразу в двох напрямках. А коли це хвороба легенів, ми не можемо його вилікувати. А тому...

Рафаель поквапився сісти на своє місце. Трохи згодом чотири лікарі вийшли з кабінету; слово надали Орасові, й він сказав Рафаелеві:

— Лікарі одноголосно визнали за необхідне негайно поставити на живіт п'явки й зразу заходитись лікувати як фізичну, так і духовну сферу. По-перше, дієта, щоб заспокоїти подразнення у вашому організмі...— (Тут Бріссе схвально кивнув головою).— Потім гігієнічний режим, що має впливати на ваш настрій. У зв'язку з цим ми одноголосно радимо вам поїхати на води в Екс, до Савойї, або, якщо волієте, до Мон-Дора, що в Оверні. Повітря й природа в Савойї приємніші, ніж у Канталі, але вибирайте на свій смак.— (Цього разу доктор Камерістус дав утямки, що він згоден).— Лікарі,— провадив Б'яншон,— знайшли у вас невеликі зміни в органах дихання і одностайно визнали мої недавні приписи корисними. Вони гадають, що ви скоро видужаєте і що це залежатиме від правильного чергування названих мною різних засобів... Ось...

"Ось через що в вас дочка оніміла!"95 — усміхнувшись, підхопив Валантен і повів Ораса до себе в кабінет, щоб вручити йому гонорар за цей марний консиліум.

— Вони послідовні,— сказав йому молодий лікар,— Камерістус відчуває, Бріссе вивчає, Могреді сумнівається. Адже в людини є й душа, й тіло, й розум, чи не так? Котрась із цих першопричин діє в нас сильніше. Людська натура завжди виявить себе в людській науці. Повір мені, Рафаелю: ми не лікуємо, ми тільки допомагаємо вилікуватися. Між системами Бріссе й Камерієтуса є ще система вичікувальна, але, щоб успішно застосувати її, треба знати хворого років десять. У основі медицини, як і всіх інших наук, лежить заперечення. Отже, отямся, спробуй поїхати в Савойю; найкраще довіритись природі, це завжди буде найкраще.

Через місяць, чудового літнього вечора, дехто з тих, що приїхали на води в Екс, зібрався після прогулянки в курзалі. Рафаель довго сидів сам біля вікна, спиною до решти; на нього напала та мрійна задума, коли думки виникають, нанизуються одна на одну, тануть, не набувши ніякої форми, й пропливають, ніби прозорі бліді хмари. Смуток тоді тихий, радість неясна й душа майже спить. Віддаючись цим приємним відчуттям, щасливий тим, що він не зазнає ніякого болю, а головне — примусив нарешті замовкнути погрози шагреневої шкіри, Валантен купався в теплій атмосфері вечора, впивав у себе чисте й запашне гірське повітря. Коли на вершинах погасли багряні відсвіти й почало холодніти, він трохи звівся, щоб зачинити вікно.

— Будьте ласкаві, не зачиняйте вікна,— звернулась до нього одна літня дама.— Ми задихаємось.

Слух Рафаеля різонула ця фраза, вимовлена якимсь особливо злим тоном,— так людина, в чию дружню прихильність нам хотілось вірити, необережно кидає слово, що руйнує солодку ілюзію наших почуттів, оголивши безодню людського егоїзму. Рафаель зміряв стару холодним як у незворушного дипломата, поглядом, покликав лакея і, коли той підійшов, сухо сказав йому:

— Відчиніть вікно!

По тих словах на всіх обличчях проступив глибокий подив. Усі зашепотілися, більш або менш промовисто поглядаючи на хворого, ніби він припустився якогось аж надто зухвалого вчинку. Рафаелеві, що не зовсім іще звільнився від юнацької сором'язливості, стало ніяково, але він зразу струснув із себе скутість, опанував себе й спробував пояснити собі цю дивну пригоду. В голові у нього все зразу прояснилось, перед ним виразно виступило минуле, і тоді причини почуття, яке він викликав, вималювались, наче жили на трупі, щонайменші відгалуження яких природознавці вміло забарвлюють ін'єкціями; він упізнав себе в цій миттєвій картинці, він простежив своє життя день за днем, думку за думкою: не без подиву Рафаель відкрив, що він похмурий і замислений серед цього безтурботного товариства; весь час думає про свою долю, постійно зайнятий своєю хворобою, зневажає ту короткочасну близькість, яка так швидко встановлюється між подорожніми,— найімовірніше тому, що вони не сподіваються зустрітися ще колись; до всіх, просто-таки до всіх байдужий, одне слово, схожий на якусь скелю, нечутливу ні до пестощів хвиль, ні до їхньої люті. Незвичайне інтуїтивне прозріння дозволило йому тепер читати в душах оточення; помітивши освітлений свічками жовтий череп і сардонічний профіль старого чоловіка, він згадав, що якось виграв у нього й не запропонував відігратись; трохи далі він побачив гарненьку жіночку, до зальотів якої він зостався холодний; кожне ставило йому на карб якусь кривду, на перший погляд мізерну, але вона завдала невеличкого уколу самолюбству, і її не забуто. Він несвідомо зачіпав суєтні почуття всіх, з ким лишень стикався. Тих, кого він кликав до себе в гості, кому пропонував коней, дратувала розкіш, що оточувала його; уражений їхньою невдячністю, він звільнив їх від цього приниження — тоді вони вирішили, що він їх зневажає, і звинуватили його в аристократизмі. Зазираючи до людей у душі, вгадуючи найпотаємніші думки, він жахнувся: що це за товариство, яке ховається під цією чемністю, під цією вилощеністю! Йому заздрили, його ненавиділи тільки тому, що він багатий і надзвичайно розумний; своєю мовчанкою він ошукував надії цікавих; людям дріб'язковим і поверховим його скромність видавалася пихою. Він зрозумів, який таємний, непрощенний злочин чинив щодо них: він уникав влади посередності. Непокірний їхньому інквізиторському

деспотизмові, він насмілювався обходитись без них; прагнучи помститись йому за горду незалежність, що таїлася під цим, усі інстинктивно об'єдналися, щоб дати йому відчути їхню силу, піддати його своєрідному остракізмові, показати, що вони теж можуть обійтися без нього. Таке обличчя вищого світу викликало в нього спершу почуття жалю, але потім він мимовільно здригнувся, сам злякавшися своєї проникливості, яка послужливо здіймала перед ним запону плоті, що огортала душевний світ, і він заплющив очі, ніби не бажаючи бачити нічого. Ця похмура фантасмагорія істини зразу ж затяглась завісою, але Рафаель опинився в страшній самотності, неминучій при будь-якій владі й пануванні. В ту ж мить він сильно закашлявся. Ніхто не сказав йому жодного слова, хай байдужого й пустого, та все ж трохи схожого на вираз чемного співчуття, як-то заведено в таких випадках серед людей з доброго товариства, хоч би вони й зібрались випадково,— навпаки, він почув ворожі вигуки, обурений шепіт. Товариство навіть не вважало за потрібне вдаватись перед ним до якихось прикрас, можливо, розуміючи, що Рафаель розгадав його до кінця.

— Його хвороба заразна.

— Розпорядникові не слід би пускати його до зали.

— Слово честі, в порядному товаристві так кашляти не дозволяється!

— Коли людина така хвора, їй не слід їздити на води...

— Тут більше неможливо лишатися.

Щоб утекти від цієї зловорожості, Рафаель устав і почав ходити по залі. Сподіваючися знайти підтримку хоч у комусь, він підійшов до молодої дами, що сиділа сама, й хотів був сказати їй якусь люб'язність, але при його наближенні вона повернулася спиною й удала, ніби дивиться на танці. Рафаель боявся, що за цей вечір він уже витратив увесь свій талісман; не бажаючи, та й не наважуючись зав'язати з кимсь

розмову, він утік із зали до більярдної. В більярдній ніхто з ним не заговорив, ніхто йому не вклонився, ніхто не глянув на нього хоч трошечки зичливо. Від природи наділений здатністю до глибоких роздумів, він інтуїтивно відкрив справжню й загальну причину тієї огиди, яку він викликав. Цей маленький світ — може, сам того не знаючи — підкорився великому законові, що правив вищим товариством, уся нещадна мораль якого пройшла перед очима в Рафаеля. Озирнувшись на своє минуле, він побачив її викінчений образ у Феодорі. Тут він міг спіткати не більше співчуття до своєї хвороби, ніж колись у неї — до своїх сердечних страждань. Світське товариство виганяє зі свого тіла смертоносне начало. Світ гребує стражданнями й нещастями, жахається їх, як зарази, ніколи не вагається у виборі між ними й нечестям — нечестя — це та сам розкіш. Хоч яке величне горе, товариство завжди вміє применшити його, осміяти в епіграмі; воно малює карикатури, кидаючи в обличчя поваленому королеві образи, яких нібито зазнало від нього; ніби юні римлянки в цирку, ця каста нещадна до повергнутих гладіаторів; золото і знущання — основа її життя... Смерть слабким! — ось заповіт вищого стану, що виникав у всіх народів світу, бо всюди підносяться багаті, і ці слова закарбовані в серцях, народжених у достатку й вигодуваних аристократизмом. Гляньте на дітей у школі. Ось вам у зменшеному вигляді образ суспільства, особливо правдивий через дитячу наївність та відвертість: тут ви неодмінно знайдете бідних рабів, дітей страждання й скорботи, до яких завжди відчувають щось середнє між зневагою й співчуттям; а Євангеліє обіцяє їм рай. Спустіться нижче по шкалі живих істот. Якщо в курятнику заслабне котрась курка, інші наскакують на неї, скубуть її, клюють і врешті забивають на смерть. Вірний цій хартії егоїзму, світ щедрий на суворість до нещасних, які насміли псувати йому святковий настрій і заважати в насолодах. Хто слабує тілом або духом, хто бідний і безпорадний, той парія. І хай він скніє в своїй пустелі! За її межами всюди, куди не глянь, його зустрічає зимовий холод: холодні погляди, холодне ставлення, холодні слова, холодні серця; щастя його, коли він іще не пожне кривди там, де мала б розцвісти для нього розрада! Ті, хто вмирає,— лишайтесь забуті на своєму ложі! Старі, сидіть у самотності, коло своїх погаслих вогнищ! Бідні відданиці, мерзніть чи задихайтесь від спеки в своїх мансардах,— ви

нікому не потрібні. Якщо світ терпимо ставиться до чийогось нещастя, то чи не для того, щоб пристосувати його до свого вжитку, мати з нього користь, нав'ючити його, загнуздати, осідлати, сісти на нього верхи для власної втіхи? Вразливі компаньйонки, напускайте на себе веселість, покірливо терпіть поганий настрій вашої так званої благодійниці, носіть на руках її цуциків; змагаючись із ними, розважайте її, вгадуйте її бажання — й мовчіть! А ти, королю лакеїв без лівреї, безсоромний підлабузнику, покинь своє самолюбство вдома, перетравлюй їжу, коли її перетравлює твій амфітріон, плач його сльозами, смійся його сміхом, захоплюйся його жартами; коли хочеш попліткувати про нього, дочекайся його падіння. Так вище товариство шанує недолю: вбиває або цькує, принижує або катує її.

Ці думки заклекотали в Рафаелевому серці так бурхливо, ніби поетичне натхнення; він подивився круг себе й відчув той зловісний холод, яким дихає вище товариство, щоб вижити нещасливців, і який охоплює душу швидше, ніж грудневий крижаний вітер пронизує тіло. Він схрестив руки й зіперся плечем на стіну, запавши в глибоку тугу. Він думав про те, як мало радості дістається світові через цю похмуру добропристойність. І що це за радощі? Розваги без насолоди, веселощі без утіхи, свята без веселості, нестяма без жаги — іншими словами, непідпалені дрова в каміні або охололий попіл без іскринки вогню. Рафаель підняв голову й побачив, що він один; гравці розійшлися.

"Якби я виказав перед ними свою силу, вони б почали обожнювати мій кашель",— подумав він.

По тій думці він укрився зневагою, ніби плащем, і захистився нею від світу.

Другого дня його навідав курортний лікар і люб'язно спитав про здоров'я. Слухаючи лікареві ласкаві слова, Рафаель відчув радісне хвилювання. Йому здалося, що в обличчі лікаря багато лагідності, що буклі його білявої перуки дихають любов'ю до людей, що крій його фрака, складки на штанях, його черевики, широконосі, як у квакера,—

все, аж до пудри, яка з кіски перуки сипалась півколом на трохи згорбатілу спину, свідчило про апостольську вдачу, виражало істинно християнське милосердя, самопожертву, яка сягала аж до того, щоб з любові до хворих грати з ними у віст і в трик-трак, та не абияк, а весь час виграючи в них.

— Пане маркізе,— сказав він на закінчення розмови,— я можу зараз потішити вас. Тепер мені достатньо відомі особливості вашої конституції, і я кажу, що високоталановиті паризькі лікарі помилилися щодо природи вашої недуги. Ви, пане маркізе, проживете Мафусаїлів вік, якщо, звісно, не загинете від нещасливого випадку. Ваші легені — це ковальський міх, ваш шлунок не гірший, ніж у страуса; та якщо ви й далі житимете в гірському кліматі, то можете дуже швидко опинитися просто в сирій землі. Ви зрозумієте мене з півслова, пане маркізе. Хімія довела, що людське дихання — не що інше, як горіння, сила якого залежить від нагнітання або розрідження горючих речовин, які нагромаджуються в організмі, інакшому в кожної людини. У вас горючих речовин удосталь: ви, коли можна так висловитись, пересичені киснем, бо маєте палку вдачу людини, народженої для великих пристрастей. Вдихаючи свіже й чисте повітря, що прискорює життєві процеси в людей слабкої конституції, ви таким чином ще сприяєте згоранню, й так надто швидкому. Отже, одна з умов вашого існування — це долини й густа атмосфера стайні. Так, животворне повітря для людини, виснаженої роботою думки, можна знайти на буйних пасовиськах Німеччини, в Баден-Бадені, в Тепліці. Коли вас не лякає Англія, то її туманне повітря остудить ваш внутрішній жар; але наш курорт, розташований на висоті тисячі футів над рівнем Середземного моря,— для вас загибель. Така моя думка,— зауважив він, прибравши нарочито скромного вигляду,— висловлюю вам її, хоч це й не в наших інтересах, бо, погодившись із нею, ви завдасте нам прикрості своїм від'їздом.

Якби медоустий лікар не сказав цих останніх слів, його показне добросердя підкупило б Рафаеля, але він був спостережливий і по інтонаціях лікаря, по жестах і поглядах, що супроводили цю жартівливу фразу, здогадався, що цей чоловік виконує доручення збориська веселих

курортників. Отже, ці нероби з квітучими обличчями, знуджені старі дами, мандрівці-англійці, чепурухи, що втекли від чоловіків із коханцями, придумали спосіб вигнати з курорту нещасну присмертну людину, кволу, нездатну, як їм здавалося, захистити себе від щоденних переслідувань! Рафаель прийняв виклик, побачивши в цій інтризі нагоду розважитись.

— Щоб не засмутити вас своїм від'їздом, я спробую скористатися вашою порадою, живучи тут,— сказав він лікареві.— Завтра ж почну будувати дім, і там у мене буде таке повітря, яке ви вважаєте необхідним для мене.

Правильно зрозумівши гірку посмішку, що скривила Рафаелеві уста, лікар не знайшов що сказати і квапливо попрощався.

Озеро Бурже — це велика чаша в горах, чаша з зазубленими вінцями, в якій на висоті семисот — восьмисот футів над рівнем Середземного моря виблискує крапля води такої синьої, якої нема більш ніде в світі. З висоти Котячого Зуба озеро — ніби впущений кимось бірюзовий камінець. Ця прегарна крапля води має дев'ять миль в околі й у деяких місцях досягає близько п'ятисот футів глибини. Опинитись у човні серед водної гладіні, під ясним небом і чути тільки рипіння весел, бачити в далині самі лиш гори, повиті хмарами, милуватися блискучими снігами французької Мор'єни, пливти то повз гранітні скелі, вдягнені в оксамит папороті або невисоких чагарів, то повз веселі пагорби, бачити з одного боку розкішну природу, з другого — пустелю (немов бідняк прийшов на бенкет до багатія) — стільки гармонії й стільки суперечностей у цьому видовищі, де все велике й усе мале! В горах свої особливі умови оптики й перспективи; стофутова сосна здається тростинкою, широкі долини — вузькими, як стежки. Це озеро — єдине місце, де серце може відкритися серцю. Тут мислиш, тут любиш. Ніде більше ви не натрапите на таку дивну згоду між водою й небом, горами й землею. Тут ви знайдете цілющий бальзам від будь-яких життєвих знегод. Це місце збереже таємницю страждання, полегшить їх, приглушить, надасть коханню якоїсь особливої значливості, зосередженості, від чого пристрасть буде глибша й чистіша, поцілунок стане більш цнотливим. Та насамперед це — озеро спогадів; воно сприяє

їм, забарвлюючи їх у колір своїх хвиль, а його хвилі — дзеркало, де відбивається все. Тільки серед цієї прекрасної природи Рафаель не відчував свого тягаря, тільки тут він міг бути безтурботним, мрійливим, вільним від бажань. Після лікаревого візиту він подався на прогулянку й наказав човняреві причалити біля виступу пустельного мальовничого пагорба, на другому схилі якого лежить село Сент-Інносан. З цього високого мису погляд охоплює й гори Бюже, біля підніжжя яких тече Рона, і дно озера. Але Рафаель особливо любив дивитися звідси на протилежний берег, на меланхолійне абатство От-Комб, цю усипальницю сардінських королів, що спочивають біля скелястих урвищ, ніби прочани, що скінчили свої мандри. Раптом рівне, розмірене рипіння весел, одноманітне, як спів ченців, порушило тишу природи. Здивований тим, що хтось іще вибрався на прогулянку в цю частину озера, звичайно безлюдну, Рафаель, не виходячи з задуми, кинув погляд на людей, що сиділи в човні, й побачив на кормі літню даму, що так різко говорила з ним напередодні. Коли човен порівнявся з Рафаелем, йому вклонилася тільки компаньйонка цієї дами, бідна дівчина з доброї родини, яку він бачив, здавалося, вперше. Човен зник за мисом, і за кілька хвилин Рафаель уже забув про дам, як раптом почув коло себе шелест сукні й шурхіт легкої ходи. Озирнувшись, він побачив компаньйонку; по її збентеженому обличчю він здогадався, що їй треба щось йому сказати, й підійшов до неї. Жінка років тридцяти шести, висока, худорлява, суха й холодна, вона, як усі старі панни, бентежилась від того, що вираз її очей був невідповідний її ході, нерішучій, незграбній, позбавленій гнучкості. Пристаркувата й водночас молода, вона трималася з гідністю, тим показуючи, що вона дуже високої думки про свої чудові якості. А рухи в неї були по-чернецькому обережні, як у багатьох жінок, що перенесли на саму себе всю нерозтрачену ніжність жіночого серця.

— Ваше життя в небезпеці, не ходіть більше до курзалу! — сказала вона Рафаелеві й зразу ж відступила назад, ніби вона вже заплямувала свою честь.

— Добродійко, прошу вас, висловтесь ясніше, коли ви вже такі ласкаві, що прийшли сюди,— усміхнувшись, відказав Валантен.

— Ох, без важливої причини я нізащо б не наважилась накликати на себе невдоволення графині, адже як вона колись дізнається, що я вас попередила...

— А хто може їй розповісти? — вигукнув Рафаель.

— Ваша правда,— відповіла стара панна, кліпаючи очима, наче сова на сонці.— Але подумайте про себе,— додала вона,— одні юнаки, що хочуть вижити вас звідси, обіцяли викликати вас на дуель і примусити битися з ними.

Вдалині почувся голос літньої дами.

— Дякую вам, добродійко...— почав був маркіз.

Але його захисниця вже зникла, зачувши голос своєї пані, що знову вискнула десь за узгір'ям.

"Сердешна дівчина! Нещасливці завжди зрозуміють і підтримають одне одного",— подумав Рафаель і сів під деревом.

Ключем до будь-якої науки, безперечно, є знак запитання; запитанню: Як? — ми завдячуємо більшість великих відкриттів. Життєва мудрість, можливо, в тому й полягає, щоб при всякій нагоді питати: Чому? Але, з другого боку, вироблена звичка все передбачати руйнує ваші ілюзії. Так і Валантен, звернувшись без будь-якої філософської націленості своїми розкиданими думками до доброго вчинку старої панни, відчув сильну гіркоту.

"Що в мене закохалась компаньйонка, в цьому нема нічого дивного,— вирішив він,— мені двадцять сім років, у мене титул і двісті тисяч ліврів ренти! Але що її пані, яка боїться води не менше, ніж коти, прокатала її в човні повз мене,— оце дивна, незвичайна річ. Дві дами приїхали до Савойї, щоб спати, як байбаки, опівдні питають, чи зійшло вже сонце, а

сьогодні встали о восьмій годині ранку й подалися за мною, щоб розважитись випадковою зустріччю".

Стара панна зі своєю сорокарічною наївністю скоро стала в Рафаелевих очах ще одним різновидом підступного й сварливого світу, втіленням ницої хитрості, незграбної підступності, тієї любові до дріб'язкових чвар, яка буває в жінок та священиків. Чи дуель була вигадкою, чи, може, його хотіли залякати? Нахабні, настирливі, як мухи, ці дрібні душі зуміли зачепити його самолюбство, пробудили в ньому гордість, розворушили цікавість. Не бажаючи ні пошитися в дурні, ні набути слави боягуза і, видно, забавляючись цією невеличкою драмою, Рафаель того ж вечора подався до курзалу. Зіпершись на мармуровий карниз каміна, він стояв у головному залі, вирішивши не давати ніякого приводу до сварки, але уважно розглядав обличчя і вже самою настороженістю в певному розумінні кидав товариству виклик. Він спокійно чекав, щоб вороги самі до нього підійшли; так дог, певний своєї сили, не гавкає без пуття. Під кінець вечора він прогулювався по гральній залі, від вхідних дверей до дверей більярдної, час від часу позираючи на молодих гравців, що зібралися там. Трохи згодом хтось із них вимовив його ім'я. Хоч вони розмовляли пошепки, та Рафаель легко здогадався, що став предметом якоїсь суперечки, й нарешті вловив кілька фраз, вимовлених уголос:

— Ти?

— Так, я!

— Не посмієш!

— Закладаюсь.

— О, він не відмовиться!

Коли Валантен, якому нетерпілося дізнатись, про що суперечка, зупинився, прислухаючись до розмови, з більярдної вийшов юнак, високий і плечистий, з досить приємним обличчям, але з пильним і зухвалим поглядом, властивим людям, що спираються на якусь матеріальну силу.

— Шановний пане,— спокійно звернувся він до Рафаеля,— мені доручили повідомити вас про те, про що ви, здається, не здогадуєтесь: ваше обличчя і вся ваша персона не подобаються тут нікому, і мені зокрема... Ви досить виховані для того, щоб пожертвувати собою для загального добра, тому прошу вас більш не приходити до курзалу.

— Шановний пане, так жартували за часів Імперії в багатьох гарнізонах, а тепер це стало вкрай поганим тоном,— холодно відказав Рафаель.

— Я не жартую,— наполягав юнак.— Повторюю: ваше здоров'я може зазнати шкоди від перебування в курзалі. Спека, духота, яскраве освітлення, багатолюдне товариство шкідливе при вашій хворобі.

— Де ви вивчали медицину? — спитав Рафаель.

— Шановний пане, ступінь бакалавра я одержав у тирі Лепажа, в Парижі, а ступінь доктора — у короля рапіри Серізьє.

— Вам лишилось одержати останній ступінь,— відрубав Валантен.— Вивчіть правила ввічливості, і ви будете цілком пристойною людиною.

В той час юнаки, хто мовчки, хто пересміюючись, вийшли з більярдної, інші кинули карти й почали прислухатись до пересвари, що тішила їм душу. Самотній серед ворожих йому людей, Рафаель намагався зберегти спокій і не допустити зі свого боку найменшого промаху, та коли супротивник завдав йому образи в надзвичайно різкій і дотепній формі, Рафаель незворушно зауважив:

— Шановний пане, в наші дні не заведено давати ляпаси, але в мене немає слів, щоб затаврувати вашу ницу поведінку.

— Годі! Годі! Завтра домовитесь,— заговорили юнаки й стали поміж супротивниками.

Кривдником визнали Рафаеля; зустріч призначили коло замку Бордо, на травнистому схилі, недалеко від прокладеної недавно дороги, якою переможець міг від'їхати до Ліона. Рафаелеві лишалось тільки лягти в ліжко або покинути Екс. Товариство тріумфувало. О сьомій годині ранку супротивник Рафаеля з двома секундантами й хірургом перший прибув на місце дуелі.

— Тут дуже гарно. І погода чудова для дуелі! — весело сказав він, окинувши поглядом блакитний небосхил, озеро й скелі,— в цьому погляді не було помітно ні таємних сумнівів, ні смутку.— Коли я зачеплю йому плече, то напевне вкладу його в ліжко на місяць,— провадив він,— правда ж, докторе?

— Щонайменше,— відповів лікар.— Тільки дайте спокій отому деревцю, а то втомите руку й не володітимете як слід зброєю. Замість поранити, ще диви, вб'єте супротивника.

Почувся стук коліс.

— Це він,— сказали секунданти й скоро побачили екіпаж четвернею; правили ним два форейтори.

— Що за дивний суб'єкт! — вигукнув супротивник Валантена.— Їде вмирати на поштових...

На дуелі, як і в грі, на уяву учасників, безпосередньо зацікавлених у тому чи тому результаті, впливає кожна марничка, тому юнак нетерпляче дожидав, поки карета під'їхала й зупинилась на дорозі. Першим важко

сплигнув з підніжки старий Жонатас і допоміг вийти Рафаелеві; старий підтримував його кволими руками і, як коханець про свою коханку, виявляв турботу про нього в кожній дрібниці. Обидва рушили стежечкою, що вела від шляху аж до місця дуелі, й зникли з очей. Знову з'явились вони не скоро, бо йшли дуже повільно. Четверо свідків цієї дивної сцени відчули глибоке хвилювання, побачивши Рафаеля, що спирався на руку слуги: виснажений, блідий, він рухався мовчки, похиливши голову й ступаючи, як подагрик. Можна було подумати, що це два старі діди однаково зруйновані: один літами, другий думкою. В першого вік виказувала сива голова, у другого віку не було.

— Добродію, я ніч не спав,— сказав Рафаель своєму супротивникові.

Холодні слова й страшний погляд Рафаеля змусили здригнутися справжнього призвідця дуелі, в глибині душі він уже каявся, йому було соромно за себе. В тому, як поводився Рафаель, у самих звуках його голосу, в рухах було щось дивне. Він змовк, і ніхто не посмів порушити мовчанку. Тривога й нетерплячка досягли вершини.

— Ще не запізно попросити в мене звичайнісінького пробачення,— знову заговорив Рафаель.— Перепросіть мене, добродію, а то будете вбиті. Ви розраховуєте на свою спритність, ви не відмовляєтесь від думки про двобій, бо певні своєї переваги. Так ось, добродію, я великодушний, я попереджую, що перевага на моєму боці. Я наділений грізною силою. Досить мені побажати, й від вашої спритності сліду не зостанеться, ваш погляд стуманіє, рука здригнеться, серце закалатає, та це ще не все: ви загинете. Я не хочу вдаватись до своєї сили, вона коштує мені надто дорого. Не для вас самого це означатиме смерть. Та коли ви відмовитесь перепросити мене, то, хоч ви й звикли вбивати, ваша куля впаде у цей гірський потік, а моя, навіть без прицілу, влучить вам просто в серце.

Глухі слова обурення перебили Рафаелеві мову. Говорячи з супротивником, він не спускав з нього пильного, нестерпно ясного погляду; він випростався, обличчя в нього стало незворушне, як у небезпечного безумця.

— Хай замовкне,— сказав його супротивник одному з секундантів,— а то в мене від його голосу все перевертається всередині!

— Добродію, годі! Марно витрачаєте красномовність! — гукнули Рафаелеві хірург і свідки.

— Панове, я виконав свій обов'язок. Не завадило б і цьому юнакові висловити свою останню волю.

— Годі! Годі!

Рафаель стояв нерухомо, ні на мить не гублячи з ока свого супротивника, який, ніби пташка під поглядом удава, був скутий майже чарівною силою; змушений скоритися цьому вбивчому поглядові, він відводив очі, але знову підпадав під його владу.

— Дайте мені води, я хочу пити...— сказав він секундантові.

— Ти боїшся?

— Так,— відповів юнак.— Очі в нього горять, вони мене заворожують.

— Хочеш перепросити його?

— Запізно.

Дуелянтів поставили за п'ятнадцять кроків один від одного. Кожен мав пару пістолетів і, за умовою цієї дуелі, мав вистрелити двічі, коли захоче, але тільки після знаку, поданого секундантами.

— Що ти робиш, Шарлю! — крикнув секундант Рафаелевого супротивника.— Кладеш кулю, не насипавши пороху!

— Я пропав! — відповів той пошепки.— Ви поставили мене проти сонця...

— Сонце у вас за спиною,— суворим, урочистим тоном сказав Валантен і, не звертаючи уваги ні на те, що сигнал уже дано, ні на те, як старанно цілиться в нього супротивник, неквапно зарядив пістолета.

В цій надприродній певності було щось страшне, це відчули навіть форейтори, яких привела сюди жорстока цікавість. Граючи своєю могутністю, а може, бажаючи випробувати її, Рафаель розмовляв з Жонатасом і дивився на нього під пострілом свого ворога. Шарлева куля зрізала гілку на вербі й упала в воду. Рафаель, вистреливши навмання, влучив супротивникові в серце і, не звертаючи уваги на те, що юнак упав, квапливо видобув шагреневу шкіру — перевірити, скільки йому коштувало життя людини. Талісман був не більший від дубового листка.

— Чого баритеся, форейтори? Час їхати! — сказав Рафаель.

Того ж вечора він прибув до Франції і Овернською дорогою виїхав на води в Мон-Дор. Дорогою в нього виникла несподівана думка, одна з тих думок, що западають у душу, як сонце крізь густі хмари кидає свій промінь у темну долину. Смутні проблиски безжальної мудрості! Вони осявають уже доконані події, розкривають наші помилки, і ми самі тоді нічого не можемо пробачити собі. Він подумав раптом, що володіння могутністю, хоч би яка вона була безмежна, не навчає користуватись нею. Скіпетр — для дитини іграшка, для Рішельє — сокира, для Наполеона — підойма, що нею можна перевернути світ. Влада лишає нас такими самими, які ми є за своєю природою, і звеличує тільки великих. Рафаель міг усе, але не звершив нічого.

На мондорських водах таке саме товариство втікало від нього так само поквапно, як тварини тікають від трупа, зачувши здалеку дух смерті. Ця ненависть була взаємна. Остання пригода навіяла йому глибоку неприязнь до світського товариства. Тому першою турботою

Рафаеля було відшукати в околицях відлюдне пристановище. Він інстинктивно відчував потребу прилучитись до природи, до непідробних почуттів, до того рослинного життя, якому ми так охоче віддаємося серед полів. Другого дня по приїзді він насилу видерся на вершину Сансі, оглянув гірські краї, невідомі озера, сільські хатини Мон-Дора, суворий, дикий вигляд яких тепер починає спокушати наших художників. Подекуди тут трапляються гарні куточки, повні чару й свіжості; вони різко контрастують із похмурим виглядом цих гір. Майже за півмилі від села Рафаель опинився в такій місцевості, де грайлива й весела, як дитя, природа, здавалось, навмисне таїла свої найкращі скарби. Тут, у цих відлюдних місцях, мальовничих і милих, він і надумав оселитись. Тут можна було жити спокійним рослинним життям плода на дереві.

Уявіть собі середину перекинутого гранітного конуса, дуже розширеного догори,— щось ніби чашу з химерно викроєними вінцями; тут — рівна, гладенька, позбавлена рослинності голубувата поверхня, по якій, мов по дзеркалу, ковзає сонячне проміння; там — заломи скель, що чергуються з проваллями, звідки звисає напливами застигла лава, і ті напливи помалу підточує, щоб обвалити їх, дощова вода; заломи скель, нерідко увінчаних низькорослими деревами, шарпаними вітром. Подекуди темні прохолодні ущелини, де стоять купи високих, мов кедри, каштанів; де-не-де жовтаві схили пориті печерами, що роззявляють чорну глибоку пащу, зарослу ожиною, квітами, прикрашену смужками зелені. На дні цієї чаші, яка, мабуть, була колись кратером вулкану, є невеличке озерце з прозорою водою, що вилискує, мов діамант. Довкола цієї глибокої водойми в гранітних берегах,. облямованих вербами, лепехою, ясенами, безліччю запашних рослин, які саме цвіли, стелилася лука, зелена, мов англійський газон; трава її, тонка й гарна, зрошувалась водою, що струміла з розколин у скелях, угноювалась рештками рослин, що їх безперестану зносила буря з високих вершин. Озеро мало зубчасті обриси, схожі на рюші, й займало площу зо три арпани. Скелі так близько підходили до води, що луг, мабуть, був завширшки не більше двох арпанів; подекуди ледве пройшла б корова. Вище рослинності не було. На небі вимальовувалися гранітні скелі щонайхимерніших форм, якоїсь невиразної барви, що надає вершинам гір певної схожості з хмарами. Голі

пустельні бескиди протиставляли мирному чарові долини дику картину занедбаності: брили, що ось-ось обваляться, скелі такої чудернацької форми, що одну з них називали Капуцином — така вона була схожа на ченця. Інколи промінь сонця освітлював ці гострі шпилі, ці зухвало здиблені кам'яні громадини, ці високогірні печери, і, покірні плинові денного світила та примхам повітря, вони то набирали золотавого відтінку, то забарвлювались у пурпур, то ставали яскраво-рожевими, то сірими, тьмяними. Вершини щохвилі набирали іншої барви, мінячись райдужно, мов шийка в голуба. Інколи, на світанку або при заході сонця, яскравий сонячний промінь, проникнувши між двома застиглими хвилями граніту, немов розрубаного сокирою, діставав до дна цього чарівного коша й вигравав на водах озера, як виграє він, простягнувшись золотавим пасомцем крізь щілину у віконниці, в іспанській оселі, щільно позачиняній на час полуденного спочинку. А коли сонце стояло високо над старим кратером, що наповнився водою ще в часи якогось допотопного катаклізму, його кам'янисті береги нагрівались, погаслий вулкан ніби загорявся, від тепла швидше прокидалися ростки, запліднювалась рослинність, забарвлювались квітки й достигали плоди в цьому глухому, незнаному куточку.

Коли Рафаель заблукав сюди, він помітив, що на луці пасуться корови; пройшовши кілька кроків у напрямі озера, він побачив там, де смужка землі ширшала, скромний будиночок з граніту, вкритий ґонтом. Покрівля цієї незвичайної хатини, що гармоніювала з самою місцевістю, заросла мохом, плющем і квітами, виказуючи глибоку старизну будівлі. Тонка цівочка диму, що вже не відлякувала птахів, здіймалась із напівзаваленого комина. Коло дверей була велика лава між двох величезних кущів запашного козолисту, всипаних рожевим квітом. Стін майже не було видно крізь плетиво винограду, гірлянди троянд і жасмину, що росли вільно, як доведеться. Видно, мешканці не звертали уваги на ці сільські окраси, зовсім не стежили за ними, полишали природі розвиватися в своїй живій незайманій красі. На сонці, розвішана на кущі порічок, сушилась білизна. На терниці, під якою серед картопляних лушпайок лежав свіжоначищений мідний казанок, сиділа кицька. По той бік хатини Рафаель побачив огорожу з сухого терну, поставлену, певне,

для того, щоб кури не робили шкоди в садку й на городі. Здавалося, світ кінчався тут. Житло скидалося на ті майстерно зліплені пташині гнізда, що туляться до скель, позначені водночас і винахідливістю, і недбалістю. То була природа наївна й добра, воістину дика, але поетична, бо вона розквітала за тисячу миль від нашої прилизаної поезії й не повторювала жодного чужого задуму, але зароджувалась сама собою, як справжнє торжество випадковості. Коли Рафаель підходив, сонячне проміння падало з правого боку майже горизонтально, від нього рослинність яскріла всіма барвами, і при цьому чарівному світлі чітко вирізнялися плями тіні, сірувато-жовті скелі, зелень листя всіляких відтінків, купи синіх, червоних, білих квіток, стебла й дзвіночки витких рослин, оксамитовий мох, пурпурові суцвіття вересу, а особливо ясна глядінь води, де, як у дзеркалі, чітко відбивались гранітні вершини, дерева, хатина, небо. На цій чарівній картині все сяяло, починаючи з блискучої слюди й кінчаючи китицею білястої трави, що притаїлась у м'якій півтіні. Все тішило око своєю гармонією: і ряба лиснюча корова, і тендітні водяні квіти, що торочками облямовували озеро, а над ними гули лазурові та смарагдові бабки; і деревне коріння, що увінчувало купу кругляків-каменів, наче русяве волосся. Від запашного тепла, що ним дихали води, квіти й печери цього відлюдного притулку, в Рафаеля виникло якесь солодке відчуття.

Урочисту тишу, що панувала в цьому гайку, який, мабуть, не попав до списків збирача податків, раптом порушив гавкіт двох собак. Корови повернули голови до входу в долину, а потім, показавши Рафаелеві мокрі морди й тупо подивившись на нього, знов заходилися скубти траву. Коза з цапеням, ніби якимись чарами завислі на скелях, сплигнули на гранітну площинку недалеко від Рафаеля й зупинились, запитливо поглядаючи на нього. На дзявкіт собак із хатини вибігло опецькувате хлоп'я, потім вийшов сивий дід середнього зросту. Обидва ці створіння гармоніювали з довколишнім краєвидом, повітрям, квітами, хатиною. Здоров'я перехлюпувалось через вінця серед цієї щедрої природи, старість і дитинство були тут прекрасні. Одне слово, від усіх різновидів живих створінь тут віяло первісною безпосередністю, звичним щастям, перед лицем якого розкривався весь фальш нашого святенницького

філософування, й серце зцілялось від штучних пристрастей. Старий, здавалося, міг би послужити улюбленою натурою для мужнього пензля Шнетца: засмагле обличчя з мережкою зморщок, мабуть, затверділих на дотик; прямий ніс, випнуті вилиці, помережані червоними жилками, як старий виноградний лист, різкі риси — всі ознаки сили, хоча сила вже вичерпалась; руки, й досі мозолясті, хоч вони вже не працювали, були вкриті рідкими, сивими волосками; старий тримався як людина справді вільна, так що можна було уявити, що в Італії він став би розбійником з любові до неоціненної волі. В хлопчика, справжнього горянина, були чорні очі, якими він міг дивитись на сонце, не мружачись, смагляве обличчя, темні розпатлані кучері. Він був спритний, рішучий, природний у рухах, мов птах; крізь лахміття просвічувала біла свіжа шкіра. Обидва мовчки стояли поряд, із тим самим виразом на обличчі, і погляди їхні промовляли про цілковиту тотожність їхнього однаково дозвільного життя. Старий перейняв у дитини її ігри, а дитина в старого — його забаганки, за особливою угодою між двома видами слабкості: між силою, яка вже вичерпується, і слабкістю, яка ще не розвинулась. Трохи згодом на порозі з'явилась жінка років тридцяти. Ідучи, вона сукала нитку. То була овернка96: білі зуби, смагляве, веселе й відкрите обличчя, обличчя справжньої овернки, стан овернки, одяг і зачіска овернки, високі груди овернки, овернська говірка, працьовитість, темнота, ощадливість, щирість — одне слово, все, разом узяте, уособлювало овернський край.

Вона вклонилась Рафаелеві; зав'язалась розмова. Собаки вгамувалися, дід сів на лавці на осонні, а хлоп'я ходило за матір'ю, мовчки прислухалось, не спускало очей з незнайомого чоловіка.

— А ви не боїтеся тут жити, пані?

— А чого боятись? Загородимо вхід, то хто сюди ввійде? Ні, ми нічого не боїмося. Та й що робити злодіям у нас? — додала вона, запрошуючи маркіза ввійти до найбільшої кімнати в хатині.

Вона обвела рукою закіптюжені стіни, єдиною прикрасою яких були розмальовані синьою, червоною й зеленою фарбами картини. "Смерть

Кредита", "Страсті господні" та "Гренадери імператорської гвардії", ще було в кімнаті старе горіхове ліжко з колонками, стіл на точених ніжках, лава, діжка, свиняче сало, підвішене до стелі, сіль у горщику, грубка, пожовклі розмальовані гіпсові фігурки на поличці над каміном. Вийшовши з хатини, Рафаель помітив серед скель чоловіка з мотикою в руках, який, нахилившись, зацікавлено поглядав на оселю.

— То хазяїн,— пояснила овернка, всміхнувшися звичайною для селянки усмішкою.— Він там працює.

— А старий — ваш батько?

— Ні, то, з вашої ласки, дід мого хазяїна. Йому вже сто два роки. А проте водив оце днями нашого малого пішки до Клермона! Дужий був чоловік, а тепер, правда, тільки спить, п'є та їсть. З малим бавиться, бува, малий тягне його в гори, а він нічого, йде...

Валантен зразу вирішив поселитися зі старим та хлоп'ям, дихати тим самим повітрям, їсти той самий хліб, спати тим самим сном, наповнити свої жили такою самою кров'ю. Вереди умирущого! Стати слимаком, що приліпився до цих скель, на кілька зайвих днів зберегти свою черепашку, заглушити в собі роботу смерті — це стало для нього основою поведінки, єдиною метою буття, прекрасним ідеалом життя, єдино правильним життям, справжнім життям. Глибоко егоїстична думка ввійшла в саме його єство і поглинула для нього всесвіт. Йому уявлялось, що всесвіту більш нема,— всесвіт зосередився в ньому. Для хворого світ починається в узголів'ї ліжка й кінчається біля його ніг. Ця долина зробилася постіллю Рафаеля.

Хто не стежив хоч раз за трудящою мурашкою, хто не стромляв соломинок у єдиний отвір, крізь який дихає білястий слимак? Хто не спостерігав за химерним летом тендітної бабки, не милувався безліччю жилок, яскраво, мов вітражі готичного собору, вирізнених на червонястому тлі дубових листків? Хто не тішився, подовгу милуючись

грою дощу й сонця на темній черепиці даху, не споглядав крапель роси, пелюсток або розмаїтої будови квіткових чашечок? Хто не поринав у такі марення, ніби злиті з самою природою, безтурботні й зосереджені, безцільні й водночас плідні якоюсь думкою? Хто, інакше кажучи, не жив часом життям дитини, життям лінивим, життям дикуна, коли вилучити з нього працю? Так прожив Рафаель багато днів, без турбот, без бажань,— він поліпшив своє здоров'я й почував себе незвичайно добре, і ось угамувались його тривоги, втихли його страждання. Він видирався на скелі й сідав десь на вершині, звідки було видно далеко-далеко. Так він зоставався цілі дні, як рослина на сонці, як заєць у норі. Або, зріднившись із явищами рослинного життя, з перемінами на небі, він стежив за розвитком усього сотворіння на землі, на воді, в повітрі. Він і сам пробував прилучитись до внутрішнього життя природи, по змозі повніше проникнутись її пасивною покорою, щоб підпасти під владу захисного закону, який керує інстинктивним буттям. Він хотів звільнитись від себе самого. В давнину злочинці, переслідувані правосуддям, рятувалися під склепіннями храмів,— так самісінько Рафаель намагався сховатись у святилищі буття. Він досяг того, що став складовою частиною цього неосяжного й могутнього цвітіння; він звикнувся з перемінами погоди, побував у всіх розколинах скель, вивчав звичаї всіх рослин, дізнався, як зароджуються й течуть води, завів знайомство з тваринами; одне слово, він так повно злився з цією одухотвореною землею, що до певної міри збагнув її душу й проникнув у її таємниці. Безмежні форми всіх царств природи були для нього розвитком усе тієї самої сутності, різними сполученнями все того самого руху, могутнім диханням однієї безмежної істоти, яка діяла, мислила, рухалась, росла і разом з якою він сам хотів рости, рухатись, мислити й діяти. Він, як слимак, злив своє життя з життям скелі, він зрісся з нею. Завдяки цій таємничій просвітленості, гаданому видужанню, схожому на благодійне забуття, яке природа дарує, ніби відпочинок від болю,— Валантен на початку свого перебування серед цієї веселої природи втішався радощами нового дитинства. Він міг цілий день блукати в пошуках якоїсь марнички, починав тисячу справ і не кінчав жодної, забуваючи назавтра свої вчорашні плани; не знаючи турбот, він гадав, що врятований.

Якось він пролежав у ліжку до полудня — він занурився в ту дрімоту, зіткану з яву й сну, яка надає дійсності фантастичного вигляду, а маренням — чіткості справжнього життя; і раптом, ще навіть не усвідомлюючи, що прокинувся, вперше почув звіт про своє здоров'я, який господиня складала Жонатасові: той щодня приходив довідуватися про нього. Овернка, звичайно, була певна, що Валантен іще спить, і говорила повним голосом — голосом горянки.

— Ні краще, ні гірше,— повідомила вона.— Знов цілу ніч кашляв — так і дивись, Богові душу віддасть. Кашляє, харкає добрий наш пан, просто жаль бере. Ми з хазяїном дивом дивуємося, звідки в нього сила береться так кашляти. Просто серце крається. І що в нього за хворість така проклята? Ні, погано з ним! Весь час мені серце тисне: от устану вранці, а він неживий. А блідий — ну чисто восковий Ісус! Я його бачу, як він устає,— худий, бідолаха, як скіпка! Та й дух від нього йде важкий. А він нічого не помічає. Йому однаково — марнує сили на біганину, мовби в нього здоров'я на двох. Усе бадьориться, аби не показати. А по правді сказати, то в землі йому краще було б, ніж на травиці: так мучиться, мов Господь на хресті! Та нам цього не хочеться: яка нам з того користь! Навіть якби він не дарував нам стільки, ми б любили його не менше, ми не задля інтересу його держимо. Ох Господи Боже,— провадила вона,— тільки в парижан і бувають такі паскудні хвороби. Де вони лишень набираються їх? Бідолаха! Ні, добром воно не скінчиться! І як же вона його точить, ця пропасниця, як же вона його сушить, як же вона його вбиває! А він ні про що не думає, нічого не чує. І не помічає... Тільки плакати не треба, пане Жонатасе! Треба сказати "слава Богу", коли його муки вже скінчаться. Вам би дев'ятину в церкві замовити за його здоров'я. Я своїми очима бачила, як хворі видужують від дев'ятини. Я б сама свічку поставила, аби тільки врятувати такого милого чоловіка, такого доброго, мов ягняточко великоднє.

Голос у Рафаеля був такий слабкий, що він не міг крикнути й був змушений слухати цю жахливу балачку. І все ж він був такий роздратований, що підвівся з постелі й став на порозі.

— Старий паскудо! — гримнув він на Жонатаса.— Ти що, надумав стати моїм катом?

Селянка подумала, що це привид, і втекла.

— Не смій більш ніколи допитуватися про моє .здоров'я! — провадив Рафаель.

— Слухаюсь, пане маркіз,— відповів старий слуга, втираючи сльози.

— І надалі добре зробиш, коли не приходитимеш, поки я не покличу.

Жонатас рушив був до дверей, але, перше ніж піти, кинув на маркіза погляд, сповнений відданості й гіркого жалю; Рафаель прочитав у тому погляді свій смертний вирок. Тепер він ясно бачив справжній стан речей; самовладання покинуло його. Він сів на порозі, схрестив на грудях руки й понурив голову. Переляканий Жонатас підступив до свого хазяїна:

— Ласкавий пане...

— Геть! Іди геть! — крикнув недужий.

Другого ранку Рафаель, вибравшись на скелю, всівся в порослій мохом розпадині, звідки видно було стежку, що вела з курортного селища до його житла. Внизу він побачив Жонатаса, що знову розмовляв з овернкою. Його проникливість, що досягла незвичайної сили, підступно шепнула йому, що означає похитування головою, безнадійні жести, весь простосердо-зловісний вигляд цієї жінки, і в тиші вітер доніс до нього фатальні слова. Охоплений жахом, він сховався на найвищих вершинах і пробув там до вечора, неспроможний відігнати похмурі думи, на лихо для нього навіяні тим жорстоким співчуттям, предметом якого він був. Раптом овернка сама постала перед ним, як тінь у вечірньому присмерку; поетична гра уяви перетворила, для нього її чорне вбрання з білими смужечками на щось подібне до сухих ребер привида.

— Вже роса впала, паночку,— сказала вона.— Коли зостанетесь — лиха напитаєте. Пора додому. Шкідливо дихати вогкістю, та й не їли ви нічого з самого ранку.

— Прокляття! — крикнув він.— Дай мені спокій, стара чаклунко, а то поїду від вас! Досить того, що ви мені щоранку могилу копаєте,— хоч би вже ввечері не копали!

— Могилу, паночку? Могилу вам копаю? Та де ж це вона, ваша могила? Та я вам з усього серця зичу, щоб ви прожили стільки, як наші дідусь, а не могили! Могила! В могилу завше поспіємо...

— Годі! — сказав Рафаель.

— Зіпріться на мою руку, паночку!

— Не хочу!

Жалощі — це почуття, яке найтяжче терпіти від інших людей, надто коли справді є привід для тих жалощів, їхня ненависть — це зміцнювальний засіб, вона надає сенсу твоєму життю, вона надихає на помсту, але співчуття убиває нас, воно ще збільшує нашу слабкість. Це — скрадливе зло, це — зневага в подобі ніжності або образлива ніжність. Рафаель бачив до себе в столітнього діда співчуття переможне, в дитини — зацікавлене, в жінки — настирливе, в чоловіка — корисливе, але хоч би в якій формі виявлялось це почуття, воно завжди звістувало смерть. Поет з усього створює поетичний твір, похмурий або веселий, залежно від того, який образ привернув його увагу, його захоплена душа відкидає півтони й завжди вибирає яскраві, різкі барви. Співчуття оточення створило в серці Рафаеля жахливу поему скорботи й смутку. Забажавши наблизитись до природи, він, мабуть, і не подумав про те, які відверті природні почуття. Коли він сидів де-небудь під деревом, як йому здавалось,— у цілковитій самотності, і його терзав невідчепний кашель, після якого він завжди почував себе розбитим, він раптом помічав

блискучі живі очі хлопчика, що по-дикунському причаївся в траві й стежив за ним із тією дитячою цікавістю, в якій поєднуються і втіха, і насмішка, і якийсь особливий інтерес, гострий, а воднораз якийсь бездушний. Грізні слова ченців-трапістів "Брате, треба помирати",— здавалось, читалися в очах селян, із якими жив Рафаель; він не знав, чого дужче боявся: чи їхніх наївних слів, чи мовчанки. Все в них сковувало його. Якось уранці він побачив, що якісь двоє в чорному ходять поблизу, позирають на нього нишком, вистежують; а потім, удаючи, ніби вийшли погуляти, вони звернулись до нього з банальними запитаннями, і він коротко відповів на них. Він зрозумів, що це лікар і священик з курорту, підіслані, ймовірно, Жонатасом, або покликані хазяями, а може, просто принаджені запахом близької смерті. Він уявив собі власний похорон, чув співи священиків, міг порахувати свічки,— і тоді красоти розкішної природи, на лоні якої, як йому здавалось, він віднайшов життя, повивалися для нього жалобним флером. Усе, що колись обіцяло йому довге життя, тепер пророкувало близький кінець. Другого дня, вдосталь наслухавшись скорботних і співчутливо-жалісливих побажань, якими його проводжали господарі, він поїхав до Парижа.

Проспавши в дорозі цілу ніч, він прокинувся, коли проїздили однією з найвеселіших долин Бурбонне і мимо, ніби невиразні образи сну, стрімко летіли селища й мальовничі краєвиди. Природа з жорстокою грайливістю виставляла себе перед ним напоказ. То річка Альє розгортала в прекрасній далині свою лиснючу стрічку, то сільця, що притулилися в ущелинах серед бурих скель, показували шпилі своїх церков, то, після одноманітних виноградників, у видолинках раптом виростали млини, мелькали то там, то там гарні замки, село, що тулилось по узгір'ю, шлях, обсаджений величними тополями; нарешті неозора, всипана алмазними іскрами водяна гладінь Луари заблищала серед золотавих пісків. Спокус — без кінця! Природа, збуджена, жива, як дитина, ледве стримуючи жагу й соки червня, фатальним чином притягала до себе потьмарені погляди хворого. Він зачинив віконця карети й знову заснув. Надвечір, коли Кон уже лишився позаду, його розбудила весела музика, і перед ним розгорнулась картина сільського свята. Поштова станція стояла коло самого майдану. Поки перепрягали коней, він дивився на веселі сільські

танці, на заквітчаних дівчат, гарненьких, метких, на жвавих юнаків, на розчервонілих підхмелених дідів. Хлоп'ята вибрикували, старі баби гомоніли між собою й пересміювались. Довкола стояв веселий гомін, радість ніби прикрасила й убрання, й розставлені столи. Майдан і церква мали святковий вигляд, здавалось, наче дахи, вікна, двері теж прибрались. Як усім умирущим, Рафаелеві ненависний був бодай найтихіший шум, він не міг придушити в собі гнітючого почуття, йому захотілося, щоб скрипки змовкли, захотілося спинити рух, заглушити крики, розігнати це зухвале свято. Зі скрухою в серці він сів у екіпаж. А коли знову глянув на майдан, то побачив, що веселощі хтось ніби сполохав, що селянки розбігаються, лави спорожніли. На помості для оркестру тільки один сліпий музика грав на кларнеті верескливу танечну мелодію. В цій музиці без танцюристів, у цьому самотньому старому з потворним профілем, що стояв під липою, скуйовджений, одягнений у дрантя, ніби фантастично втілилось побажання Рафаеля. Линув дощ, справжній червневий дощ, який несподівано рине на землю з насичених електрикою хмар і так само несподівано вщухає. Це було так природно, що Рафаель, глянувши, як вихор несе по небу білясті хмари, й не подумав глянути на шагреневу шкіру. Він пересів у куточок карети, і скоро вона знов покотилася шляхом.

Другого дня він уже був у себе вдома, в своїй кімнаті, коло каміна. Він наказав напалити тепліше: його морозило. Жонатас приніс листи. Всі вони були від Поліпи. Він поквапно розкрив і розгорнув першого, ніби це було звичайне звідомлення збирача податків. Він прочитав початок:

"Поїхав! Але ж це втеча, Рафаелю. Як же так? Ніхто не може сказати мені, де ти. А коли я не знаю, то хто ж тоді знає?"

Не захотівши читати далі, він холодно взяв листи і, кинувши їх у камін, став тьмяним, безживним поглядом дивитись, як вогонь пробігає по напахченому папері, як вогонь скручує його, як папір твердне, гнеться й розсипається на шматочки.

На попелі скрутились напівобгорілі клаптики, і на них іще можна було розібрати то початок фрази, то окремі слова, то якусь думку, що її кінець був знищений вогнем, і Рафаель машинально захопився цим читанням.

"Рафаелю... сиділа коло твоїх дверей... чекала... Примха... корюся... Суперниці... я — ні!.. Твоя Поліна... кохаю. Поліни, отже, більш нема?.. Якби ти хотів мене кинути, то не зникнув би так... Вічне кохання... Вмерти..."

Від цих слів у ньому озвалось сумління; він схопив щипці й врятував з вогню останній клаптик листа.

"Я нарікала,— писала Поліна,— але не скаржилась, Рафаелю! Розлучаючись зі мною, ти, певне, хотів уберегти мене від якогось горя. Колись ти, може, вб'єш мене, але ти надто добрий, щоб мене мучити. Більш ніколи не тікай так. Пам'ятай: я не боюся ніяких страждань, але тільки коло тебе. Горе, яке я терпіла б через тебе, вже не було б горем, — у серці моєму куди більше любові, ніж я тобі показувала. Я все можу стерпіти, аби не плакати далеко від тебе, аби тільки знати, що ти..."

Рафаель поклав на камін обгорілі клапті листа, тоді знову кинув їх у вогонь. Цей аркушик був надто живим образом його кохання і його фатальної долі.

— Сходи по пана Б'янщона,— сказав він Жонатасові.

Орас застав Рафаеля в постелі.

— Друже мій, чи можеш ти зготувати для мене питво з невеликою дозою опію, щоб я весь час був у сонному стані й щоб можна було вживати це питво без шкоди для себе?

— Нічого не може бути легшого,— відповів молодий лікар,— але все-таки доведеться вставати на кілька годин щодня — попоїсти.

— На кілька годин? — жахнувся Рафаель.— Ні, ні! Я не хочу вставати більш як на годину.

— Яка ж у тебе мета? — спитав Б'яншон.

— Спати — це все-таки жити! — відповів хворий.— Накажи не приймати нікого, навіть пані Поліну де Вічнау,— сказав він Жонатасові, поки лікар писав рецепта.

— Що ж, пане Орасе, є якась надія? — спитав старий слуга в молодого лікаря, проводжаючи його до дверей будинку.

— Може протягти ще довго, а може й цього вечора померти. Шанси життя й смерті у нього рівні. Нічого не можу зрозуміти,— відповів лікар і з сумнівом похитав головою.— Йому б розважитись...

— Розважитись! Ви його не знаєте, пане. Він якось убив людину — й навіть не зітхнув!.. Його ніщо не розважить.

Протягом кількох днів Рафаель лежав у штучному сні. Завдяки матеріальній силі опію, що діє на нашу нематеріальну душу, людина з такою сильною, живою уявою спустилася до рівня деяких лінивих тварин, що своєю нерухомістю схожі на зів'ялі рослини й не зрушать з місця задля якоїсь легкої здобичі. Він не впускав до себе навіть денного світла, сонячне проміння більш не проникало до нього. Він уставав близько восьмої вечора, в напівсвідомому стані тамував свій голод і знову лягав. Холодні, похмурі години життя приносили з собою тільки безладні образи, тільки видимості, світлотіні на чорному тлі. Він поринув у глибоку мовчанку, життя його являло собою повний відбиток руху та думки. Якось увечері він прокинувся багато пізніше, ніж звичайно, і обід не був поданий. Він подзвонив Жонатасові.

— Геть з мого дому! — сказав він.— Я тебе збагатив, тобі забезпечено щасливу старість, але я не можу дозволити тобі гратися моїм життям. Я ж голодний, паскудо! Де обід? Кажи!

На Жонатасовому обличчі майнула задоволена усмішка, він узяв свічку, що блимала в темряві величезного покою, повів свого пана, вже знов байдужого до всього, по широкій галереї й раптом відчинив двері. В очі хворому вдарило світло, Рафаель був уражений, засліплений небаченим видовищем. Перед ним були люстри, повні свічок; гарно розставлені рідкісні квіти з його оранжереї; стіл, що виблискував сріблом, золотом, перламутром, порцеляною. Царський обід, від якого, пробуджуючи апетит, ішла запашна пара. За столом сиділи його друзі, а разом з ними жінки, пишно вбрані, чарівливі, з відкритими плечима й грудьми, з квітками в зачісках, з блискучими очима, всі по-різному вродливі, всі спокусливі в своїх розкішних маскарадних уборах: одна підкреслила свої форми ірландською жакеткою, друга наділа хвацьку андалузьку спідницю; та, напівгола, була в убранні Діани-Мисливиці, а та, скромна, овіяна любов'ю,— в костюмі пані де Лавальєр, і всі були однаково підхмелені. В кожному погляді іскрилися радість, любов, насолода. Тільки-но мертвотно-бліде обличчя Рафаеля з'явилось у дверях, пролунав дружний хор привітань, тріумфальних, як вогні цього імпровізованого свята. Ці голоси, пахощі, світло, жінки п'янкої вроди збудили його, відродили в ньому тепло життя. На довершення дивних марень звуки прекрасної музики гармонійним потоком ринули з вітальні поряд, запрошуючи на цю солодку гульню. Рафаель відчув, що його руку ніжно потискає жінка, ладна обвити його своїми білими, свіжими руками, — то була Акіліна. І, раптом усвідомивши, що все це вже не млисті фантастичні образи його мимобіжних туманних сновидь, він нестямно скрикнув, грюкнув дверима й ударив старого поштивого слугу по обличчю.

— Потворо! Ти завзявся вбити мене! — вигукнув він.

Потім, увесь тремтячи від думки про небезпеку, якої щойно зазнав, він знайшов у собі сили дійти до спальні, випив велику дозу снодійного й ліг.

Було близько півночі. В цю годину обличчя сонного Рафаеля сяяло вродою — одна з примх фізіології; білість шкіри відтінювали яскраві рум'янці, що вкидали медиків у подив і відчай. Від ніжного по-дівочому чола віяло геніальністю. Життя квітло на його обличчі, спокійному, безтурботному, як у дитини, що заснула під крильцем у матусі. Він спав здоровим, міцним сном, із червоних уст вилітало рівне, чисте дихання, він усміхався,— мабуть, йому марилось якесь прекрасне життя. Може, він бачив себе столітнім дідом, бачив своїх онуків, що зичили йому довголіття, може, йому снилося, що, сидячи на простій лаві, під шатром гілля, освітлений сонцем, він, як пророк з висоти гір, розрізняв у блаженній далечі обітовану землю!

— Нарешті!

Це слово, вимовлене чиїмось сріблястим голосом, розвіяло туманні образи його снів. При світлі лампи він побачив, що на постелі сидить його Поліна, і ця Поліна стала ще вродливіша за час розлуки й горя. Рафаеля вразила білість її обличчя, світлого, як пелюстки латаття, і відтіненого довгими чорними кучерями. Сльози проклали в неї на щоках дві блискучі стежечки й зупинилися, готові впасти при найменшому русі. Вся в білому, з похиленою головою, така легка, що майже не прим'яла постелі, Поліна була наче янгол, що зійшов з неба, наче привид, готовий зникнути від найменшого подуву.

— Ох, я все забула! — вигукнула вона, коли Рафаель розплющив очі. — Я можу сказати тобі тільки одне: я твоя! Так, серце моє повне кохання. Ох, ніколи, янголе життя мого, ти не був такий прекрасний! Очі твої — як вогні. Та я все зрозуміла, все! Ти шукав без мене здоров'я, ти мене боявся... Ну що ж...

— Тікай, тікай! Залиш мене! — глухо промовив нарешті Рафаель.— Іди ж! Якщо ти зостанешся, я помру. Ти хочеш, щоб я помер?

— Помер? — перепитала вона,— Хіба ти можеш померти без мене? Померти? Але ж ти такий молодий! Померти? Але ж я кохаю тебе! Померти! — ще раз повторила вона глибоким грудним голосом і, сама не своя, вхопила його за руки.— Холодні! — сказала.— Чи то мені здається?

Рафаель витяг з-під подушки мізерний клаптик шагреневої шкіри, маленький, як листочок барвінку, і, показуючи його, вигукнув:

— Поліно, прекрасний образе прекрасного мого життя, скажімо одне одному: "прощай!"

— Прощай? — перепитала вона зчудовано.

— Так. Це талісман, що виконує мої бажання й показує, як скорочується моє життя. Дивися, скільки мені лишилось. Один раз глянеш на мене — і я помру.

Поліна вирішила, що Рафаель збожеволів; вона взяла талісман і піднесла лампу ближче. При миготливому світлі, що падало на Рафаеля й на талісман, вона з напруженою увагою розглядала й обличчя свого коханого, й залишок магічної шкіри. Бачачи, яка прекрасна в цю хвилину Поліпа, охоплена палкою любов'ю й жахом, Рафаель не міг опанувати себе: спогади про пестощі, про буйні радощі жаги ожили в його дрімотній душі й розгорілись, як розгорлаться вогонь, що тлів під попелом у погашеному вогнищі.

— Поліно, йди сюди! Поліно!

Жахливий крик вирвався з грудей молодої жінки, очі її розширилися, страдницьки зсунуті брови піднялись від жаху: в очах Рафаеля вона читала несамовите жадання, яким вона колись пишалася,— та в міру

того, як воно наростало, клаптик шагреневої шкіри, лоскочучи їй долоню, все стискався й стискався! Стрімголов кинулась Поліна до сусідньої вітальні й замкнула за собою двері.

— Поліно! Поліно! — кричав умирущий, кинувшись за нею.— Я кохаю тебе, пропадаю за тобою, хочу тебе! Прокляну, як не відчиниш! Я хочу вмерти в твоїх обіймах!

З незвичайною силою — останнім спалахом життя — він виламав двері й побачив, що його кохана, напівгола, скорчилась на канапі. Після марної спроби роздерти собі груди Поліна вирішила задушити себе шаллю, аби швидше померти.

— Коли я помру, він житиме! — казала вона, силкуючись затягти зашморг, накинутий на шию.

Коси в неї розсипались, плечі оголилися, сукня розстебнулась, і в цьому двобої зі смертю, в сльозах, з розпашілими щоками, звиваючись у страшному розпачі, тисячею нових спокус вона довела до нестями Рафаеля, сп'янілого від жаги; рвучко, як хижий птах, він кинувся до неї, розірвав шаль і хотів стиснути її в обіймах.

Умирущий шукав слів, щоб виразити жадання, яке поглинало всі його сили, але тільки здушене хрипіння виривалося в нього з грудей, у яких віддих, здавалося, тікав усе глибше й глибше. Нарешті, нездатний більше зронити жодного звуку, він укусив Поліну в груди. Наляканий криками, що долетіли до нього, ввійшов Жонатас і почав відривати молоду жінку від трупа, над яким вона схилилась у кутку.

— Чого вам треба? — сказала вона.— Він мій, я його занапастила, хіба я не передрекла цього?

Епілог

— А що сталося з Поліною?

— А, з Поліною? Слухайте ж. Чи траплялось вам тихого зимового вечора, сидячи перед каміном, віддаватись солодким спогадам про кохання, або про юність і дивитись, як вогонь розкреслює дубове поліно? Он там на охопленому вогнем дереві вимальовуються червоні клітинки шахової дошки, а тут поліно міниться оксамитом; на вогненному тлі пробігають, виграють, скачуть сині вогники. І ось з'являється невідомий маляр,— користуючись барвами цього полум'я, з непередаваною майстерністю накидає він серед лілових і пурпурових вогників жіночий профіль якоїсь надприродної краси, нечуваної ніжності — явище життєве, яке більш ніколи не повториться: волосся цієї жінки розмаяне вітром, а риси її дихають дивною жагою — вогонь у вогні! Вона всміхається, вона зникає, більш ви її не побачите. Прощай, квітко, розквітла в полум'ї! Прощай, з'яво незавершена, несподівана, виникла надто рано або пізно для того, щоб стати прекрасним діамантом!

— А Поліна?

— То ви не зрозуміли? Я починаю спочатку. Оступіться! Оступіться! Ось вона, вершина мрій, жінка, нестала, як цілунок, жінка, жива, як блискавка, і, як блискавка, палюча; створіння неземне, вся — дух, уся — любов! Вона сповилась у якесь полум'яне тіло, або ж заради неї саме полум'я на мить одухотворилось! Риси її — такої чистоти, яка буває тільки в небожителів. Хіба ж вона не сяє, мов янгол? Хіба ви не чуєте ефірного шелесту її крил? Легше за птаха сідає вона коло вас, і грізні очі її чарують; її тихе, але могутнє дихання з чарівною силою притягує до себе ваші уста; вона відлітає геть і тягне вас за собою, і ви не відчуваєте під собою землі. Ви прагнете хоч єдиний раз нестямним рухом руки доторкнутись до цього сніжно-білого тіла, прагнете зім'яти її золотаве волосся, поцілувати її іскристі очі. Вас п'янить туман, вас заворожує чарівна музика. Ви здригаєтеся всім тілом, ви весь — жадання, весь — суцільна мука. О, невимовне щастя! Ви вже припали до уст цієї жінки, та раптом прокидаєтесь від жахливого болю. Ох! Ви вдарились головою об

ріжок ліжка, ви поцілували темне червоне дерево, холодну позолоту, бронзу або мідного амура.

— Ну, а Поліна?

— Вам іще мало? То слухайте ж. Один юнак, відпливаючи погожим ранком із Тура на пароплаві "Місто Анжер", тримав у своїй руці руку вродливої жінки. І довго вони милувались білою постаттю, що несподівано виникла в тумані над широкою гладінню Луари, як витвір води й сонця чи як примха повітря й хмар. Це легке створіння витало в повітрі то ундиною, то сильфідою — так слово, якого марно шукаєш, витає десь у пам'яті, але його не можна піймати; видиво блукало між островами, воно кивало головою, ховаючись за гілля високих тополь, потім жінка досягла велетенських розмірів, і тоді заіскрилися незліченні складки її вбрання, а може, то засяяв ореол, окреслений сонцем круг її обличчя; видіння пливло над селами, над пагорбами, і здавалося, що воно не дасть пароплавові пропливти мимо замку Юссе. Можна було подумати, що це привид Дами, зображеної Антуаном де ла Саль, хоче захистити свою країну від вторгнення сучасності.

— Гаразд, я розумію, це про Поліну. А Феодора?

— О! Феодора! З нею ви ще зустрінетесь... Учора вона була в Італійському театрі, сьогодні буде в Опері, вона повсюди. Коли хочете, вона — це світське товариство.

Париж, 1830-1831 рр.

==========

Примітки

склав Дмитро Наливайко

Над романом "Шагренева шкіра", яким відкриваються "Філософські етюди", Бальзак розпочав працювати у 1830 р. і завершив його у наступному, 1831 р. Але задум роману виник набагато раніше, дослідники відносять його до літературної молодості письменника і знаходять зародок у таких словах із філософських нотаток 1818 р., які згодом стануть написом на загадковому й зловісному талісмані: "...розміряй свої бажання зі своїм життям... Із кожним бажанням я меншатиму, як твій вік". Це чи не перша фіксація "фізіологічної системи", взаємопов'язаності фізичного й духовного в людині, що становить ядро філософської концепції твору. Задум пройшов кілька етапів розвитку, і цей його рух відбився в намітках до "Шагреневої шкіри". Певний час твір уявлявся авторові "східною казкою", про що, свідчить такий запис: "Придумана шкіра, що уособлює життя. Східна казка". Подальша еволюція задуму відбувалася в напрямі переростання "східної казки" з філософським підтекстом у сучасний філософський роман, який трактує кардинальні проблеми людського життя. В намітках з'являється нова й остаточна формула задуму: "Шагренева шкіра. Вираження людського життя як такого, його механіки. Разом із тим описана й оцінена особистість, але поетично".

Перед виходом роману окремою книгою Бальзак публікував у журналах його фрагменти. Так, у грудні 1830 р. в журналі "Карікатюр" з'явився початок роману, сцена в гральному закладі, під назвою "Останній наполеондор". У травні 1831 р. у відомому журналі "Ревю де Монд" був надрукований уривок "Гульня" із першого розділу роману, де описана оргія, влаштована банкіром Тайфером, і в тому ж місяці інший часопис, "Ревю де Парі", вмістив уривок під назвою "Самогубство поета". Першим виданням, у двох книгах і з передмовою автора, роман вийшов у серпні 1831 р.; він мав великий успіх серед читачів і був прихильно оцінений критикою. За життя письменника "Шагренева шкіра", яка стала одним із найпопулярніших його творів, виходила сім разів. У 1845 р. автор включив цей твір до чотирнадцятого тому першого видання "Людської комедії" як перший том "Філософських етюдів".

Певною мірою вже уявляючи місце й значення роману в своїй творчості, Бальзак під час виходу в світ "Шагреневої шкіри" писав Ш. де Монталамберу: "Отже, вона є відправною точкою мого творіння. Далі групуватимуться, відтінок за відтінком, окремі індивідуальності, самобутні існування, починаючи з найсмиренніших і кінчаючи королем та прелатом, крайніми ступенями нашого суспільства". І невипадково в бальзакознавстві за "Шагреневою, шкірою" утвердилася репутація своєрідної прелюдії до "Людської комедії", в якій намітилися характерні проблеми і образи, мотиви й колізії цієї незвичайної епопеї.

У "Шагреневій шкірі" згадувані "фізіологічна система", "механіка життєвого процесу" втілені в драматичній долі обдарованого молодика, повного духовної снаги й палких пристрастей і доведеного до відчаю злиднями "в забрукованій, залюдненій пустелі Парижа". Але зміст і композиція твору, як це й годиться філософській прозі, організовані ідеєю, тією генеральною ідеєю, що накреслена загадковими письменами на талісмані. Старий антиквар пояснює головному героєві Рафаелеві де Валантену, що в талісмані криється "велика таємниця людського життя. Людина виснажує себе двома несвідомими діями, що вичерпують джерела її життя. Усі форми, яких набирають ці дві причини смерті, виражають двоє дієслів: хотіти й могти. ...Хотіти — спалює нас, могти — руйнує..." Драматизм людської долі в тому, що для людини можливі дві взаємовиключаючі "системи життя": "або вбити почуття, щоб дожити до старості, або ж померти замолоду, прийнявши мучеництво пристрастей, — в цьому наша доля".

Вся структура "Шагреневої шкіри" відзначається протиставленням цих двох способів існування, двох названих "систем життя". Всі сцени й картини, ситуації та образи роману створюють два різко контрастні ряди, в яких матеріалізуються ці "системи життя". А сюжет твору зводиться до метань між ними головного героя; поставлений надприродною силою в екстремальну ситуацію, він то віддається пориву бажань і пристрастей ("бажаю, щоб несамовита гульня помчала нас на колісниці, запряженій четвіркою коней, за межі світу й викинула десь на невідомих берегах"), то ладен примиритися з існуванням слимака, аби продовжити життя

("стати слимаком, приліпившись до цих скель, ще на кілька днів зберегти свою скойку, заглушити в собі роботу смерті..."). Своє життя він сам усвідомлює як зміну "яскравих картин двох систем буття, діаметрально протилежних", як "цілий філософський трактат".

Однак така структура з закладеною в її основу філософською схемою не робить роман схематичним. Він по вінця наповнений життям, його строкатою і контрастною конкретикою, емоційною напругою і колоритом епохи, різнорідними, рельєфно виписаними людськими типами й характерами, пов'язаними з різними суспільними середовищами, динамікою і "тисячобарвним безумством життя", як писав один з тогочасних рецензентів. Словом, письменник максимально наблизив філософську проблематику до соціальної конкретності життя, так що роман став зрештою вираженням характерних суперечностей і колізій людського буття в сучасному суспільстві. До речі, саме так твір і був сприйнятий тогочасними читачами й критиками.

Бальзак написав у листі до маркізи де Кастрі: "Шагренева шкіра" має формулювати нинішній час, наше життя, наш егоїзм". З цими словами перегукується ключова сцена роману, в якій антиквар, схожий на східного мага, вручає Рафаелеві грізний талісман. "Тут,— скрикнув він гучним голосом, показуючи на шагреневу шкіру,— злиті в одне Хотіння і Змога! Тут ваші соціальні ідеї, ваші надмірні жадання, ваша нестриманість, ваші радощі, які вбивають, ваші болі, які змушують жити надто напружено..." Отже, в талісмані ніби втілений дух нової цивілізації, що встановилася після революції 1789-1794 рр., цивілізації динамічної, "фаустівської", з величезними репродуктивними можливостями, але водночас цивілізації, могутньою рушійною силою якої виступає егоїзм. І саме тому вона виявляється руйнівною для людської особистості, виключає можливість суспільної та індивідуальної гармонії.

І за змістом, і за поетикою. "Шагренева шкіра" є твором, характерним для "Філософських етюдів". На особливу увагу заслуговує міфологічність роману. В одному з листів Бальзак писав: "Шагренева шкіра" — це формула людського життя, абстракція з індивідуальних доль. І, як

висловлювався Баланш, тут усе — іносказання, міф". За трактуванням французького філософа й історика П. С Баланша, міф — це "розповідь про подвиги богів, героїв і людей, але за всім цим криються великі соціальні процеси, ціла серія революцій, що віками змінювали людське суспільство. Міф — це згусток історії". Для Баланша міф був породженням давніх часів, ірраціональним за своєю природою, а Бальзак вважав, що митець повинен творити міфи свого часу, схожі на стародавні хіба що рівнем узагальненості життєвих явищ.

Важливу роль відіграє в романі своєрідно витлумачений "фаустівський мотив". Ядро цього мотиву — угода героя з надприродною силою: він "продає" їй свою душу, а вона зобов'язується протягом домовленого часу служити йому, задовольняти його бажання і прагнення. Зав'язка роману, сцена в антикварній крамниці, недвозначно набуває саме такого змісту. Одержання героєм талісману супроводжується багатозначними словами антиквара: "Ні, ні, нерозважний молодий чоловіче. Ви склали угоду, цим усе сказано!" До того ж Бальзак зазначає, що антиквар нагадує Рафаелеві Мефістофеля ("...живій Рафаелевій уяві відкрилась разюча подібність цього чоловіка до тієї характерної голови, якою митці наділяють Гетевого Мефістофеля"). Про те, що свого героя, його шлях Бальзак співвідносив з Фаустом, свідчить і така промовиста алюзія: "З жахом відкинувши шлях Фауста, він раптом палко, як це буває з умирущим, повірив у Бога, в діву Марію і заволав до небес". Важливо зазначити, що герой роману, на відміну від Гетевого Фауста, чекає від угоди з надприродною силою лише задоволення своїх бажань і пристрастей. Він проголошує: "Так ось, я наказую похмурій цій силі злити для мене всі радощі в одну!" Це, так би мовити, Фауст, що зрікся пізнання та загальнолюдських турбот і прагне лише чуттєвих насолод, задоволення свого егоїзму, який непомірно розростається.

До "Шагреневої шкіри" Бальзак додав своєрідний графічний епіграф, хвилясту горизонтальну лінію, який він узяв із роману англійського письменника-сентименталіста Л. Стерна "Трістрам Шенді". Там цю лінію горизонтально креслить кінцем своєї палиці один із персонажів, капрал

Трім, доводячи переваги життя холостяка, і супроводжує її словами: "Коли чоловік вільний". Далі автор каже, що ця лінія виявилася змістовнішою і переконливішою, ніж тисячі раціональних доказів, що нею капрал Трім "викликав духа роздуму". Символічний зміст цього незвичайного епіграфа Бальзак так пояснив у анонімній замітці, вміщеній 11 серпня 1831р. в газеті "Карікатюр": "Тут життя людське передане так, як розуміли його Бальзак і Стерн, філософи й вітрогони: драма, що змііться, хвилюється, в'ється, і її течії необхідно віддатися, що й підказує цей досить дотепний епіграф до книги".

В плані філософському цей епіграф засвідчував солідарність Бальзака зі Стерном, який відмовився від раціоналістично однозначного й прямолінійного сприйняття життя і цю відмову виражав мало не кожною клітиною художньої тканини свого твору. В той час, коли "вік розуму" вступав у надвечір'я, Стерн своїм мудро-жартівливим романом поновлював право на існування нелогічного, примхливого, ірраціонального, що було близьким філософському умонастрою Бальзака й імпонувало йому як митцеві.

Роман "Шагренева шкіра" написаний за кілька років до того, як у Бальзака виник задум циклізації творів і зведення їх в одне ціле — "Людську комедію". Та можна сказати, що в цьому романі беруть початок не тільки низка тем і мотивів усієї епопеї, а й чимало її персонажів, які стали "героями, що повертаються", разом з відповідними темами й мотивами. Щоправда, це не стосується головного героя Рафаеля де Валантена: і його тема, і його життя повністю замикаються в рамках "Шагреневої шкіри". Зате більшість персонажів другого плану згодом розійдуться по "Людській комедії", по її різних сюжетно-тематичних лініях, а деякі з них стануть головними героями окремих творів. Це, насамперед, Ежен Растіньяк, якого Бальзак уперше вивів у "Шагреневій шкірі"; хоча тут йому ще бракує деяких характерних "растіньяківських" рис та й зображений він дещо схематично. Банкір Тайфер представлений тут на останньому етапі його злочинного життя (хронологічно дія в "Шагреневій шкірі" відбувається пізніше, ніж дія в "Червоній корчмі" чи в "Батькові Горіо"). В інші твори "Людської комедії", зокрема в роман

"Втрачені ілюзії", перейде група молодих журналістів і літераторів (Блонде, Бісіу, Клод Віньон, "постачальник балад" Каналіс та інші), з якими був зв'язаний Рафаель де Валантен.

1. Саварі Фелікс — французький астроном і математик, був у дружніх стосунках з Бальзаком.

2. Гуасакоалько — ріка в Мексиці й колонія для ув'язнених, розташована на березі цієї ріки в часи Реставрації (1814-1830).

3. Дарсе Жан (1777-1844) — французький хімік, який розробив технологію добування желатину з кісток, що стало дешевим харчем у благодійних закладах.

4. Цербер (Кербер) — в античній міфології лютий триголовий пес, який охороняв вихід із підземного царства. В переносному значенні — злий сторож.

5. Але хіба й кати не плакали часом над дівчатами, чиї біляві голови вони мали стинати за наказом Революції? — Мається на увазі Велика французька революція кінця XVIII ст., а точніше — якобінський терор 1793-1794 рр.

6. Савояр — буквально: уродженець Савойї, гірської області на кордоні Франції з Італією; в часи Бальзака так називали у Франції хлопчаків-сажотрусів.

7. Калібан — фантастичний персонаж із пізньої драми В. Шекспіра "Буря" (1612), втілення лихого єства природи, тваринного начала в людині.

8. Паліссі Бернар (бл. 1510-1589 чи 1590) — французький митець-кераміст і природознавець, творець декоративних керамічних виробів з рельєфними зображеннями флори й фауни.

9. Сезостріс — грецьке ім'я легендарного єгипетського героя, якого легенда ототожнювала з фараоном Рамзесом II (XIII ст. до н. е.).

10. Дюбаррі Жанна (1743-1794) — остання коханка Людовіка XV.

11. Латур Моріс Кантен (1704-1788) — французький живописець, майстер пастелі, відомий своїми портретами.

12. Іонія — область стародавньої Греції, заселена іонійськими племенами (Аттіка й західне побережжя Малої Азії).

13. Пріап — у давніх греків бог садів і полів, пізніше став також богом любострастя й чуттєвих насолод.

14. Тібулл Альцій (бл. 50-19 до н. е.) — римський поет, автор любовних елегій, в яких оспівується кохання до Делії (у Бальзака — Юлії).

15. Челліні Бенвенуто (1500-1571) — італійський скульптор і ювелір, автор "Спогадів", видатної літературної пам'ятки; довгий час жив у Франції.

16. Пісарро Франціско (1475-1541) — іспанський конквістадор, завойовник імперії інків у Перу, відомий своєю жорстокістю.

17. Музей Руйша — мається на увазі анатомічна колекція голландського вченого-анатома Руйша, яку в 1717 р. купив Петро I і вивіз до Петербурга (Кунсткамера).

18. Лара — герой однойменної поеми Дж. Байрона, однієї з циклу "східних поем", як і поема "Корсар", що теж тут згадується.

19. Тенірс Давід (1610-1690) — фламандський живописець, майстер жанрових картин із міського й сільського побуту.

20. Роза Сальватор (1615-1673) — італійський живописець доби барокко, його картини на міфологічні, релігійні та побутові теми й особливо його пейзажі овіяні романтичним духом.

21. Гужон Жан (бл. 1510 — між 1564 і 1568) — французький скульптор доби Відродження, його твори позначені одухотвореністю і витонченістю.

22. Кадм — легендарний засновник давньогрецького міста Фіви; за міфом, жителі міста виросли із зубів дракона, вбитого Кадмом.

23. Апокаліпсис — одна з частин Біблії (Нового заповіту), книга про кінець світу; автором її вважається Іоанн Богослов.

24. Курульне крісло — у давніх римлян крісло, в яке сідали магістрати при виконанні своїх функцій.

25. Доу Герард (1613-1675) — голландський живописець, учень Рембрандта.

26. ...бог французького скептицизму.— Мається на увазі Вольтер.

27. Араго Домінік Франсуа (1786-1853) — французький фізик і астроном.

28. Я бачив розпусний двір часів Регентства...— Двір Філіппа Орлеанського, який був регентом у 1715-1723 рр. за неповноліття короля Людовіка XV.

29. Сведенборг Еммануїл (1688-1772) — шведський вчений і теософ-містик. Бальзак захоплювався Сведенборгом і зазнав його впливу.

30. ...Твоя Леонарда...— Мається на увазі кухарка, персонаж із роману А. Р. Лесажа (1668-1742) "Жіль Блас".

31. ...бюджет переселився з Сен-Жерменського передмістя на Шосе д'Антен.— Тобто бюджет перейшов від аристократії до крупної буржуазії. В Сен-Жерменському передмісті французької столиці жили аристократи, на вулиці Шосе д'Антен — багаті буржуа-ділки.

32. Король-громадянин — так у тогочасній Франції називали короля, Луї-Філіппа Орлеанського, який правив під час Липневої монархії (1830-1848).

33. Панург — персонаж із роману Ф. Рабле "Гаргантюа і Пантагрюель".

34. Кріспін — герой комедії А. Р. Лесажа "Кріспін — суперник свого пана", слуга-крутій.

35. Амфітріон — гостинний господар (гр.).

36. Сатурналії — у стародавніх римлян свята на честь бога родючості Сатурна; в переносному значенні — бенкет, гульня.

37. "Червоний корсар" — роман американського письменника-романтика Ф. Купера.

38. Ботані-бей — бухта в Австралії, на берегах якої англійський уряд побудував колонію для засланців.

39. "De viris illustribus" ("Про славних мужів") — життєписи уславлених людей античності, складені римським істориком Корнелієм Непотом (I ст. до н. е.).

40. Метр Алькофрібас — псевдонім Франсуа Рабле, яким підписано роман "Гаргантюа і Пантагрюель"; анограма імені Francais Rabelais.

41. Розбавляти у розмові кисень азотом — тобто робити розмову нудною, безжиттєвою (азот по-грецькому означає "безжиттєвий").

42. "Єднання і забуття" — політичний лозунг, висунутий Людовіком XVIII після встановлення режиму Реставрації у Франції (1815). Лозунг означав єднання нації і забуття колишніх суперечностей часів Революції і Наполеонівської імперії.

43. Боссюе Жак Бенінь (1627-1704) — французький єпископ, історик і письменник, славився як стиліст.

44. Баланшист — послідовник П'єра Сімона Баланша (1776-1847), французького філософа, історика й письменника, представника міфологічної школи в романтичній історіографії.

45. Карліст — прибічник короля Карла X, якого скинула Липнева революція 1830 р.

46. Лафайєт Марі Жозеф (1757-1834) — політичний діяч поміркованого напрямку під час Великої французької революції 1789-1794 рр.; відіграв також значну роль в Липневій революції 1830 р.

47. "Історія короля богемського та його семи замків" — повість Шарля Нодьє (1780-1844), французького письменника-романтика.

48. ...зображуючи видавця "Ревю де Де Монд ("Огляд двох світів") — видавцем цього відомого французького часопису був у той час Бюлоз, сліпий на одне око.

49. Кребійон Проспер Жоліо (1674-1762) — французький драматург пізнього класицизму, автор трагедій, в яких справжній трагізм підмінявся нагнітанням жаху й мелодраматизмом.

50. Біша Франсуа (1771-1802) — французький вчений-фізіолог і лікар.

51. Оссіан — легендарний бард стародавніх кельтів, якому шотландський поет Джеймс Макферсон (1736-1796) приписав збірку своїх підробок кельтських легенд і пісень ("Пісні Оссіана"), яка є видатною пам'яткою літератури преромантизму.

52. Карраччі Аннібале (1560-1609) — італійський живописець академічної школи.

53. "Урятована Венеція" — трагедія англійського драматурга Томаса Отвея (1652-1685).

54. Ларошельські сміливці — чотири сержанти, учасники революційної змови в Ла Рошелі (Борі, Губен, Пом'є і Раду); три з них були страчені в 1822 р.

55. Мільтонів Пандемоніум — місцеперебування духів зла в поемі "Втрачений рай" Джона Мільтона (1608-1674).

56. Карімарі, Карімара! — Вигук у романі Ф. Рабле "Гаргантюа і Пантагрюель" (кн. І., розд. 17).

57. Піррон — давньогрецький філософ-скептик (бл. 360 — 270 до н. е.).

58. Дам'єн Робер Франсуа — змовник, який у 1757 р. зробив невдалий замах на Людовіка XV, після чого його четвертували.

59. Віллель — ультрароялі́ст, голова ради міністрів Франції в 20-х рр. XIX ст.

60. Марселіна — мати Фігаро, персонаж із комедії Бомарше "Безумний день, або Одруження Фігаро".

61. Шеньє Андре (1762-1794) — видатний французький поет кінця XVIII ст., загинув на гільйотині під час якобінського терору.

62. Мені не часто доводилось за цей довгий період праці проходити мостом Мистецтв...— Прохід по цьому мосту у тогочасному Парижі був платним. Ідеться про крайню скруту, в якій перебував герой твору.

63. Ніби Арієль влітав, як сильф...— Арієль — світлий дух повітря в драмі Шекспіра "Буря"; сильфи — у середньовічних алхіміків міфічні істоти чоловічої і жіночої статі, уособлення стихії повітря.

64. Сен-Дені — мається на увазі школа для дочок кавалерів ордену Почесного легіону, яку заснував Наполеон у передмісті французької столиці Сен-Дені.

65. Новий Пігмаліон — за давньогрецьким міфом, скульптор Пігмаліон створив таку чудову статую Галатеї, що сам у неї закохався. Боги пожаліли Пігмаліона, оживили статую, і Галатея стала його дружиною. У Бальзака "новий Пігмаліон", так би мовити, діє навпаки,— хоче зробити з живої дівчини мармурову статую.

66. Не жінка, а загадка — парижанка-напівросіянка...— Прообразом графині Феодори послужила графиня Багратіон.

67. Лозен — придворний Людовіка XVI, прославився страшенною розбещеністю.

68. ...в таких краватках, що вся Кроатія лусне з заздрощів.— Гра слів: французьке слово eravate (краватка) вважається похідним від слова croat (хорват). Форма хорватського війська включала пишні краватки, які згодом стали модними у Франції.

69. Мадонна Муріяьйо з колекції маршала Сульта.— Цей наполеонівський маршал у 1808-1812 рр. командував французькими військами в Іспанії, звідки вивіз колекцію картин іспанського живопису, в тому числі "Мадонну" відомого живописця Бартоломе Мурільйо (1618-1682).

70. Листи Лекомба — любовні листи Марії Лекомба, героїні голосного кримінального процесу XVIII ст.

71. ...читаючи "Кларису Гарлоу", співчувати рикові Ловласа.— "Клариса Гарлоу, або Історія молодої леді" — роман англійського письменника Семюела Річардсона (1689-1761); Ловлас — герой цього роману, безчесний спокусник.

72. Сцени з Арсіноєю і Арамінтою — Арсіноя — героїня із "високої комедії" Мольєра "Мізантроп", лицемірна кокетка; Арамінта — героїня з комедії "Старий парубок" англійського драматурга Вільяма Конгріва (1670-1719).

73. Справа з кольє — скандальна справа з купівлею кольє королевою Марією Антуанеттою, дружиною Людовіка XVI, в якій були замішані державні діячі, придворні аристократи, духовні особи тощо.

74. ...історією революції в роялістському дусі.— Роялісти — прибічники королівської влади, монархісти, запеклі противники революції.

75. Жан-Поль — псевдонім німецького письменника Йоганна Пауля Ріхтера (1763-1823), який у своїх романах і повістях поєднував сентименталізм і гротескну фантастику.

76. Чімароза Доменіко (1749-1801) — італійський композитор, автор опер, популярних у першій третині XIX ст. Найвідоміша його опера — "Таємний шлюб".

77. Поліклет — давньогрецький скульптор і теоретик мистецтва другої половини V ст. до н. е. Вивів цифровий закон ідеальних пропорційних співвідношень людського тіла.

78. Фіваїдські самітники — християнські подвижники перших століть нової ери, які жили в пустелі поблизу єгипетського міста Фіви.

79. ...бочка мальвазії герцога Кларенса.— За легендою, герцога Кларенса, брата англійського короля Едуарда IV (друга половина XV ст.), утопили в бочці з мальвазією.

80. Лаццароні — неаполітанські люмпени;

81. ...йому, поетові, потрібна була Греція, щоб зіграти з Махмудом.— Восени 1823 р. Байрон виїхав до Греції, щоб узяти участь у визвольній боротьбі грецького народу проти турецького панування; Махмуд II — турецький султан, який у той час правив імперією (1808-1839).

82. ...адже геркулесова чаша під кінець оргії звільнила світ від Александра! — За легендою, Александр Македонський помер, випивши на бенкеті величезну чашу вина.

83. Євсевій Сальверт — автор книги "Філософський та історичний трактат про імена людей та народів і про географічні назви" (1823).

84. Сент-Пелажі — в часи Бальзака паризька в'язниця для злісних боржників.

85. Баремова мораль — мораль дріб'язкового розрахунку. Бертран Барем у XVII ст. видав довідник з рахівництва.

86. Грез Жан Батіст (1725-1805) — французький живописець сентиментально-моралізаторського напрямку. Бальзак має на увазі його картину "Паралітик" (1763).

87. Ролен Шарль (1661-1741) — французький вчений-історик і педагог.

88. Оріген (бл. 185 — бл. 253) — християнський теолог, філософ і філолог, представник ранньої патристики ("отці церкви"). Для нього характерне поєднання платонізму з християнським аскетизмом.

89. ...побачив Манфреда там, де сподівався побачити Чайльд-Гарольда.— Манфред, герой однойменної драматичної поеми Байрона, охоплений настільки глибоким розчаруванням, що це доводить його до душевної прострації; Чайльд-Гарольд, герой поеми "Паломництво Чайльд-Гарольда", теж страждає від розчарування і спліну, але хоче їх подолати й відправляється в мандри.

90. ...ви не засвоїли варварської мови нової школи...— Йдеться про романтизм, якого не приймає класицист Порріке, дбаючи про "чистоту стилю".

91. ...бо опір узяв гору над рухом...— Натяк на боротьбу двох політичних партій у Франції після революції 1830 р., коли ліберали, "партія руху", виступали за реформи, а "партія опору" відстоювала режим Липневої монархії.

92. Андуйлетська абатиса — персонаж із роману Л. Стерна "Трістрам Шенді"; сварячись, вона вимовляла тільки половину слів, щоб "зменшити гріх".

93. Вестолл Річард (1765-1836) — англійський художник, ілюстратор творів Шекспіра й Мільтона.

94. Мене-Текел-Фарес — за Біблією, слова, начертані на стіні вогненною рукою під час бенкету вавілонського царя Валтасара. Вони пророкували падіння Вавілону і смерть його володаря.

95. "Ось через що в вас дочка оніміла!" — Фраза з комедії Мольєра "Лікар мимоволі".

96. Овернка — жителька старовинної провінції Овернь у центральній Франції.